

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI**

**MİLLİ EKONOMİNİN KURULMASI SÜRECİNDE ATATÜRK
SONRASI DÖNEM MİLLİLEŞTİRME POLİTİKALARI
(1938-1950)**

YÜKSEKLİSANS

**Hazırlayan
Ümit PEKTAŞ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mustafa TURAN**

Ankara-2009

ONAY

Ümit PEKTAŞ tarafından hazırlanan “Milli Ekonomi’nin Kurulması Sürecinde Atatürk Sonrası Dönem Millileştirme Politikaları (1939-1950)” başlıklı bu çalışma 14 Nisan 2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Tarih Anabilim dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

[İmza]

Prof. Dr. E. Semih YALÇIN

[İmza]

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

[İmza]

Prof. Dr. Mustafa TURAN

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle ilgili sebepler araştırılırken, Osmanlı ekonomik yapısının Batılı devletlerin ekonomileri karşısında tutunamayacak bir durumda olduğu hemen göze çarpar. Kendi ekonomik dinamizmini kaybeden ve Batı'daki gelişmeleri gereği gibi takip edemeyen Osmanlı Devleti'nin bu süreçte sürekli olarak Batılı devletlere verdiği ekonomik imtiyazlar-tavizler, devletin aynı zamanda yıkılışını hazırlayan bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin milli ekonomiyi kurma gayretlerinin de başarılı olması beklenemezdi. Zira 20. yüzyıl başlarında peş peşe girdiği savaşlarda büyük kayıplar veren Osmanlı Devleti'nin ekonomisi iyice zayıflamış ve savaşların yol açtığı tahribatla birlikte tamamen çökmüştür.

Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi gibi büyük savaşlardan yeni çıkan bir devletin; çökmüş olan ekonomisine rağmen, "Milli Ekonomi"sini kurmak için çok aceleci davrandığını görmekteyiz. Şüphesiz bu acelecilik milli bağımsızlık ile de doğrudan ilgilidir. Bunun yanı sıra, söz konusu aceleciliğin sebepleri ile "Milli Ekonomi"yi kurma sürecinde "Millileştirme" yolunun tercih edilmesi, üzerinde durulması gereken bir husustur.

Çalışmamızda, yıkılan Osmanlı Devleti'nin enkazı üzerinde hayat bulan Türkiye Cumhuriyeti'nde; bir yandan kendisine miras kalan dış borçların ödenmesine çalışılırken, bir yandan da yabancı sermayenin imtiyazlar yoluyla elinde bulundurduğu işletmelerin millileştirilmesine girişilmesi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, millileştirmelerin yeni kurulan bir devlette bu kadar elzem olup olmadığı konusu da ele alınmıştır.

Konumuzla ilgili Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde kıymetli belgeler bulunmakta olup, mümkün olduğunca bu belgelerden de yararlanmaya çalıştık. Burada incelediğimiz tarihler arasında yer alan yabancı şirketler hakkında çok fazla kaynağın bulunmamasının çalışmamızla ilgili bir olumsuzluk olduğunu da belirtmemiz gerekir.

Çalışmalarım sırasında benden desteğini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mustafa TURAN'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR.....	v
TABLOLAR DİZİNİ.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ EKONOMİ'Yİ KURMA ÇALIŞMALARI ve YABANCI SERMAYENİN TÜRKİYE'DEKİ DURUMU

I. YABANCI SERMAYE OLGUSU ve YABANCI SERMAYENİN TÜRKİYE'DEKİ TARİHİ GELİŞİMİ	
A. Yabancı Sermaye Olgusu.....	8
B. Osmanlı Devleti Dönemindeki Yabancı Sermaye İle İlişkiler...	11
II. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YABANCI SERMAYENİN DURUMU.....	14
A. Türkiye İktisat Kongresi.....	20
B. Lozan Barış Antlaşması'nın Yabancı Sermaye İle İlgili Tutumu.....	26
1. Kapitülasyonlar.....	28
2. Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları.....	31
3. Ticaret Sözleşmeleri ve Gümrük Tarifeleri.....	34
III. "MİLLİ EKONOMİ"Yİ OLUŞTURMA ÇALIŞMALARI.....	36
A. "Milli Ekonomi" Görüşünün Tarihi Oluşumu.....	39
B. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve Devlet Müdahaleciliği.....	45
C. Devletçilik Çalışmaları ve Ekonominin Millileştirilmesi.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ EKONOMİ'Yİ KURMA SÜRECİNDE MİLLİLEŞTİRME ÇALIŞMALARI

I. ATATÜRK DÖNEMİNDE MİLLİLEŞTİRME ÇALIŞMALARININ BAŞLAMASI.....	59
II. ATATÜRK SONRASI DÖNEMDE MİLLİLEŞTİRME FAALİYETLERİ...	62
A. Millileştirilen Ulaşım Şirketleri.....	63

1. İstanbul Elektrik Tramvay Ve Tünel Şirketi.....	66
2. İzmir Tramvay ve Elektrik Türk Anonim Şirketi.....	70
B. Millileştirilen Diğer Şirketler (Elektrik, Havagazı, Su Şirketleri ile Bira Fabrikası)	
1. Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi.....	73
2. Adana Elektrik Türk Anonim Şirketi.....	78
3. Bursa ve Müttehid Elektrik Türk Anonim Şirketleri.....	82
4. Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş.....	86
5. İzmir Suları Türk Anonim Şirketi.....	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİLEŞTİRMELERİN SONU ve YABANCI SERMAYEYİ TEŞVİK DÖNEMİ

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ.....	94
A. İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye Üzerindeki Ekonomik Etkileri.....	94
B. İkinci Dünya Savaşı Döneminde Hükümetlerin Ekonomi Politikaları.....	99
1. Celal Bayar Hükümetinin Ekonomik Politikaları.....	99
2. Refik Saydam Hükümetinin Ekonomik Politikaları ve Milli Korunma Kanunu.....	101
i. Refik Saydam Hükümetinin Ekonomik Politikaları.....	101
ii. Milli Korunma Kanunu.....	105
3. Şükrü Saraçoğlu Hükümetinin Ekonomik Politikaları.....	108
II. EKONOMİDEKİ LİBERALLEŞME	
A. Türkiye'deki Liberalleşmenin Tarihi Gelişimi.....	110
B. Devletçilik Fikrinin Çöküşü.....	114
III. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI EKONOMİK DURUM	
A. Truman Doktrini ve Marshall Yardımı.....	117
B. Demokrat Parti'nin Ekonomi Görüşü ve Yabancı Sermaye İle İlişkileri.....	120

C. Yabancı Sermayeyi Teşvik Dönemi.....	123
SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA.....	129
EKLER.....	139
ÖZET.....	153
(ABSTRACT).....	154

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı geçen Tez
A.Ş.	: Anonim Şirketi
c.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	: Çeviren
Dr.	: Doktor
D.W.	: Didier Werke
E.L.G.	: Elektricitaets Lieferungs-Gesellschaft
Ltd.	: Limited Şirketi
s.	: Sayfa
T.B.M.M.	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Prof.	: Profesör
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
ZC.	: Zabıt Ceridesi

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: Ankara Havagazı Şirketi'nin 1933 yılında yapılan hissedarlar genel kurul toplantısında temsil olunan hisselerin dağılımı.....	74
Tablo 2: Adana Elektrik Şirketi'nin Kurucular tarafından taahhüt edilen hisselerin dağılımı.....	79
Tablo 3: Hükümetin teklifine göre Bursa ve Müttehit Türk Elektrik Şirketi'ne ödenecek bedelin şirketlere dağılımı.....	84
Tablo 4: Bursa ve Müttehit Türk Elektrik A.Ş.'nin 1938 bilânçolarına göre şirketlerin mevcut değerleri.....	85
Tablo 5: Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş. sermayesinin kurucular arasındaki dağılımı.....	87

GİRİŞ

Tarihi süreç içerisinde meydana gelen birçok olayın nedenini, ekonomik nedenlere dayandırabiliriz. Türk tarihini incelediğimiz zaman birçok tarihi olayın nedeni olarak yine ekonomik nedenleri görmekteyiz. Bir devleti ayakta tutan en önemli unsurlardan birisi o devletin sahip olduğu ekonomik gücüdür. Ekonomisi güçlü olmayan bir devleti güçlü kabul edemeyiz. Bu nedendir ki, Osmanlı Devleti de kendisinden önce kurulmuş olan devletlerde olduğu gibi ekonomisine çok önem vermiştir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren birçok yabancı devletle ekonomik ilişkiler kurmuştur. İlk olarak küçük sınır ticareti şeklinde gerçekleşen bu ekonomik faaliyetler, ilerleyen dönemde ülkenin genel dış siyasetini etkileyecek hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarında çok etkili olmayan yabancı sermaye, ilerleyen dönemlerde gücünün azalmasına da paralel olarak etkili hale gelmiştir. Coğrafi Keşifler öncesinde Osmanlı ekonomisi üzerinde pek de egemen olamayan Avrupalı devletler, keşiflerin gerçekleşmesiyle birlikte Osmanlı devleti'ne karşı bir üstünlük sağlamışlardır. Coğrafi Keşifler, sonrasında yaşanan gelişmeler ve nihayet Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesiyle birlikte Avrupalı devletler Osmanlı ekonomisine hakim olmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti ilk ticari antlaşmasını 1352 tarihinde Cenevizlilerle imzalamıştır. İlerleyen süreç içerisinde; özellikle 1569 yılına kadar Osmanlı Devleti ticari faaliyetlerini, başta Venedik olmak üzere İtalyan devletleri ile yürütmüştür¹. Fatih Sultan Mehmet döneminde, Venediklilere 1454 tarihinde yalnızca %2'lik bir gümrük vergisi ödemek koşuluyla Osmanlı Devleti sınırları içerisinde serbestçe ticaret yapma ve İstanbul'da bir temsilcilik bulundurma hakkı verilmiştir². İlerleyen süreç içerisinde Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasındaki ticari ilişkiler daha da gelişmiştir. Sadrazam İbrahim Paşa'nın da etkisiyle 1535 yılında Fransa'yla imzalanan kapitülasyonlarla

¹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı (1300-1600)**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 130.

² İnalcık, **a.g.e.**, s. 141.

birlikte, Fransız tüccarlar Osmanlı topraklarında Türklerin verdiği kadar vergi ödeyerek ticaret yapma hakkını elde etmişlerdir. Aynı şekilde Türkler de Fransa’da aynı haklardan yararlanacaklardı. Yine bu anlaşmaya göre Fransa, Osmanlı topraklarında konsüler yargı organları kuracak ve Osmanlı makamları bunların verdikleri kararları uygulayacaklardı³. Osmanlı Devleti Fransızlara vermiş olduğu kapitülasyonlarla birlikte; Fatih Sultan Mehmet zamanında Venediklilere verilen ticari ayrıcalıklardan farklı olarak hukuki ve siyasi ayrıcalıklar da vermiş oluyordu. Osmanlı Devleti’nin Fransızlara sağladığı avantajların altında yatan neden, Kanuni Sultan Süleyman’ın batı politikasında yatmaktadır. Yavuz Sultan Selim, 1517’de Mısır’ı aldığı anda, Memluk sultanlarının Fransızlara vermiş olduğu kapitülasyonları yenilemiş, Kanuni tahta çıktığında bunları onaylamıştı. 1535 tarihinde J. de La Forest ile İbrahim Paşa arasında kapsamlı kapitülasyon anlaşmalarına karar verilmiştir. İlk gerçek Fransız-Osmanlı kapitülasyon antlaşması 18 Ekim 1569 tarihinde imzalanmıştır. Bu kapitülasyonlarla, önceleri Venedik’e verilen ve bütün imparatorlukta geçerli olan ticari ayrıcalıklar, ilk kez batılı bir krallığa verilmiştir. Fransız kapitülasyonları, daha sonra İngiltere (1580) ve Hollanda (1612) ve öteki Avrupa devletleriyle yapılacak benzeri antlaşmalara örnek oluşturmuştur⁴. Bu Osmanlı-Fransız antlaşması, yabancı ülkelere “kapitülasyonlar” denen ve ileride devletin başına tam bir bela getirecek olan ayrıcalıklar sistemi kurmuştur. Bu siyasal ve ekonomik düzenleme, Fransa’yı İstanbul’da uzun süre en etkili yabancı güç durumuna getirmiştir⁵.

Avrupalı devletler, kapitülasyonların ilk şeklini değiştirip zorunlu ayrıcalıklar haline sokarak genişletmişler ve bunun sonucunda Osmanlı ekonomisini sömürü aracına dönüştürmeyi başarmışlardır. Osmanlı ekonomisinin yapısı kapitülasyonları tehlike olarak görmekten çok, Osmanlı hazinesine sağlayacağı faydalarla ilgileniyordu. Osmanlı Devleti, Avrupa’dan ithal edilen sanayi mallarının Osmanlı Devleti’ne girmesini teşvik ediyordu. Bunun nedeni, ülke pazarında bolluk yaratarak gümrük gelirlerinin artmasını

³ Oral Sander, **Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü**, 3. Baskı, Ankara, İmge yayınevi, 2004, s.90.

⁴ İnalcık, **a.g.e.**, s. 143.

⁵ Sander, **a.g.e.**, s.90.

ve bu artan gümrük gelirlerinden hazinenin yararlandırılmasını en iyi siyaset olarak görüyorlardı⁶. Ayrıca Osmanlı Devleti bu ayrıcalıkları; Avrupa Hristiyan Birliği'nin parçalanması ve Akdeniz ticaretinin yeniden canlandırılması çalışmalarında kullanmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, gücünün zirvede olduğu bir dönemde yabancılara sağladığı kapitülasyonlar ile birçok özel yabancı sermayeli şirketin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde büyük tekelci şirketler kurmalarına ön ayak olmuştur⁷. Yabancı sermayeli şirketlerin çok kısa bir süre zarfında tekelci işletmeler kurmalarını kolaylaştıran en önemli etken, Osmanlı ekonomisinde yeterli sermaye birikiminin olmamasıdır. Osmanlı Devleti'nde sermaye birikimi gerçekleşmediği için sanayileşme de gerçekleşmemiştir. Bu nedenle Osmanlı ekonomisi, hammadde ihraç eden ve karşılığında sanayi malı ithal eden bir yapıya dönüşmüştür. Osmanlı devleti bünyesinde bulunan az sayıdaki sanayi tesisleri; savunma ihtiyacını karşılayan devlet işletmeleri ile imtiyazlı yabancı şirketler tarafından kurulan işletmelerden oluşmaktadır⁸. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan sosyo-ekonomik dönüşüm ve zaten var olan etnik çeşitliliğin bir araya gelmesi sonucunda ateşleyici bir etki yaratmıştır. Böyle bir ortamda Dünya ekonomisi ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler genel olarak – yerli ve yabancı – Hristiyanlar aracılığıyla yürütülmüştür⁹.

Özel yabancı sermayeli şirketlerin faaliyet gösterdikleri alanlar da bir hayli dikkat çekicidir. Kapitülasyonlarla birlikte “açık pazar” durumuna gelen Osmanlı Devleti'nde yabancılara mali, ticari ve adli her türlü güvence verilmiş olmasına rağmen, Osmanlı sanayindeki yabancı payı oldukça düşüktür¹⁰. Yatırım yapmaları için kendilerine akıl almaz imtiyazlar verilen yabancı

⁶ İnalcık, a.g.e., s. 144.

⁷ Baran Tuncer, **Türkiye’de Yabancı Sermaye Sorunu**, Ankara, A. Ü. Sosyal Bilimler Yay. No:241, Sevinç Matbaası, 1968, s. 69.

⁸ Bu işletmeler, demiryolu ve madencilik işletmeleri ve İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerin; su, elektrik, havagazi, telefon ve taşıma gereksinimlerini karşılamak amacı ile kurulmuş olan işletmelerdir. Bkz. Avni Zarakolu, “1929/1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s. 89.

⁹ Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, İstanbul, İletişim yayınları, 2003, s.60.

¹⁰ Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi (Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu)**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1995, s. 18.

şirketler elbette Osmanlı Devleti'ne yatırım yapmışlardır. Ancak bu yatırımlar, ülkenin asıl ihtiyacı olan sanayi sektöründen çok; yabancı sermayenin daha kısa zamanda büyük karlar elde edebileceği hizmetler sektörüne gerçekleşmiştir. Zaten sanayi sektörüne yatırım yapan az sayıdaki özel yabancı sermaye de ülkenin yer altı kaynaklarını sistematik biçimde işletmekten ziyade, kısa zamanda büyük karlar sağlama amacına yönelik işletme modelini tercih etmiş ve bu amaçla gerçekleştirdiği faaliyetlerle madenlerimizi israf etmiştir¹¹. Osmanlı döneminde imtiyaza veya tekel hakkına sahip olsun olmasın; faaliyet gösteren yabancı sermayeli kuruluşların hiçbirisi diğer ülkelerde üretimi yapılan bir malın Osmanlı Devleti'nde de üretimini sağlamak için yatırım yapmaya gelmemiştir. Yalnızca bu topraklar üzerinde gerçekleştirebilecekleri faaliyet alanlarına ilgi göstermişlerdir¹². 19. yüzyılda diğer az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne giren yabancı sermayenin özelliği, ithal mallarını ikameden ziyade; sadece o ülkede gerçekleştirilebilecek faaliyet alanlarına yönelik olmasıdır. Bu yüzden ithal edilmesi mümkün olmayan bazı malların üretimi hariç, Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı sermaye - genel hizmetler, taşıma, bankacılık, elektrik ve ticari hizmetler gibi - sadece Osmanlı toprakları üzerinde faaliyet gösterebilecekleri alanlara gelmiştir¹³.

Yabancı sermayeye tanınan haklar o kadar genişti ki; ülke ihtiyacını karşılamaktan çok yüksek karlar elde edecekleri alanlara kaymalarını normal karşılamamız gerekir. Örnek verecek olursak, Osmanlı Devleti zamanında halkın bağışları ile finanse edilen Hicaz Demiryolları hariç, diğer demiryolu hatlarının hemen hemen tamamı yabancı şirketler tarafından yapılmıştır. Bunun nedeni, demiryollarının yapımını ve işletmesini üstlenen şirketlere sağlanan faiz ve kilometre garantisidir¹⁴. Bu nedenledir ki, yabancı

¹¹ Zarakolu, "1929/1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **a.g.m.**, s. 98.

¹² T.Güngör Uras, **Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları**, İstanbul, İktisadi Yayınlar (Formül Matbaası), 1979, s. 104.

¹³ Kenan Bulutoğlu, **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970, s. 102.

¹⁴ Avni Zarakolu, "Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi", **Atatürk ve Ankara**, Ankara, Neyir Ofset, 1988, s. 117.

sermayenin büyük bölümü demiryolu yapımına yönelmiştir. Osmanlı Devleti zamanında gelen yabancı sermayenin %52'si ile %66'sı arasında değişen bölümü demiryolu yapımına gitmiştir. Geri kalan kısım ise; madencilik, ticaret, bankacılık ve belediye hizmetleri alanlarına yönelmiştir¹⁵.

Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve Milli Mücadelenin kazanılmasıyla birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'ye yapılan yeni yabancı sermaye yatırımları bir hayli düşmüştür. Buna rağmen Türkiye'de faaliyet gösteren doğrudan yabancı sermayeli şirketler ile Türk anonim şirketlerindeki yabancı katılımları çok daha geniş bir etkinliğe sahiptir¹⁶. Yatırım sermayesi ihtiyacının doğurduğu bir zorunluluk olarak hükümet, hükümetin iştirakleri olan anonim şirketlerin, Müslüman-Türklerin ve yahut da gayrimüslim unsurun kurduğu sanayi ağırlıklı üretim yapan şirketlerde Türk olmayanların payının %75'i aştığı görülmektedir. Ulaşım altyapısı ve vasıtaları ile haberleşme ya da ağır teknoloji gerektiren maden çıkarma gibi öncelikle yatırım sermayesine gereksinim duyulan şirketlerde ön plana çıkan; gerek içteki yabancılar, ve gerekse dıştan giren yabancı sermaye; Türk işadamları yaratmasını önlemiştir¹⁷. Bu durum elbetteki ekonomimizin bağımsızlaşmasının önünde büyük bir engel teşkil etmiştir. Bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak için özellikle 1928'den itibaren, hükümetler Türkiye'de yabancı sermaye yatırımlarını teşvik çalışmalarını bir yana bırakarak; Osmanlı Devleti zamanında ülkeye gelen ve özellikle ticaret, bankacılık, sigortacılık, madenler, ulaştırma hizmetleri ve elektrik, su, havagazı gibi belediye hizmetleri alanlarında yoğunlaşan yabancı sermayeli işletmeleri millileştirme yoluna gitmiştir¹⁸. Yabancı sermayenin bütün olumsuzluklarına rağmen bugün kullandığımız birçok kamu işletmesinin

¹⁵ Fikret Başkaya, **Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına (Türkiye Ekonomisinin İki Bunalım Dönemi)**, Ankara, Maki Basın Yayın, 2004, s. 49-50.

¹⁶ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931**, İstanbul, 4.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 88, 2005, s. 203.

¹⁷ Mehmet Akif Tural, "Cumhuriyet'in Başarısı: Yabancı Şirketleri Millileştirme", **Milli Kültür**, Sayı 59, 1987, s. 85.

¹⁸ Nahit Töre, "Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s. 54.

temelini bu özel yabancı sermayeli şirketler atmıştır¹⁹. Eğer ki Osmanlı Devleti zamanında getirilen yabancı kaynaklar iyi kullanılmış ve üretime yatırılmış olsaydı, iktisadi durumumuz şimdikinden çok daha ileride olabileceğini söyleyebiliriz.

Bu çalışmamızda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı olumsuz miraslardan olan bir kısım yabancı özel sermayeli şirketin, millileştirilmesi konusu üzerinde çalıştık. Tezimizin ağırlığını özellikle bu şirketlerin ekonomik yönü oluşturmaktadır. Ekonomiyi ve siyaseti birbirinden ayıramayacağımız için o dönemin siyasi yapısına da ağırlık verdik. Tezimizin amacını belirlerken, Atatürk dönemiyle birlikte başlayan bir millileşme hareketinin özellikle ekonomi alanındaki yansımaları üzerinde durmayı amaçladık. Devletin kıt kaynaklarına rağmen niçin bu şirketleri bir an evvel millileştirmeyi düşündüğü sorusuna yanıt bulmaya çalıştık. Bunu yaparken de millileştirmeye giden yolun sebeplerini, millileştirmede uygulanan yöntemleri, bu millileştirmelerin devlete kar/zarar durumlarını ayrıntılı olarak araştırmaya çalıştık. Genel olarak millileştirme öncesi dönem, millileştirme dönemi ve millileştirme sonrası dönem olmak üzere çalışmamızı üç bölümde çalışmamızı tamamladık.

Birinci Bölümde, Türkiye Cumhuriyeti öncesinde yabancı sermayenin etkinliğinden bahsederek, kurulan yabancı özel sermayeli şirketlerin durumunu inceledik. Ayrıca yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'nden itibaren ki durumunu da yine bu bölümde inceledik.

İkinci Bölümde ise Milli Ekonomiyi kurma çalışmalarına ve millileştirilen şirketlere değindik. Atatürk döneminden itibaren başlayan millileştirme faaliyetleri konusunu ele alarak, özellikle Atatürk sonrası dönemde millileştirilen yabancı özel sermayeli şirketleri teker teker inceledik.

Üçüncü bölümde ise, millileştirmelerin zayıfladığı II.Dünya Savaşı ve Demokrat Parti'nin iktidarı konusuna değindik. Özellikle liberal ekonomiye geçiş dönemiyle birlikte millileştirmelerin sona ermesi konusu üzerinde durduk.

¹⁹ Cihat İren, “Yabancı Sermaye”, **Türkiye İktisat Mecmuası**, Sayı 35, Haziran 1951, s. 2.

Bu çalışmamız sırasında 1939-1950 yılları arası gazete haberleri ve Düstur ile Zabıt Cerideleri yol gösterici olmuştur. 1939-1950 yılları arasında millileştirilen şirketler faaliyet alanlarına göre ayrılarak, kronolojik sırayla incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ EKONOMİ'Yİ KURMA ÇALIŞMALARI ve YABANCI SERMAYENİN TÜRKİYE'DEKİ DURUMU

I. YABANCI SERMAYENİN TARİHİ GELİŞİMİ

A. Yabancı Sermaye Olgusu

Yabancı sermaye olgusu, her zaman tartışılan bir konudur. Yabancı sermayenin olumlu olup olmaması konusunda ittifak sağlanamamıştır. Anlam olarak hiçbir olumsuzluk içermemesine rağmen, zaman içerisinde kullanılış amaçlarına bakıldığında zaman bu tür tartışmaların olmasını normal karşılamamız gerekir. Kimi yazarlara göre, kalkınma ve çağdaşlaşmanın yegane tetikleyicisi olan yabancı sermaye; kimi yazarlara göre sömürgeciliğe giden yolun ilk aşamasıdır. Burada yabancı sermayenin iyi olup olmaması konusunda bir hükme varabilmek için yabancı sermayenin cinsini ve işlevini iyi bilmemiz gerekir.

Yabancı sermayenin olumsuz olduğunu iddia edenleri destekleyen dayanak, tarihi süreç içerisinde yabancı sermaye birçok ülkeye sömürge amacıyla girmesidir. Ancak bu yabancı sermaye girişi, her ülkeye sömürü amacıyla girdiği anlamına gelmez. Yabancı sermayenin bu tür işlevinin yanında, sadece kar amacı güderek girdiği ve o ülkenin refahını arttırdığı örnekler de görülmektedir. Çoğu yazara göre iktisadi kalkınmanın ve sanayileşmenin gerçekleşmesi için yabancı sermaye şarttır²⁰. Ancak yabancı sermayenin görevi bir ülkeyi kalkındırmak değildir. Yabancı sermaye ile olan ilişkiler bir yardım ilişkisinden çok, menfaate dayalı karşılıklı ticari çıkar ilişkisidir. Yabancı sermaye kar amacı güderek bir ülkeye yatırım yapmaya geldiği için, karşılıklı menfaat ilişkisinin iyi dengelenmesi gerekmektedir²¹.

²⁰ Mehmet Selik, "İktisadi Gelişme-Sermaye İhtiyacı ve Yabancı Sermaye", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt XVI, Aralık 1961, s. 14; **Yabancı Sermaye**, Ankara, Demokrat Parti Neşriyatı No:1, Güneş Matbaası, 1954, s. 6.

²¹ Erdoğan Karakoyunlu, **Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları ve yabancı Sermaye Dairesinin 1980 Faaliyetleri Sonuçları**, İstanbul, 1981, s.9.

Uluslar arası iktisat teorisine göre, yabancı sermaye; girdiği ülkenin yatırım oranlarını yükseltir, ileri teknoloji ihtiyacını sağlar, tekelsizliği kırar, işsizliğe çare olur, vergi gelirlerini artırır, ithal malların üretimini sağlayarak dış ticaret dengesinin bozulmasını önler²². Bu türden olan yabancı sermaye, Milli Mücadele liderlerinin ülkemize gelmesini istediği yabancı sermayedir. “Serseri, vagabond ya da muzır” olarak ifade ettikleri yabancı sermaye, ne o zaman ne de günümüzde istenilen yabancı sermaye değildir. Yabancı sermaye bu faydaları sağlarken, elbette bunu karşılıksız yapmaz. Bu yabancı sermayeli şirketler tabi ki kar amacı güdecektir ve bu onların en doğal hakkıdır. Burada önemli olan ülkenin ne kazandığıdır. Eğer bu yabancı sermayeli şirketler ülkemiz içinde kurulmamış olsa bir takım gelirlerden mahrum kalırız²³. Mustafa Kemal’in Amasya’da 24/25 Ekim 1919 yılında Tasvir-i Efkar muhabiri Ruşen Eşref ile yaptığı görüşme sırasında söylediği gibi, yabancı sermayeye ihtiyacımız vardır. Ülkemizin kalkınabilmesi için istila amacı gütmeyen yabancı sermayeye her zaman açığız²⁴. Bu tür söylemlerin Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet yöneticileri tarafından sürekli olarak dile getirildiğini görmekteyiz. T.B.M.M.’nin üçüncü toplantı açılış konuşmasında İktisat Vekili Mahmut Esat Bey de kanunlarımıza uymak koşuluyla ve zararlı olmayacak şekilde gelecek olan yabancı sermayeye her zaman hazır olduğumuzu ifade etmiştir²⁵. Bu dönemde bu tür söylemlerin oldukça fazla dile getirilmesinin sebebi olarak, kalkınmamız için yabancı

²² Cihan Dura, **Sömürgeleşen Türkiye**, İstanbul, İleri Yayınları, 2004, s. 505.

²³ Bu gelirler arasında ithal mallarından kazanılan karların transferlerinin yanı sıra; ulaşım ücretleri, sigorta bedelleri, işçi ücretleri ve vergiler gibi bir takım gelirleri sayabiliriz. Bkz. **Yabancı Sermaye, a.g.e.**, s.5.

²⁴ “Devlet ve milletimizin dahili ve harici istiklali ve vatanımızın tamamıyeti mahfuz kalmak şartıyla hudut dahilinde milliyet esaslarına riayetkar olan memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, iktisadi, sınai muavenetini memnuniyetle karşılıyoruz... Tabiidir ki, hariçten gelecek sermayeye, irşada, usul-i sa’ye ihtiyacımız vardır. Fakat bu, vahdetimize, istiklalimize nihayet verecek bir vesayet tarzı demek olamaz. Bize muavenet edecek insaniyetkar menbalara biz de taahhüdât-ı müteakibile ile vahdetimiz ve istiklalimiz dahilinde samimiyetle merbut oluruz.” Bkz. **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, c.III, s. 16-17.

²⁵ “Biz Türkiye’yi, iktisadiyatını bir esirler ülkesi halinde ecnebi sermayesinin eline terk ve tevdi edemeyiz. Fakat memleketimizde meşruu bir surette kazanmak ve yaşamak isteyen yabancı sermayesine kanun ve nizamlarımıza tabi olmak üzere Türkiyelilerden fazla bir imtiyaz, bir hile ardında koşturmak şartıyla memleketimizde her türlü teshilatı hatta diğer milletlerin gösterdiği teshilattan fazla kolaylıkları irae etmeye her zaman hazırız. Yalnız yabancıların bizi asri ve medeni bir millet olarak tanımaları ve ona göre bize karşı vaz-ı hakikilerini almaları lazımdır...” Bkz. **Töre, a.g.m.**, s. 48.

sermayenin gereksinim duyulmasının yanı sıra; gelecek olan yabancı sermayenin de sınırlarının çizilmesidir, diyebiliriz.

Yabancı sermayenin olumlu taraflarının yanında, birçok olumsuz tarafının da olduğu bir gerçektir. Muhalefetin ileri sürdüğü, kar ve kazançlarının ülke dışına çıkarılmasıyla birlikte döviz dengesinde gerçekleşebilecek bozulma ihtimali bu olumsuzlukların başında gelmektedir²⁶. Kıt olan döviz kaynaklarının bozulmayla birlikte ekonomi üzerinde sıkıntı yaratması muhtemeldir. Ancak bundan daha da önemli bir sorun vardır. O da, yabancı sermayenin siyasi emellere alet edilmesidir. Bir devlet tarafından verilen yabancı sermaye karşılığında, yabancı sermayeyi alan devletten taviz koparılabilir. Yabancı sermayeyi teşvik eden devletler, dış ödemeler dengesini bozmayacak şekilde uzun vadeli ödemelere ve düşük faiz gibi ekonomik uygulamalar karşılığında; siyasi ödünler verilebilmektedir²⁷. Devlet yöneticilerinin gelmesini istemediği ve serseri - muzır sermaye olarak nitelendirdikleri yabancı sermaye bu türdendir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet ileri gelenlerinin tam bağımsızlık için iktisadi bağımsızlığı şart koşmalarının temel nedeni, Osmanlı Devleti zamanında gelen yabancı sermayenin olumsuz işlevinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde özellikle yabancı sermaye ve borç girişinin hızlı olduğu 19. yüzyılda siyasi sorunların çözümünde yabancı sermaye bir denge unsuru olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde yabancıların zorunlu tasdik makamı haline gelmiştir. Böylece devlet yönetimimiz adeta yabancıların eline geçmiştir²⁸. Osmanlı Devleti gibi son dönemlerinde dışa bağımlılık noktasında kendini kaptırmış bir devletin, yabancı sermayenin yıkıcı etkisi altında baskıda kaldığını söyleyebiliriz. Zaten bu dönemde Osmanlı Devleti'ne giren yabancı sermaye, ülkenin ihtiyaç duyduğu malları üretmekten çok, kısa sürede kar edebileceği malları üretmeye yöneliktir²⁹. Bu dönemde gelen yabancı sermayenin yüksek karlar elde etmek koşuluyla gelmesini normal karşılamamız gerekir. Çünkü, doğası

²⁶ **Yabancı Sermaye**, a.g.e., s. 13.

²⁷ Bulutoğlu, a.g.e., s.18.

²⁸ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1970, s. 180.

²⁹ Bulutoğlu, a.g.e., s. 100.

gereği yabancı sermaye en fazla kazanç elde edebileceği sahalara girer. Vergi oranlarının düşük olması ve kar transferlerindeki kolaylıklar da yabancı sermayenin o ülkeye yatırım yapmasına sebep olan etkenlerdir³⁰. Gerek Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında, gerekse Cumhuriyetimizin ilk yıllarındaki ekonomik göstergeler çok kötüydü. Türkiye Cumhuriyeti Devleti yabancı sermayeyi teşvik etmesine rağmen; bu sermayeyi kendi kurallarına göre kullanmak isteyen iktidara, yabancılar güven duymuyorlardı³¹. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında çeşitli faaliyet kollarında yerleşmiş yabancı şirketlerin ödenmiş sermayeleri, Türk şirketlerinin ödenmiş sermayelerine hemen hemen eşitti. Ancak ilerleyen süreçte bu yabancı şirketler yavaş yavaş millileştirilmiştir³².

B. Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye İle İlişkiler

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu döneminde basit sınır ticareti şeklinde gerçekleşen dış ticaret ilişkileri, yükselme döneminden itibaren gelişme kaydetmiştir. Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde yabancılara verdiği kapitülasyonlar, ilerleyen süreç içerisinde daha da genişleyerek devam etmiştir. Bu kapitülasyonlar, özellikle gerileme ve dağılma dönemlerinde iktisadi açıdan bizi uçuruma götürmüştür³³. Kapitülasyonların olumsuz etkilerine rağmen, Osmanlı Devleti'ni yarı-sömürge durumuna getiren olayları sadece tek bir nedene bağlayamayız. Dış borçlanmalar, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve yabancı sermayeye tanınan sınırsız ayrıcalıklar; ülke yönetiminin önce iktisadi, sonra ise askeri ve siyasi olarak çöküşüne sebep olmuştur³⁴. Tam bağımsızlık için girişilen mücadelenin asıl sebebi, bu sömürü düzenine bir son verme isteğinden kaynaklanmaktadır. Uygulandığı ilk dönemlerde ekonomiye çok da fazla olumsuz tesiri olmayan kapitülasyonların, özellikle

³⁰ **Yabancı Sermaye**, a.g.e., s. 10-11.

³¹ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, İstanbul, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2003, s. 17.

³² Bulutoğlu, a.g.e., s. 100-101.

³³ Aslan Tufan Yazman, "Kalkınmamızda Yabancı Sermayenin Rolü", **İktisadi Yürüyüş**, cilt 25, sayı 433, 1964, s. 1.

³⁴ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005**, 11. baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2007, s. 21.

Avrupa’da gerçekleşen Sanayi Devrimi’nin etkisiyle Osmanlı Devleti’ni yıkıma uğrattığı bir gerçektir. Avrupa’da yaşanan Sanayi Devrimi ile birlikte Osmanlı Devleti Avrupa devletleri için; hammadde ihracatçısı, sanayi mal ithalatçısı konumuna gelmiştir. Böylece 19. yüzyılın ilk on yılından başlayarak süregelen dönüşümler sonucunda Avrupa kökenli sınaî ürünler Osmanlı iç piyasasına büyük ölçüde egemen olmuştur³⁵.

Neredeyse tüm Avrupa ülkelerinin sıkı bir gümrük korumacılığına girdiği 19. yüzyıl döneminde sadece Osmanlı Devleti bu gümrük korumacılığı sistemini uygulamamıştır. Bu sistemi uygulayan devletler, yeni kurulan sanayilerini, dış ülkelere gelen malların rekabetinden korunmak amacıyla gümrük duvarlarını yukarı çekmişlerdir. Osmanlı Devleti ise bu uygulamaların tam tersi olarak, liberalizmin en sadık uygulayıcısı olmuştur. Yabancı malları %3 gümrük vergisi ödeyerek rahatça ülkeye girebilmiştir. Değerli hammaddelerimiz çok düşük vergiler karşılığında, ya da kaçırılarak Avrupa’ya gönderilmiştir. Dış ticaret tamamen yabancıların eline geçmiştir. Bu yabancılar ise yerli işbirlikçileri aracılığıyla Osmanlı Devleti’nin dış ticaretin organize ettiler. Böyle bir ortamda Osmanlı sanayisinin gelişmesi elbetteki beklenemezdi. Küçük ölçekli işletmelerden oluşan Osmanlı sanayi çökmüştür³⁶. Osmanlı Devleti’nin bu duruma gelmesinin nedeni, özellikle İngiliz sanayinin egemenliği altına girmesinden kaynaklanmaktadır. Devam eden kapitülasyonlar, 1838 Ticaret Antlaşması ve bunlara yenilerinin eklenmesi; Osmanlı Devleti’ni ekonomik açıdan zor durumda bırakmış ve ülke sadece tarımsal ürün ve ilkel maden ihraç eder hale gelmiştir³⁷. Böyle bir ortamda yabancı sermayenin Osmanlı Devleti içinde siyasi, iktisadi ve mali sıkıntılar içerisinde yabancı sermayenin bir nüfuz ve hakimiyet unsuru haline gelmesini doğal karşılamamız gerekir. Avrupa devletlerinin içinde bulunduğu şartlar, bu nüfuz politikasının oluşmasına ortam hazırlamıştır³⁸. Osmanlı Devleti’nin sanayileşememesini veya geri kalmışlığını sadece dış etkenlere ve serbest dış ticaret antlaşmalarına bağlarsak konuyu basite indirgemiş

³⁵ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 20.

³⁶ Cem, **a.g.e.**, s. 175.

³⁷ Nazif Kuyucuklu, **Türkiye İktisadı**, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1986, s.154

³⁸ İren, **a.g.m.**, s. 2.

oluruz. Bir ülkenin sanayileşmesi için öncelikle düşünce alanında bir takım gelişmelerin olması gerekir. Girişimci fikrinin doğması ve sanayiye kaynak aktaracak mekanizmaların kullanılması için de bilinçli olarak bu mekanizmaların harekete geçirilmesi gerekir³⁹.

Osmanlı Devleti'nin 20. yüzyıldaki durumu da 19. yüzyıldan pek farklı değildi. Memlekette hiçbir sanayi endüstrisi yoktu. Halkın birçok ihtiyacı Avrupa'dan getirilen mallarla gideriliyordu. Ticaret dengesi gittikçe Osmanlı Devleti aleyhine bozuluyordu. Devlet dış borçlanma ile 1856 yılında tanışmıştı. Gelir kaynakları yabancıların eline geçmiştir. Türkler çok da içinde olmadıkları sanat ve ticaret hayatından çekilmişlerdi. İç ve dış ticaret yabancıların eline geçmişti ve Osmanlı Devleti adeta yarı-sömürge haline gelmişti⁴⁰. Ülkemize kapitalizmin yükselme devrinde büyük ölçüde yabancı sermaye girmiş ve Osmanlı Devleti iktisadi ve mali istiklalini kaybetmiştir. Kapitülasyonlar ve Düyun-ı Umumiye İdaresi gibi kurumlar tarihimizde unutulmaz yaralar açmıştır⁴¹. E.G. Mears'in, 1924 yılında yayımlanan "Modern Türkiye" başlıklı kitabında belirttiği gibi, Osmanlı Devleti'nden başka yabancı sermayenin bu denli nüfuz alanını genişlettiği bir devlet yoktur⁴².

Osmanlı Devleti'nin yabancı sermayeye bu denli tavizler vermesi ekonomik açıdan büyük felaketlere uğratmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, gelen bu yabancı sermayeyi hiçbir zaman yatırmamış, hemen hepsini boş yere harcayarak çok kısa bir zamanda aldığı borçların faizini dahi ödeyemeyecek duruma gelmiştir. Mali zorluklar ve sıkıntılar, siyasi amaçlar için elverişli bir silah haline gelince, bu silahtan azami derecede faydalanmak isteyen Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ne daha fazla borç vermek için adeta yarışmışlardır. Düyun-ı Umumiye çığı böyle beslenmiş ve böyle

³⁹ Şahin, a.g.e., s. 12.

⁴⁰ Osman Nebioğlu, "Yabancı İmtiyazların Türk İktisadiyatına Tesirleri", **Türkiye Ekonomisi'nin Başlıca Meseleleri**, Ankara, Türkiye İktisat Cemiyeti, 1944, s. 145.

⁴¹ İren, a.g.m., s. 1.

⁴² "Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur. Bu miras, sadece ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz, Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar... Siyasi denetim sağlamanın en güvenceli ve en basit yöntemlerinden biri sermaye kaynakları üzerinde egemenlik sağlamaktır... Eski Osmanlı İmparatorluğu, şaşılacak derecede dış mali çıkarlara ipotek edilmiş durumda idi." Bkz. Selik, a.g.t., s.15.

büyümüştür⁴³. Bundan da anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı sermayenin karakteri tamamen siyasidir. Eğer böyle olmasaydı, siyasi, iktisadi ve mali istikrarın bulunmadığı bir ülkeye, her şeyden önce istikrar ve emniyet arayan yabancı sermaye girmezdi.

I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen yabancı sermaye yatırımları tutarı yaklaşık 81.7 milyon Osmanlı lirasına (74.3 İngiliz sterlini) ulaşmıştı. Bunun yaklaşık %50.1'i Fransızlara, %27.8'i Almanlara, %15.2'si İngilizlere ait idi. Yabancı sermaye yatırımlarının yöneldiği sektörler ise şu şekilde sıralanıyordu: Demiryollarına %63.1, bankacılık ve sigortacılık sektörlerine %12.7, liman ve belediye hizmetlerine %9.4, ticarete %5.8, sanayiye %5.3 ve madencilik sektörüne %3.7 idi⁴⁴. Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılmış olan sanayi istatistiğine göre bu alanlarda faaliyet gösteren 190 yabancı işletmeye karşı 54 Türk işletme bulunuyordu. Bu yabancı unsurlar, Türk iktisadi hayatı üzerinde kötü sonuçlar doğuran etkiler yaratmıştır. Bu yabancı unsurlarda milli birlik, milli menfaat ve milli kültür gibi kavramlar mevcut olmadığı için, ekonomimizi olumsuz yönde etkilemiştir⁴⁵. Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadarki dönem içerisinde ülkeyi idare eden milliyetçi ve milli bağımsızlığı savunan kadrolar; uluslararası sermayenin ve büyük devletlerin, Osmanlı Devleti üzerindeki kurumsallaşmış ve güvence altına alınmış denetim, müdahale ve baskı mekanizmaları karşısında çaresiz kalmışlardı⁴⁶. Böylece siyasi, sosyal ve iktisadi bağımsızlık için mücadele başlatılmış ve bu mücadelede halkın desteği sağlanmıştır.

II. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YABANCI SERMAYENİN DURUMU

Cumhuriyet öncesi ekonomik duruma bakıldığı zaman, manzara hiç de iç açıcı görünmüyordu. Geçimini ilkel yöntemlerle tarımdan sağlamaya

⁴³ İren, **a.g.m.**, s. 2.

⁴⁴ Şahin, **a.g.e.**, s. 18.

⁴⁵ Nebioğlu, **a.g.m.**, s. 154.

⁴⁶ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 22-23.

alışan, eğitimsiz ve yoksul bir halk; ithal mallarını korumayı amaçlayan bir gümrük rejimi, en önemli sektörlerde faaliyet gösteren yabancı şirketler, devlet borçlarının tasfiyesi için kurulan Duyun-u Umumiye Teşkilatı yeni kurulan devletin önünde aşılamaz engeller gibi durmaktaydı⁴⁷. Bu dönemde memlekette bulunan küçük çaptaki sanayi ve ticaret, büyük ölçüde gayrimüslimler ile yabancıların elinde bulunuyordu. İstiklal Savaşı'nın başlamasıyla birlikte sanayi ve ticareti elinde tutan yabancıların ülkeyi terk etmesi, girişimci darlığına neden oldu⁴⁸. Zaten Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1932 yılları arasında başarılı olamamasının en önemli nedeni olarak, birikmiş sermayenin azlığını ve buna bağlı olarak girişimci eksikliğini gösterebiliriz. Bu dönemdeki sosyal, ekonomik ve siyasi durum, sermaye birikimini teşvik edecek durumda değildi. Buna ilaveten teknik bilgi, teknoloji, iş tecrübesi, girişimci yeteneği, kalifiye eleman ve teknik personel yokluğu da diğer önemli sebepler arasında sayılabilir⁴⁹.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, bir yandan uzun süren savaşların Türk ekonomisi üzerinde oluşturduğu çöküntüyü ortadan kaldırmaya çalışırken, öte yandan ülkenin iktisadi ve sosyal yönden kalkınmasına elverişli bir ortam oluşturmak amacıyla bazı köklü reformlara girişmiştir. İktisadi kalkınmanın finansmanı için gerekli finans kurumlarının kurulması ve etkin bir organizasyona kavuşturulmasına çaba harcanmıştır. Yine bu dönemde sanayi ve ticareti geliştirmek amacıyla çeşitli tedbirlere bařvurulmuřtur⁵⁰. Ülkenin kalkınabilmesi için gerekli olan sermaye ve girişimci gücü dışarıdan beklenmiştir. Ancak yabancı denetim ve müdahalesine son vermek amacıyla yapılan İstiklal Savaşı'ndan sonra, yeni Cumhuriyet rejimi yabancı sermayeye iyi gözle bakmadığı gibi, yabancı sermayedarlar da Türkiye'ye para yatırmakta istekli grnmyorlardı⁵¹. Yabancı sermayenin kendini bir an önce

⁴⁷ Koray Başol, **Türkiye Ekonomisi**, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayınları No:2, 1983, s. 61.

⁴⁸ Haluk Cillov, "Türkiye'nin Ekonomik Politikası", **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yay. No:169, 1965, s. 131.

⁴⁹ Başol, **a.g.e.**, s. 62.

⁵⁰ Avni Zarakolu, "Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi", **a.g.m.**, s. 115.

⁵¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, ev. Metin Kıratlı, 8. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 2000, s. 281-282.

bu ülkeden kurtarma isteğine karşın Cumhuriyetin ilk on yılında, yabancıların ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamımızdaki yeri, Osmanlı düzenine oranla pek değişmemiştir. Daha sonra da, bu durum ancak bizim dışımızdaki gelişmelerle değişmiştir⁵². Bu dönemde yabancı sermayenin çeşitli sebeplerle Türkiye'ye gelmekte çekingen davranmasının sebebi olarak, I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası sermaye hareketlerinin 19. yüzyıldaki canlılığını kaybetmesi ve Cumhuriyet idaresinin Türk ekonomisindeki yabancılaşmayı engellemek için eski imtiyazlı yabancı şirketleri satın alınarak millileştirilmesi gösterilmektedir⁵³.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen yıllar, yabancı özel sermaye kuruluşlarının çoğunun millileştirildiği yıllardır. Bu millileştirme hareketinde her şeyden çok; bu kuruluşların kamu hizmetlerinde faaliyet göstermeleri hususu dikkate alınmıştır⁵⁴. Ülkenin demiryolu, elektrik, tramvay, su, telefon hizmetleri gibi stratejik işletmelerin, yabancıların elinden alınmasındaki istekliliği normal karşılamamız gerekir. Bu millileştirmeler kapsamında; ekonomideki yabancılaşmayı önlemek için imtiyazlı yabancı şirketler elinde bulunan demiryolları, liman, maden işletmeleri ile büyük kentlerin su, elektrik, havagazı, haberleşme ve taşıma ihtiyacını gideren işletmeler devlet tarafından satın alınarak millileştirme yoluna gidilmiştir⁵⁵.

1923-1930 yılları arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler, diğer bütün şartlar müsait olsa bile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yabancı sermayeye karşı olumsuz tavır takınmasına yetmiştir. Devletin yeni kurulmakta oluşu bile yabancı sermayenin tutumu açısından yeterli bir sebeptir. Yabancı sermaye, yeni kurulacak hükümetin kendisi hakkında nasıl bir yol takip edeceğini görmek için hükümet politikalarını bir süre izleme ihtiyacı hissetmiştir. Bu nedenle yabancı sermayeden bu dönemde istenilen düzeyde faydalanılamamıştır⁵⁶. Yabancı sermayenin bu çekingen tutumuna karşı hükümetler de yabancı sermaye konusunda kuşkuluydu. Özellikle

⁵² Tunçay, **a.g.e.**, s. 201-202.

⁵³ Bulutoğlu, **a.g.e.**, s. 151.

⁵⁴ Tuncer, **a.g.e.**, s. 69-70.

⁵⁵ Avni Zarakolu, "Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi", **a.g.m.**, s. 115.

⁵⁶ Selik, **a.g.e.**, s. 13-14.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan acı tecrübeler, yabancı sermaye konusunda daha dikkatli davranılmasına neden olmuştur⁵⁷.

Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda yabancı sermayeye karşı dikkatli davranılmasına karşın, bir kısım yabancı sermaye de bu dönemde ülkemize girmiştir. Gündüz Ökçün'ün araştırmasına göre, 1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk anonim şirketten 66'sında yabancı sermaye ortaklığı vardı ve bunlar tüm anonim şirketlerin toplam ödenmiş sermayelerinin %43'ünü (31.3 milyon TL) oluşturmaktaydı⁵⁸. 1924 yılında Türkiye'de yabancı sermaye toplamının yarıya yakını Alman sermayedarlarındı. Daha sonraki büyük pay ise Fransa'nındı. İngiltere ve az da olsa ABD sermayesi de bu dönemde Türkiye'de bulunmaktaydı. Bu yabancı sermayenin büyük kısmı sanayiden çok bankacılık, ulaşım ve belediye hizmetlerine yönelmiştir⁵⁹.

Cumhuriyet devrindeki devlet yöneticilerinin yabancı sermaye ile ilgili görüşleri, yabancı sermaye ile ilişkilerin seyri konusunda bize ışık tutmaktadır. Celal Bayar 1921 yılında yaptığı bir konuşmasında, yabancı sermayenin tarihi süreç içerisindeki işlevine dikkat çekerek; bu konuda dikkatli davranılması gerekliliği üzerinde durmuştur. Osmanlı döneminde yabancı sermayenin ticari amacından çok, siyasi amacı olduğu için; ticaret yapma niyetinde olan yabancı sermayenin teşvik edileceği bildirilmiştir⁶⁰. 22 Ocak 1923 tarihinde ise Bursa Şark Sinemasında halkla yapılan sohbette, Mustafa Kemal'e yabancı sermayenin memleketimize girmesiyle birlikte, bu

⁵⁷ Şahin, a.g.e., s. 77.

⁵⁸ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 42.

⁵⁹ 1924 yılında Türkiye'deki yabancı sermaye toplamının yarıya yakını Alman, dörtte birinden çoğu Fransız, altıda biri İngiliz'di; ABD'nin payı ise %2'den azdı. 63,5 milyon sterlin sermaye toplamı olan 94 yabancı şirketten 7 tanesi demiryollarında, 6'sı madencilikte, 23'ü bankacılıkta, 12'si endüstride işliyordu. 35'i ticari nitelikteydi, 11'i belediye imtiyazları kullanıyorlardı. Bunlara ek olarak, Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda, ülkenin doğal kaynaklarının işletilmesi için verilen 400 kadar imtiyazın yalnız 10 tanesi gerçekleşmiş, ötekileriye çeşitli borsa spekülasyonlarına konu edilerek elden ele geçirilmiştir. Bkz. Tunçay, a.g.e., s. 206-207.

⁶⁰ "Millet... iktisaden düşkün bir raddeye girmiş ise bu da memleketimizde ecnebi imtiyazın... kapitülasyonların... Türk tacirlerine tevafuk ederek memleketimizin bütün gelir kaynaklarına fiilen el koymalarındandır... memleketimize imtiyaz şeklinde giren sermayenin düşmanıyım. Çünkü onun arkasından nüfuzu siyasi girer ve memleketin hürriyetine ve... istiklaline suikast eder ve bizi eser yapmak ister... Memleketimize hayırhah bir surette yalnız ticaret kastı ile gelen sermayeye muavenet edebiliriz." Bkz. Beşir Hamitoğulları, "Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik bağımsızlık", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s.115

durumdan olumsuz yönde etkilenip etkilenmeyeceğimiz sorusu yöneltmiştir. Bu soruya cevap olarak Mustafa Kemal; memleketimizin içinde bulunduğu iktisadi hayattan bahsederek memleketimizi kalkındırmak için yabancı sermayeye ihtiyacımız olduğunu söylemiş, ancak bu yabancı sermayenin zararlı olmayacak şekilde memleketimize girmesi gerekliliğini ifade etmiştir⁶¹. Buradan da anlaşılacağı gibi, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin yabancı sermayeye karşı olmadıklarını söyleyebiliriz. Gerçi, yabancı sermayenin dayandığı özel rejim kaldırılmış; yabancı sermaye yerli sermayenin uyduğu hukuki rejime tabi tutulmuştur.

Cumhuriyetin alt yapıyı düzenleme, ekonomiyi yeniden organize etme dönemi olarak ele alabileceğimiz ilk on yıllık dönemde, ekonomik ve sosyal alanda kalkınmak için çeşitli uygulamalar yapılmıştır. Bu amaçla, demiryolu yatırımlarına önem verilmiş; iktisadi kalkınmanın finansmanı için gerekli kredi kuruluşlarının kurulması ve etkili bir organizasyona kavuşturulmasına çalışılmış; ekonomideki yabancılaşmayı önlemek amacı ile imtiyazlı yabancı şirketlerin elinde bulunan demiryolu ve limanlar, maden işletmeleri ile büyük kentlerin havagazı, elektrik, su, telefon, tramvay vb. işletmeleri satın alınarak millileştirilmeye başlanmıştır⁶². Türkiye Cumhuriyeti Devleti, içinde bulundukları iktisadi güçlüklerle rağmen şirketleri iki taraflı antlaşmalarla ve kendisine düşen borçları ödeyerek millileştirme işlemlerini gerçekleştirmiştir. 1930'lu yıllarda dünyadaki birçok devletin bu Millileştirme faaliyetlerini gerçekleştirirken tasfiye edilen şirkete bir bedel ödemediği veya üzerine aldığı borçları ödemediği görülmüştür⁶³. Tüm bu gelişmeler göz önünde bulundurulacak olursa; Türkiye Cumhuriyeti'nin bu millileştirme konusunda ne kadar hassas davrandığını daha iyi anlamış oluruz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı sermaye düşmanı olmadığını göstermesi açısından Birinci T.B.M.M. döneminde yaşanan "Ereğli Kömürü Madeni İmtiyazı"nın İtalyanlara satılması en güzel örnektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından hemen sonra, Meclis İkinci Başkanı Celalettin

⁶¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c.II, s. 71.

⁶² Avni Zarakolu, "Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi", a.g.m., s. 118.

⁶³ Tuncer, a.g.e., s. 69-70.

Arif Bey'in, Ereğli'de sahip olduğu Türkiye'nin tek taş kömürü madeninin kömür madeni işletme ayrıcalığını İtalyanlara satması olayı çok tartışıldı. Ayrıcalık konusu olan alan Türkiye'nin tek taş kömürü havzasında büyük öneme sahipti. Ankara hükümetinin İtalya ile savaş halinde olduğu bir sırada İtalyanların Ereğli'ye gelerek bu kömür havzasını işletme talepleri, mecliste uzun tartışmalara yol açtı⁶⁴. Mecliste ikinci derecede önemli sorumluluk taşıyan bir kişinin, ülkenin en zengin kömür madeni havzalarından birinin imtiyazını, savaş halinde bulunan bir devletin kapitalistlerine satması sert tepkilere neden oldu. Ancak, Ferit Bey'in, Celalettin Arif Bey'in Ilısu havzasındaki maden işletme ve demiryolu yapma imtiyazının kaldırılmasını isteyen önerisi Meclisçe oylanmış ve reddedilmiştir. Meclis aldığı kararla, Celalettin Arif Bey'in Ilısu havzası üstündeki imtiyaz iddialarına yeniden meşruluk kazandırmış ve adeta İktisat Bakanının eylemine karşı bir tavır takınmıştır⁶⁵. Mustafa Kemal'in zaman zaman söylediği anti-emperyalist bir mücadele verildiği bir dönemde Birinci Büyük Millet Meclisinin yabancı sermaye konusundaki tutumu gerçekten çok ilginçtir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı sermayeye karşı olmadığını gösteren ikinci olay ise "Chester Ayrıcalığı"dır. 1920'lerin başında yabancı sermayenin desteğiyle 1908'den beri Türkiye ve Musul-Kerkük bölgesinde demiryolu ve maden ayrıcalıkları elde etmek için çabalayan Amiral Chester'ın başını çektiği Amerika sermaye grubu, 1923 yılında bu ayrıcalığı almayı başarmış ve anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Türkiye'nin doğusu ve Musul-Kerkük bölgesini Karadeniz ve Akdeniz'de birer limana bağlayacak olan 4.400 kilometrelik demiryolu ve iki liman yapımı karşılığında; hatların, limanların ve demiryolu güzergahlarının 40 kilometrelik şeritler içinde kalan her türlü yer altı kaynağının (petrol dahil) işletmesini, 99 yıllığına Amerikan sermaye grubuna bırakıyordu. Musul-Kerkük bölgesinin Türkiye sınırları dışında kalacağı ve Standart Oil'in Irak petrollerinin denetimini ele geçireceği

⁶⁴ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, 5. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 192-193.

⁶⁵ Yahya Sezai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu", Ankara, **Atatürk Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sevinç Matbaası, 1970, c.25, no:1, s. 240.

anlaşılınca gerçekleşmedi⁶⁶. Chester Projesi'nin gerçekleşmemesinin yarattığı hayal kırıklığına karşın, hükümet özel yabancı sermayeyi Türkiye'de yapmaya özendirici tavrını ve uygulamaya devam etmiştir. Amerikalı Chester Şirketi'nin geniş demiryolu, petrol ve maden imtiyazlarından çekilmesinden sonra başvuran Fransızlara aynı imtiyaz verilmedi. Amerikan sermayesi Türkiye'deki lider kadroya göre “emperyalizmle lekelenmemiş” olarak görülüyor ve teşvik edilmek isteniyordu. Ama Amerikan sermayesi çekimserliğini sürdürdü⁶⁷. 1922 ve 1923 yıllarında Amerikan sermayesini temsil eden Chester grubuyla imtiyazlı bir demiryolu yatırım anlaşması için yapılan girişimler sonuçsuz kaldıktan sonra, demiryollarından yabancı sermayenin tasfiyesi doğrultusunda temel bir karar alındı⁶⁸. Milli mücadelenin liderleri, siyasi bağımsızlık tutkusu içerisinde, emperyalizmin iktisadi içeriğini fark etmediler ve imtiyazlar istemediği, milli bağımsızlığa ve Türkiye'nin egemenlik haklarına saygılı davranıldığı taktirde yabancı sermayeden sadece yarar sağlayacaklarını zannettiler.

A. Türkiye İktisat Kongresi

Mustafa Kemal kurulmakta olan yeni devletin sağlam temellere dayanması gerekliliğinin bilinciyle, sağlıklı bir ekonomik düzen kurmak için çalışmalara başladı. Osmanlı Devleti zamanında ülke o denli geri bırakılmıştı ki her alanda bir an önce sağlıklı adımlar atılması şarttı. Böyle yapılmazsa , barış görüşmeleri sırasında Lozan'da karşılaştığı tehditlerle, yani ekonomik bakımdan Avrupa'nın zenginlerinin egemenliği altına girme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi⁶⁹. Böyle bir tehlikenin varlığının bilinciyle ekonomi alanında yeni bir arayışın içine girdi. Ekonomik savaşın bir an önce başlatılması amacıyla 17 Şubat 1923'de İstiklal Savaşı'nın kazanıldığı İzmir'de Mustafa

⁶⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 194.

⁶⁷ Deringil, **a.g.e.**, s. 17.

⁶⁸ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 46-47.

⁶⁹ Cahit Talas, “İzmir İktisat Kongresi, Gazi Mustafa Kemal ve Ekonomi” **Atatürkçü Düşünce**, cilt I, sayı 10, s. 9.

Kemal'in emriyle I. Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır⁷⁰. 15 Şubat'ta toplanması planlanan kongre, yolda bulunan birçok delegenin katılmasını sağlamak amacıyla ancak 17 Şubat 1923 tarihinde toplanabilmiştir⁷¹. Kongrenin İzmir'de toplanmasının amacı, ülkenin dört bir tarafından gelen delegelere Yunanlıların şehri ne hale getirdiklerini göstererek, yeni kurulacak olan devletin bu küllerin üzerinden yükseleceğini göstermektir.

Türkiye İktisat Kongresi ile başlayan dönem; bir fikri gelişme ve oluşma, ekonomik dinamiklerin belirlenmesi, model arayışı ve belli ölçüde uygulanmaya başlama dönemidir. Bu dönemde ekonominin sahip oldukları ve olmadıkları tespit edilerek ekonomik hedefler tayin edilmiş, karma ekonomi modelinin temelleri hazırlanmıştır⁷². Milli Mücadele yıllarında Ankara ile sağlıklı bağlar kuramamış olan İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşmalarında önemli bir adım oluşturması açısından Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanması önemlidir. Yeni rejimin karşılaşılabileceği tüm iktisadi sorunların tartışıldığı; çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarının blok oylarıyla kararların alındığı bir forum olmuştur⁷³. Kongreye en etkin ve örgütlü biçimde katılan grup tüccarlardır. Tüccar grubunun amacı güçlerini göstermek suretiyle, savaş öncesinde ticareti ellerinde tutan Avrupalıların, Rumların ve Ermenilerin yerini doldurmak istemeleridir⁷⁴.

Türkiye İktisat Kongresi'nin toplandığı yer bir hayli ilginçtir. İzmir'in ithalat-ihracatını elinde tutan iki ünlü Levanten ailesi olan Vithol'ler ile Jiro'ların ortaklaşa kullandıkları zeytinyağı, zeytin ve sabun hangarında bu kongre gerçekleşmiştir⁷⁵. Kongreye ünlü Levanten ailelerinin ev sahipliği yapması bile, yabancı sermaye konusunda takip edilecek politikanın bir göstergesi niteliğindedir. Bu tarz tutumlar kongre süresince sürekli olarak

⁷⁰ Gülseren Topuz, "İzmir İktisat Kongresi Üzerine Genel Bir Yaklaşım", **Kemalizm**, cilt 32, sayı 381, Nisan 1984, s. 26.

⁷¹ İhsan Akay, "Cumhuriyet'in 50. Yılında İzmir İktisat Kongresi", **Atatürk Yolu**, 1973, s. 10.

⁷² Ahmet Kılıçbay, **Türk Ekonomisi**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No:263, 1984, s.104.

⁷³ Korkut Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980)", **Yakınçağ Türkiye Tarihi** (Haz: Sina Akşin), Milliyet yay.,cilt I, s. 314.

⁷⁴ Töre, **a.g.m.**, s. 48.

⁷⁵ Cemal Kutay, "Tarih Ne Zaman İbrettir?", **Ambalaj**, sayı 6, Şubat 1989 s. 41.

işlenmiştir. Kongre sonrasında kabul edilen “İktisadi Esaslar”a bakıldığında Avrupa devletlerine verilen bir güvence niteliğinde olduğunu görmekteyiz. Bu güvence, “yabancı sermayeye karşı değiliz, liberal ekonomiye bağlıyız, hukuk sistemimizi Batılı normlara dönüştürmeye kararlıyız”, biçimde özetlenebilir. Böylece Lozan Antlaşması’nın kesintiye uğradığı bir süreçte Avrupalı devletlere, Türk-Sovyet işbirliği ve dostluğuna rağmen, Türkiye’nin kapitalist yoldan şaşmayacağı iletisi gönderilmek istenmiştir⁷⁶. Kongre boyunca sosyalist ekonomi yaklaşımına taraftar olmadığımız sürekli vurgulanmıştır. Özellikle İktisat Vekili Mahmut Esat Bey’in, “Yeni Türkiye İktisadi Mektebi” tanımlaması bu açıdan önemlidir. Karma ekonomi yaklaşımı, uzun yıllar (en azından 1980’e kadar) ülkemizde egemen olmuştur. Özel girişim hiçbir zaman reddedilmediği gibi çoğu zaman ön plana çıkarılmış ve özellikle 1950’den itibaren ağırlık kazanmıştır⁷⁷.

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye İktisat Kongresini açış konuşmasında, iktisadi konuların önemini belirterek Türkiye’nin önemli iktisadi sorunları üzerinde durmuştur. Büyük zaferden beş ay sonra ve Lozan Barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde toplanan kongre, iktisadi sorunlara da en az dış politika kadar öncelik verildiğini göstermiştir⁷⁸. Mustafa Kemal açış konuşmasında Osmanlı Devleti’nin yıkılışından, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşuna kadarki dönemi anlatarak; çekilen zorlukları, milletin ne şartlarla İstiklal mücadelesini kazandığını büyük bir şükranlıkla ifade ettikten sonra ekonominin öneminden bahsetmiştir⁷⁹. Devletin, egemenlik ve bağımsızlık ilkelerine dayanarak; milleti refah içerisinde yaşatması gerektiğini belirten Mustafa Kemal, tam bağımsızlık için

⁷⁶ Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi** (Haz: Sina Akşin), Milliyet yay., c.I, s. 111.

⁷⁷ Tefik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003. 154-155.

⁷⁸ Günay Güner, “1923 İzmir İktisat Kongresi ya da Yabancı Sermayeyi Teşvik”, **İncece**, cilt 3, sayı 33, 1987, s. 7.

⁷⁹ “Yeni Türkiye’imizi layık olduğu merteye-i resanete isal edebilmek için, behemahal iktisadiyatımıza birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir” Bkz. A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara, SPK yay. No:59, 1997, s. 204.

ekonomik bağımsızlığın şart olduğunu dile getirmiştir⁸⁰. “Siyasi ,askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi muzafferiyetler ile tetviç edilemezlerse husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner”⁸¹ sözleriyle de iktisadi başarıların en az siyasi ve askeri başarılar kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Devlet idaresinde iktisadi faaliyetlere bu kadar önem veren yönetici kadronun, Türkiye’nin kalkınması için yabancı sermayeye ihtiyaç duyduğunu da tahmin edebiliriz. Yine Türkiye İktisat Kongresi’ndeki konuşmasında Mustafa Kemal, zarar vermeden gelecek olan her türlü yabancı sermayeye kapıların açık olduğunu ifade etmiştir⁸². Bu anlayış, yani kapitüler ayrıcalıklar aramamak şartıyla yabancı sermayeye davetkâr olan yaklaşım, dönemin resmi tutum ve politikalarına tamamen egemendir. Yabancı sermayeye dönük bu olumlu yaklaşım, uygulamada yerli “sermaye” ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi biçimini almıştır⁸³. Türkiye İktisat Kongresi’nde yabancı sermaye konusunda da bazı güvenlik tedbirlerinin alınması, yabancı sermayeye yerli sermayenin de katılması sağlanmak kaydıyla yabancı sermayenin teşvik edilmesi gerekliliği görüşü savunulmuştur⁸⁴. Yabancı sermayenin yerli ortaklar aracılığıyla gelmesini sağlamadaki amaç, yetersiz olan yerli girişimcileri güçlendirme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Mustafa Kemal’den sonra konuşmasını yapan İktisat Vekili Mahmut Esat Bey ise, yeni Türkiye Devleti’nin şimdiye kadarki iktisat sistemlerinden farklı olan “Yeni Türk İktisat Mektebi”nde, gümrüklerde himayeci olmayacaklarını ve iktisadi teşebbüslerin kısmen devlet, kısmen de özel

⁸⁰ “Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümetinin milletten aldığı veçhile istiklal-i tam, hakimiyet-i milliye umdelerine istinaden milleti zengin, memleketi mamur etmekten ibarettir” “Efendiler, kılıç kullanan kol yorulur... Lakin sapan kullanan kol gün geçtikçe daha ziyade kuvvetlenir” Bkz. Ökçün, **a.g.e.**, s. 209; **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, c.II, s. 107.

⁸¹ Kemal Arıburnu, **Atatürk’ün Milli Ekonomi Üzerindeki Düşünceleri**, Ankara, Doğu Matbaası, 1973, s. 21.

⁸² “Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz vasidir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh kanunlarımıza riayetkar olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız.” Bkz. Arıburnu, **a.g.e.**, s. 23.

⁸³ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 42.

⁸⁴ Bulutoğlu, **a.g.e.**, s. 153.

teşebbüs tarafından yapılacağını söylemiştir⁸⁵. Tahmin edilenin aksine kapitalist dünyaya karşı kısa bir süre önce savaş veren lider kadronun konuşmalarında anti-emperyalist fikirler çok da yer almamaktadır. Kısa bir süre önce Milli Mücadeleyi gerçekleştiren yönetici kadronun kendisinden beklenilenin aksine yabancı sermayeyi teşvik edici ve destekleyici konuşmalar yapmaları oldukça dikkat çekicidir⁸⁶. Yeni kurulan Türkiye Devleti, Türkiye İktisat Kongresi'nde yabancı sermaye düşmanı olmadığını ilan etmiş ve istiklalimize ve milli değerlerimize saygılı olmaları koşuluyla yabancı sermayeye her zaman açık olduklarını ifade etmiştir. Yine de Türkiye Devleti Osmanlı Devleti'nin borçları, imtiyazlar, kapitülasyonlar gibi kötü tecrübelerden dolayı yabancı sermayeye karşı dikkatli; hatta tereddütlü yaklaşmıştır⁸⁷. Dr. Şefik Hüsnü, 10 Şubat 1923 tarihli Aydınlik'ta yayınlanan makalesinin "İktisat Kongresi'nde İşçi ve Köylü Sınıflarının Mevkii" başlıklı yazısında, yerli ve yabancı sermayeye verilecek ayrıcalıkların kısa süreli olması gerekliliğinden bahsetmiştir⁸⁸. Türkiye İktisat Kongresi'nin sonunda İşçi grubunun istek ve görüşleri arasında "imtiyazlı yabancı kuruluşlar devletleştirilmelidir" görüşü de yer almıştır⁸⁹.

Türkiye İktisat Kongresi sonunda 'Misak-ı İktisadi' esasları benimsenmiştir. Kongreden özel sektör ağırlıklı bir ekonomi programı çıkmıştır. Dolayısıyla 1923-30 döneminin liberal ekonomi politikası belirlenmiş ve liberal ekonomi politikasının ana hatları ortaya konulmuştur⁹⁰. Dört ayrı komisyon tarafından bir rapor halinde Hükümete sunulan 12 maddelik "İktisadi Esaslar" oybirliğiyle kabul edildi. Misak-ı Milli'ye paralel olarak ortaya konulan "İktisadi Esaslar", Hükümete çeşitli önerilerde

⁸⁵ "Bizim de, yeni Türkiye'nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat mektebimiz var. Buna ben (Yeni Türkiye İktisat Mektebi) diyorum" Bkz. A. Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, Ankara, TTK Yayınları (2.baskı), Ankara 1989, s. 76-77; Ökçün, **a.g.e.**, s. 219.

⁸⁶ Güner, **a.g.m.**, s. 6.

⁸⁷ Tural, **a.g.m.**, s. 87.

⁸⁸ "Zengin kaynaklarımız üzerinde ve bazı sanayi tesisleri yapma hususunda, yabancı ve yerli sermayelere bahşedeceğimiz haklar ve imtiyazlar kısa bir süre için olmalıdır ve hareket serbestliğimizi sınırlandırmamalıdır." Bkz. Çavdar, **a.g.e.**, s. 150.

⁸⁹ Kuyucuklu, **a.g.e.**, s. 172-173; Çavdar, **a.g.e.**, s. 162.

⁹⁰ Necdet Serin, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara, AÜSBF ve Basın- Yayın Yüksek Basımevi, 1982, s. 112-113.

bulunuyordu⁹¹. İktisadi Esaslar, “milli iktisat” görüşünün ana unsurlarıyla yakın bir benzerlik taşımaktadır. Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin “milli” unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı savunan bir ekonomi programı benimsenmiştir.⁹² Misak-ı İktisadi’nin 9. maddesi: “Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz...” hükmünü taşıyordu⁹³.

Grupların sunduğu bu “iktisadi esasların” yanı sıra, Milli Türk Ticaret Birliği tarafından bir takım esaslar da kongreye sunulmuştur. Bu esaslar da kongrede okunarak aynen hükümete sunulmasına karar verilmiştir. Bu önerilerin en önemli maddelerine bakıldığında; zararı olmayan yabancı sermayenin yurda girişi sağlanacak; yasal olarak Türk olmayan şirketlere imtiyaz ve ihalelerin verilmeyecek; ulaşım şirketlerinin %75’i, 1 milyon lirayı geçen orman şirketlerinin %51’i, madencilik ve demiryolu şirketlerinin ödenmiş sermayelerinin %41’i, genel sermayesi 100 milyon lirayı geçen şirketlerin ödenmiş sermayelerinin %31’i oranındaki hisseler Türkler tarafından alınmazsa hükümet tarafından alınacak ve ileride bu hisseler talip olan Türk vatandaşlarına devredilecektir. Merkezleri dışarıda olup şubeleri yurtiçinde olan şirketlerin bağlı olacağı koşullar da milli menfaatler doğrultusunda yeniden düzenlenecektir⁹⁴. Hükümete verilen bu önerilerin yabancı sermayeyi çekmesi pek mümkün görünmüyordu. Çünkü bir şirketin kontrol sermayesinin yarısı aşan sermaye olduğu (4’te 3 sermayenin bundan ayrı bir anlamı olamaz), asıl tabii tekele elverişli konularda (maden, demiryolu) yabancı sermayeden daha çok çekinmek gerekirken, bu konularda daha serbest davranıldığı görülmektedir. Bu teklifler hükümet tarafından uygulanmamıştır. Kaldı ki, bu tekliflerin bu şekliyle yabancı

⁹¹ **İktisadi Esaslarımız**, Tecelli Basımevi, İstanbul 1940, s. 1,2; İnan, **a.g.e.**, s. 19-20; Ökçün, **a.g.e.**, s. 324,325.

⁹² Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 46.

⁹³ Töre, **a.g.m.**, s. 48.

⁹⁴ Çavdar, **a.g.e.**, s. 162-163; Töre, **a.g.m.**, s. 50.

sermaye çekmesine de zaten imkan yoktur⁹⁵. 86 yıl önce Türkiye İktisat Kongresi'nde temelleri atılan ve Türkiye'nin bugün de kaderi olan karma ekonomi modeli tercihi hızla gelişen bir dünyaya ayak uydurmaya çalışan Türkiye'de giderek zayıflamasına rağmen, aradan geçen 86 yılda değişmeyen ve güncelliğini koruyan tek şeyin Atatürk'ün 17 Şubat 1923'te söylediği "İktisadiyat her şey demek" gerçeğidir⁹⁶.

B. Lozan Barış Antlaşması'nda Yabancı Sermayenin Durumu

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı tarihte ülkenin idaresini elinde bulunduran kişiler, genellikle Milli Mücadeleyi sevk ve idare eden askeri zümreydi. Bu zümre ekonomik alanda oldukça tecrübesizdi. Selim Deringil'in de ifade ettiği gibi, Lozan görüşmelerinde İsmet İnönü'nün iktisadi ve mali konulardaki bilgi eksikliği onu çok zorlamıştır. Asker kökenli lider kadro, otoriter ve katı devlet görüşlerini ekonomiye uyguladıkları için başarılı olamamıştır. Başarılı olamamalarının sebebi olarak Osmanlı ve asker kökenli oluşlarından kaynaklanan bir dünya görüşüne sahip olmaları gösterilmektedir. Devlet kavramına yaklaşımları merkeziyetçi ve otoriterdi. Türkiye'nin ciddi ekonomik sorunları olduğunu çok iyi biliyorlar ve samimiyetle bunlara kalıcı çözümler getirmek istiyorlardı. Ancak tüm bu iyi niyetlerine rağmen uzmanlıkları farklı bir alandaydı⁹⁷. İsmet İnönü ve heyeti, Lozan'da büyük mücadeleler vermiştir. İmtiyazların kaldırılması prensipleri kabul ettirilmiş ve ilk on beş yıl içerisinde de ülke içindeki yabancı sermayeli işletmeler millileştirilmek suretiyle Osmanlı Devleti'nden kalan olumsuzluklar tamamıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır⁹⁸. İnönü, Lozan Barış görüşmeleri sırasında, "Ülkem için ekonomik köleliği asla kabul edemem." diyerek, Türkiye'nin bağımsız bir ekonomiye ne kadar önem verdiğini tüm dünyaya göstermiştir. Yeni kurulan devlet dışa bağımlılığı politik alanda

⁹⁵ Bulutoğlu, **a.g.e.**, s. 154.

⁹⁶ Topuz, **a.g.m.**, s. 27.

⁹⁷ Deringil, **a.g.e.**, s. 15.

⁹⁸ Yazman, **a.g.m.**, s. 1.

reddettiği gibi ekonomik konularda da buna karşı kesin tavrını koymuştur. Türkiye, kendi kendine yeterli olmayı ana hedef olarak benimsemiştir⁹⁹.

Lozan Barış Antlaşması Türkiye için politik alanda her ne kadar başarıyla sonuçlanmışsa da ekonomik alanda aynı düzeyde bir başarı gerçekleştirdiğini söyleyemeyiz. Lozan Barış Antlaşması ile kapitülasyonlar kaldırılarak Türkiye kendi kendisinin efendisi haline getirilmiştir. Ancak kısa vadede Lozan'ın bazı ekonomik hükümleri iktisadi hayatımıza ağır yükler getirmiştir. Örneğin, 1923'ten 1929'a kadar gümrük vergilerini 1916 düzeyinde tutmak zorunda oluşumuz, ekonomimiz üzerinde önemli bir baskı meydana getirmiştir. Yabancılar verilen imtiyazların büyük bir bölümünün yürürlükte kalması ve ancak 15 sene içerisinde millileştirilebilmesi de yine önemli bir sorun teşkil etmektedir¹⁰⁰. Lozan Barış Antlaşması'nın ekonomik hükümleri ile birlikte Türkiye'nin gümrük tarifelerini belirleme yetkisinin bir süreliğine de olsa elinden alınması, ekonomik ilişkilerimizi olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye gelişmemiş geri bir sanayi ile tehlikeli derecede aleyhimize işleyen bir ticaret dengesiyle karşı karşıya kalmıştır¹⁰¹.

Z. Y. Hershlag Lozan Barış Antlaşması'yla ilgili olarak, "Türkiye esaslı tavizler verdi ve bu tavizler özellikle 1920'lerde memleketin gelişmesini ters yönde etkiledi" demiştir. Bilindiği gibi Lozan Barış Antlaşmasına göre Türkiye antlaşmanın imza tarihinden başlayarak 5 yıl süreyle gümrüklerini yükseltme hakkına sahip değildi. Öte yandan Osmanlı borçlarının Cumhuriyet yönetimi tarafından kabullenilmesi de bir başka sınırlamaydı. 6Ağustos 1924'te anlaşma yürürlüğe girdiğinde, Osmanlı borçları 129.384.910 altın lira olarak saptanmıştı; Türkiye tarafından üstlenilen miktar 84.597.495 altın lira oldu. Yıllık taksitleri 5.809.312 lira olan bu borcun Türkiye'nin bütçesine yüklediği yük, kamu yatırımlarının sınırlı olmasına yol açmıştır. Özellikle 1930'lardan sonra 1928'de yapılan indirimlere karşın, bütçe harcamalarının %13-18'ini Osmanlı borçları oluşturuyordu"¹⁰².

⁹⁹ Deringil, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁰⁰ Deringil, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁰¹ Lewis, **a.g.e.**, s. 280.

¹⁰² Başkaya, **a.g.e.**, s. 62.

Lozan Barış Antlaşması ile 1929 Dünya Ekonomi Bunalımı, 1923-1929 döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya ekonomi içerisindeki yerini tespit eden en önemli iki yapıtaşdır. İlginç bir tesadüf sonucu, Lozan Antlaşması'nın hükümlerine göre uygulanan ekonomik sınırlamaların kalkacağı, ayrıca Osmanlı borçlarından Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen borç taksitlerinin ödenmeye başlanacağı yıl, 1929 Dünya Ekonomi Bunalımı meydana gelmiştir¹⁰³.

Lozan Barış Antlaşması sırasında Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran ekonomik konular: kapitülasyonlar, gümrük tarifeleri ve Osmanlı Devleti'nden kalan dış borçlar sorunu idi. Her şeye karşın Lozan Antlaşması'nda alınan önemli kararlarla birlikte Türkiye, bağımsız bir ekonomik politika izleme şansını elde etmiştir. Bu politika 1923-1946 döneminde derinleşmiş ve olumlu meyveler vermiştir. Ne var ki, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu durum tersine dönmüş ve "serbesti" politikasının da etkisiyle Türkiye, Lozan'da elde ettiği kazanımları geri vermiş ve bugünkü gibi ekonomisi bağımlı bir ülke konumuna gelmiştir¹⁰⁴.

1. Kapitülasyonlar

Kapitülasyon, bir devletin başka bir ülkeye tanıdığı adli, siyasi ve mali alanlardaki ayrıcalıklardır. Osmanlı Devleti'nde ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın 1535 yılında Fransızlara vermiş olduğu kapitülasyonlar, sonraki hükümdarlar zamanında hem kapsam olarak hem de süre olarak çok genişletilmiştir. İlk imzalandığı sırada sadece imzalayan iki hükümdarın ömrü süresince geçerli olan kapitülasyonlar, I. Mahmut'un hükümdarlığı ile birlikte 1740 tarihinden itibaren sürekli hale getirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında sadece Fransızlara verilen kapitülasyonlar ilerleyen süreçte birçok Avrupa ülkesine verilerek kapsamı genişletilmiştir. Kapitülasyonlar marifetiyle Osmanlı ekonomisini felce uğratan Batılı devletler, zaman zaman

¹⁰³ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 43.

¹⁰⁴ Çavdar, *a.g.e.*, s. 167.

yaptıkları ticaret antlaşmalarıyla da Osmanlı Devleti'ni sömürgeleştirme yolunu açmışlardır. Ticari imtiyazları tamamlayan hukuki ve siyasi imtiyazlarla birlikte eşitlik ilkesi Osmanlı halkı aleyhine bozulmuş ve kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını sınırlayan ve ekonomisinin çökmesine yol açan sonuçlar doğurmuştur¹⁰⁵. Özellikle Sanayi Devrimi'nin, Osmanlı Devleti aleyhine gelişmesi, kapitülasyonları bir sömürü aracı haline getirerek Avrupalı devletlerin ortak pazarı haline dönüştürmüştür.

Osmanlı Devleti döneminde ülke ekonomisine giren özel yabancı sermaye şirketleri “kapitülasyon” adı verilen ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Bu ayrıcalıklarla birlikte özel yabancı sermaye ülkenin asıl ihtiyacı olan sanayi sektöründen çok, kısa sürede kar elde etmeyi amaçlayan ve kar transferlerini kolayca yapabilmelerini sağlayan hizmetler sektörüne yönelmiştir¹⁰⁶. Bu olumsuz durumdan kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti, I. Dünya savaşı'na girer girmez tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırmış ve gümrük vergilerini de yükseltmiştir. Böylece, bu konudaki gerçek iradesini açıkça ortaya koymuştur. Ancak Batılı kapitalist ülkeler ise; kapitülasyonlar ve düşük gümrük resimleri konusunda ne kadar ısrarlı olduklarını Lozan Barış görüşmeleri sırasında gösterdiler¹⁰⁷.

Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nde yol açtığı zararları ve bağımsızlığına nasıl zarar verdiğini çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa'ya göre; sonucu ne olursa olsun Türk bağımsızlığını zedeleyen ve sınırlayan kapitülasyonlar kaldırılmalı ve bu konuda Lozan'da kesinlikle taviz verilmemeliydi. Hatta İtilaf Devletleri bunu kabul etmezler ise görüşmeler kesilip Türk delegelerin geri dönmeleri karara bağlanmıştı¹⁰⁸. Mustafa Kemal Paşa, aslında bu tavrını daha 2 Kasım 1922 yılında Petit Parisien muhabirine verdiği demeçte ortaya koymuştur. Mustafa Kemal, kapitülasyonlar gibi bir konunun Türk tarafına göre kesin ve tartışmasız

¹⁰⁵ Mustafa Turan, **Milli Mücadele'de Siyasi Çözüm Arayışları (30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923)**, Ankara, 2. baskı, Siyasal Kitabevi, 2005, s. 290.

¹⁰⁶ Süreyya Hiç, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994, s. 108.

¹⁰⁷ Şahin, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁰⁸ Turan, **a.g.e.**, s. 290-291.

olarak sona erdiğini dile getirmiştir¹⁰⁹. Ulu Önder, yine bu demecinde yabancı sermayeye kesinlikle karşı olmadıklarını da yinelemiş ve yabancı sermayeye düşman oldukları gibi bir görüşün lüzumsuz olduğunu açıklayarak, bu tür haberleri çıkaranların düşmanlarımız olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal'in, "Halbuki Türkiye bize de, onlara da kafi gelecek kadar vasi ve zengindir"¹¹⁰sözleri yabancı sermayeye ne kadar önem verildiğinin bir göstergesidir. Mustafa Kemal Osmanlı Devleti dönemindeki olumsuz tecrübelerle rağmen, ülke için yararlı olabilecek özel yabancı sermayenin teşvik edilebileceğini belirtmiştir¹¹¹. Bazı iktisadi sorunlarının çözümü için yabancı kaynaklara ihtiyacımızın var olduğunu dile getirmiştir¹¹². 20 Mart 1923 tarihinde Konya Esnaf ve tüccarlarına hitaben yaptığı konuşmasında, ekonomik anlamda ilk halledilmesi gereken konunun kapitülasyonlar olduğu üzerinde durmuş ve bu sorunun halledilmesiyle birlikte Türkiye'nin dünya ile rekabet edebilecek konuma gelebileceğini söylemiştir¹¹³.

Kapitülasyonlar meselesi 2 Aralık 1922 tarihinde görüşülmeye başlanmıştır. Müttefiklerin görüşüne göre; kapitülasyonlar, yasama ve yargı alanlarında Türkiye'nin bağımsızlığı ve egemenliği ile bağdaşacak bir şekilde değiştirilebilir. Buna karşın İsmet İnönü, milli bağımsızlıkla bağdaşmayan kapitülasyonların tümüyle kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir. Lord Cruzon ise kapitülasyonların antlaşma haklarına dayandığını, tarafların birbirlerine danışmadan ve kapitülasyonların yerine yeni bir sistem koymadan onları kaldıramayacaklarını söylemiş ve Amerikan temsilcisi de bu görüşü

¹⁰⁹ "Her şeyden evvel şurası bilinmek lazımdır ki, Büyük Millet Meclisi hükümeti kapitülasyonların ibkasını asla kabul etmeyecektir. Şayet tebaa-i ecnebiye eskiden olduğu gibi, bundan sonra da kapitülasyonlardan istifade etmeyi düşünüyorlarsa, aldanıyorlar. Kapitülasyonlar bizim için mevcut değildir ve asla mevcut olmayacaktır." Bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.III, s. 70.

¹¹⁰ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.III, s. 70.

¹¹¹ Hiç, **a.g.e.**, s. 108.

¹¹² "Bir takım mesail-i iktisadiye vardır ki, biz bunları kendi menabiiimizle ve yalnız kendi sermayemizle halledemeyiz. Bize yardım edecek dostlar aramaya mecburuz." Bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.III, s. 70.

¹¹³ "Eğer bugün için ticaretimiz hakkında ne düşünüyorsun diye sorarsanız, bu suale bir tek cevap vereceğim. Bugün için yegane düşündüğüm şey, kapitülasyonlardır. Maddeten, fiilen, kanla kaldırılmış olan kapitülasyonların bir daha dirilmemek üzere ademe gömülmesini temenni etmektir. Ticaretimizin de, sanayimizin de her nevi iktisadiyatımızın da inkişaf ve tealisi ancak bunun ile kaimdir. Bugüne ait olan bu cihet temin edildikten sonra, yarına ait olan Türkiye ticaretinin dünya ticareti ile rekabet edebilmesi için, düşünülmesi lazım gelen şeyleri bittabi siz tüccarlar benden daha iyi bilirsiniz." Bkz. Arıburnu, **a.g.e.**, s. 46.

desteklemiştir. Türk tarafının en çok itiraz ettiği konu, yabancıları Türk yargısının yetkisinden muaf tutan kapitülasyonlardı. 6 Ocak 1923 günü girişilen çabalarda bir sonuç vermeyince Lord Cruzon, Amerikan temsilcisi Child ile birlikte, müttefiklerin bütün kapitülasyonları kaldırmaya hazır olduklarını, ancak Türk adli sistemi geliştirilinceye kadar geçici bir sistemin kabulünü istediklerini açıklamıştır. Cruzon, İsmet Paşa bu öneriyi de kabul etmezse Türkiye'nin ekonomik kalkınması için tek bir Amerikan doları ve tek bir İngiliz şilini vermeyecekleri tehdidinde bulunmuştur¹¹⁴.

Büyük mücadeleler sonucunda kapitülasyonların tümüyle kaldırılması kabul edildi. Zaten İsmet Paşa'ya bu konuda hiçbir verilmemesi bizzat Mustafa Kemal tarafından bildirilmiştir¹¹⁵. 1923 yılında Lozan'da kapitülasyonlar yürürlükten kaldırıldı. Böylece yabancı sermaye ilişkileri yönünden de yeni bir devir açılmış oluyordu¹¹⁶. Müttefikler kapitülasyonların devamını sağlayamazlar da gümrük vergilerini, 1927'ye kadarki süreç içerisinde, 1913 dönemindeki seviyeyi baz alarak kalmasını bir taviz olarak koparmayı başarmışlardır¹¹⁷.

2. Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları

Osmanlı Devleti'ni Lozan Barış görüşmelerinde zorlayan konulardan bir diğeri de, Osmanlı Devleti'nden kalma dış borçlar sorunuydu. Osmanlı hazinesinin boşaldığı ve Babıali'nin ya dış borç almak ya da ordularını maaşsız ve malzemesiz bırakmak ikilemi karşısında kaldığı Kırım Savaşı'nın başlangıcında bile, Osmanlı hükümeti hiçbir mali destek almamıştı. Ancak, savaşın sürmesi ve parasızlıktan savaşın yenilgiyle sonuçlanması ihtimaliyle karşı karşıya kalan Osmanlı hükümeti, 1854 yılında Batı'dan, yani o andaki müttefiklerinden ilk borcu almak durumunda kaldı. Bu borcun ancak %80'i Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. 1855 yılının yazında alınan ikinci borç

¹¹⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 291.

¹¹⁵ Akşin, **a.g.m.**, s. 111-112.

¹¹⁶ Tuncer, **a.g.e.**, s. 69.

¹¹⁷ Şahin, **a.g.e.**, s. 14.

karşılığında ise, güvence göstermek zorunda kalınmış ve Mısır'ın vergi geliri ile İzmir ve Suriye limanlarının gümrük gelirleri güvence gösterilmiştir¹¹⁸.

Kırım Savaşı sonrasındaki dönemlerde ise dış borç taksitlerinin ödenmesi için yeni borçlanmalar yapılmış ve dolayısıyla borçlanma, Osmanlı'nın geleneksel mali politikası haline gelmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlılar aleyhine sonuçlanması, Osmanlı Devleti'nden alacağı olan yabancı devletleri telaşlandırmıştı. Bu yabancı devletler borçlar meselesini görüşmek üzere devletlerarası bir komisyon kurulmasını kararlaştırdılar. 1881 yılında dış borç alacaklarının vekilleri İstanbul'a davet edilerek Muharrem Kararnamesi adıyla bilinen bir anlaşma imzaladılar. Bu kararnameye göre Maliye Nezareti dışında Düyun-ı Umumiye İdaresi adıyla bilinen bir kurum oluşturulmuştur¹¹⁹. Düyun-ı Umumiye meydana getirilirken alacaklılar 252 milyonluk borcun yarısından çoğunu affetmiş ve bu borçtan geriye 106 milyon liralık bir bölüm kalmıştı. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yıllık gelirini on kat aşan bu alacağı tahsil etmekle yükümlüydü. Devlet gelirlerinin yaklaşık üçte birini ele geçirmesinden dolayı devlet içinde devlet özelliği taşıyan bir kurum haline gelmiştir¹²⁰.

Milli Mücadele sonrasında yapılan Lozan Barış Konferansı'nda alınan kararlar gereğince ekonomik bağımsızlığımızı ipotek altına alan Düyun-ı Umumiye İdaresi tarihe karıştı. Ancak bu kurumun tarihe karışmasıyla birlikte Osmanlı Devleti zamanında yabancı devletlerden alınan dış borçlar sorunu önümüze gelmiştir. 28 Kasım 1922 tarihinde yapılan oturumda söz alan İsmet İnönü, mali sorunlardan birinin Osmanlı Devlet borçlarının bölüştürülmesi olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin varlığının sona ermesinden dolayı borçlarının da eskiden Osmanlı toprakları olup da bugün bu topraklar üzerinde yer alan bütün devletler arasında paylaştırılması gerektiğini söylemişti¹²¹. 1923-1929 döneminde Türkiye'nin dış ekonomik ilişkiler gündeminde Osmanlı dış borçlarının ödenmesinin de önemli bir yer kapladığı bir gerçektir. Lozan Barış Antlaşması'nın 46. maddesinde Osmanlı

¹¹⁸ Sander, **a.g.e.**, s.219

¹¹⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 293.

¹²⁰ Cem, **a.g.e.**, s. 179.

¹²¹ Turan, **a.g.e.**, s. 294-295.

borçlarının, Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletlerce üstlenilmesi ilkesi kabul edilmiştir¹²². 6 Ocak 1923 tarihli Maliye Sorunları Alt Komisyonu'nun raporunda, Türkiye ile birlikte gerek 1912-1913 Balkan Savaşları sonucu gerekse bu anlaşma uyarınca Türkiye'den ayrılan devletlerin Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesi için yıllık katkıda bulunacakları belirtilmiştir¹²³. Lozan'ın öngördüğü sınırlar dikkate alınarak Osmanlı borcu, Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti topraklarını paylaşan diğer devletlerarasında dağıtılmıştı. Bu paylaşım sonrasında Türkiye'ye toplam borcun 2/3'sini oluşturan yaklaşık 85 milyon altın liralık bir tutar yüklenmiştir¹²⁴. İnönü her ne kadar bunu önemli ölçüde düşürebildiyse de yılda ödenmesi gereken 7 milyon TL bütçeye ağır bir yük getirmiştir. Ödemeler ancak 1929'da başlatıldı ve 1930'larda bütçenin %13-18 kadarlık bir kalemini oluşturdu, ama giderek bu oran %5'e kadar düşürülmüştür¹²⁵.

13 Haziran 1928 tarihinde Milletler Cemiyeti'nin aracılığı ile Türkiye, 1928 yılında imzalanan Paris Antlaşması'yla 1921 yılından önceki Osmanlı borçlarının %62.54'ünün, sonraki borçların %75.59'unu yüklenmiştir. Kabul edilen borç miktarı ana para 82.5 milyon altın lira olmak üzere faizlerle birlikte 107.5 milyon altın liradır¹²⁶. Osmanlı borçlarının ilk taksit ödemesi 1929 yılında başlaması öngörülmüştür. Fakat koşullar bu borcun ilk taksitini ödemeye elvermiyordu. Bunun üzerine Türk hükümeti borçların ertelenmesi önerisinde bulundu. Dünya Ekonomik Bunalımı, Türkiye'nin yabancılara olan borçlarını ödeme olanağını ortadan kaldırmış ve Moratoryum ilan edilerek devletin yurtdışındaki itibarı bozulmuştur¹²⁷. Devlet, sanayi planı uygulamasına girişmeden önce bazı tedbirler alarak dış borçların tasfiyesi yoluna gitmiştir. Bu durum dış ödemeler dengesi üzerinde büyük bir baskı meydana getirmekle birlikte; yurtdışındaki itibarımızın korunması açısından

¹²² Töre, **a.g.m.**, s. 53.

¹²³ Turan, **a.g.e.**, s. 295.

¹²⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 44.

¹²⁵ Deringil, **a.g.e.**, s. 16-17.

¹²⁶ Erdoğan Alkin, "Atatürk Döneminde Devletçilik", **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, İstanbul, Aydınlık Matbaası, 1981, s. 117; Töre, **a.g.m.**, s. 53.

¹²⁷ Başkaya, **a.g.e.**, s. 77-78.

borçların düzenli ödenmesine gayret sarf edilmiştir¹²⁸. Bütün bu önlemlere rağmen Osmanlı dış borç taksitlerinin tasfiyesinde karşılaşılan güçlük üzerine 22 Nisan 1933'te bu antlaşmada revizyon yapılarak %7,5 faize tabi 962.636.000 Fransız frangı tutarındaki borcun yıllık 700.000 liralık (78.551.900 FFr.) taksitlerle ödenmesi kararlaştırılmış ve 1933, 1934 ve 1935 yıllarında Türkiye bu anlaşmaya göre borçlarını ödemiştir¹²⁹.

3. Ticaret Sözleşmeleri ve Gümrük Tarifeleri

Lozan Antlaşması ile, mali ve iktisadi alandaki birçok engel kaldırılmasına karşın, gümrük tarifeleri ile ilgili olarak İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya'ya karşı uygulanacak gümrük tarifeleri, 1916 tarihli "Ağırlık esasına dayanan spesifik tarifenin" değerlerle çarpılmış şeklini uygulamayı kabul etmiştir. 1916-1924 döneminde Türk parasının değeri düştüğü için, tarifiedeki bazı maddeler 5, bazıları ise 12 ile çarpılarak, yeni gümrük tarifesi uygulanacaktır¹³⁰. "Milli İktisat" okulunun korumacı ve dolayısıyla sanayileşmeci yönelimleri, bu dönemde Lozan Barış Antlaşması ile gümrük politikasına konan engeller yüzünden arka plana düşmüştür. Lozan Barış Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi ile 5 yıl süreyle Türkiye'nin dışarıya karşı uygulayabileceği iktisat politikaları dondurulmuştur. Bazı istisnalar hariç olmak üzere ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılmasını ve yenilerinin konmamasını; gümrük tarifelerinin ise beş yıl süre ile değişmemesi öngörülmüştür¹³¹.

1916'daki tarife yapısına dönüş, 1924-1929 dönemi için yeni Cumhuriyetin, bağımsız bir gümrük ve dış ticaret politikası uygulamasını engellemiştir. Dışa karşı korumacılığın gerekli olduğu dönemde Türkiye, dış

¹²⁸ Cillov, **a.g.m.**, s. 134.

¹²⁹ Zarakolu, "1929/1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **a.g.m.**, s. 102; Töre, **a.g.m.**, s. 58-59.

¹³⁰ Erol Manisalı, "Cumhuriyet'in Atatürk Döneminde Sanayileşme Politikası ve Sanayide Gelişmeler Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı", **Uluslar arası Atatürk Konferansı Tebliğleri (10-11 Kasım 1980)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981, s. 211.

¹³¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 44.

ekonomi politikası araçlarının en önemlisi olan “gümrük politikası”nı lehine kullanamamıştır¹³². Bu arada 1914’ten önce yabancı özel sermayeli şirketlere tanınmış ayrıcalıklar (işletme hakları) devam edecekti. Türkiye Cumhuriyeti gümrük bağımsızlığı konusunda bir ödün vermiştir. Alınan kararla gümrük tarifeleri 1916 düzeyinde 5 yıl süreyle dondurulmuş ve Türkiye istediği gümrük vergisini ancak 1929 yılında uygulamaya başlamıştır¹³³.

Lozan Antlaşmasıyla yedi yıl süreli ikamet sözleşmesi, beş yıl müddetli ticaret sözleşmesi ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yabancı sermaye ile 1930 yılına kadar rekabet edememiştir¹³⁴. Lozan Barış Antlaşması’nın bu devletlere tanıdığı beş yıl süreli gümrük ayrıcalıklarının 1929’larda son bulmasından sonra gümrük rejimi ve tarifesi bağımsız olarak Cumhuriyet hükümetlerince saptanmaya başlanmış ve buna bağlı olarak da ülke endüstrisi dış ülkeler rekabetinden tamamen korunmuştur¹³⁵. Bu uygulama sadece sözleşmeyi imzalayan ülkeler için geçerliydi. Yeni kurulan devlet, 1925’ten itibaren yeni gümrük politikasının ana ilkelerini oluşturmaya başladı. Bu ilkeleri tek sözcükte özetleyebiliriz: Korumacılık. 1929 yılına yaklaşıırken birçok tüccar, düşük vergilerle mal ithal edip stoklama yoluna gitti. Bu durum, Türk lirasının değerini düşürerek, döviz kıtlığına sebep oldu¹³⁶. Peyami Safa gibi Milli Ekonomiden yana olanlar devletin menfaatini kendi menfaatlerinden yüksek tutma gayesinde idiler. Ancak o dönemki tüccarlara bakıldığında aynı durumu görememekteyiz¹³⁷. 155 milyon liralık ihracata karşılık 256 milyon liralık ithalat yapılırken, 1929 yılında dış ticaret açığı 101 milyon liraya çıktı. Bunun yanında, Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin ödenmesinin de aynı yıla rastlaması, ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı arttırdı. Bir yıl sonra 1

¹³² Manisalı, **a.g.m.**, s. 211.

¹³³ Akşin, **a.g.m.**, s. 111-112.

¹³⁴ Tural, **a.g.m.**, s. 86.

¹³⁵ Başol, **a.g.e.**, s. 62.

¹³⁶ “Bunu gümrük tarifelerini hazırlayan komisyonun başkanı olan Hasan Fehmi (Ataç) Bey şöyle açıklar: Eskiden beri iktisadi meslek ve mezhebim himayeciliktir. Türk üreticileri tarafından çıkarılan ve Türk eli ile imal edilen her maddenin meşru, makul, muayyen, mutedil hadler dahilinde himayesine şiddetle taraftar olan arkadaşlarınızdanım...” Bkz. Çavdar, **a.g.e.**, s. 211-212.

¹³⁷ “Millet yarının hayrı için bugünün menfaatini feda eder. Mesela gümrüklerin yabancı mallarına kapanmasından doğacak netice bugün için zararlı olsa bile sanayinin inkişafını temin edeceği için zengin ve mesut bir istikbal yaratır.” Bkz. Peyami Safa, “Milli Ekonomi”, **Çınaraltı**, Cilt 3, Sayı 57, Ekim 1942, s. 5.

Kasım 1930 tarihinde Atatürk'ün T.B.M.M.'yi açarken “geçen sene zarfında mücadeleye mecbur olduğumuz bir büyük hadise de milli para buhranıdır.” sözleriyle üzerinde durduğu bu sorun karşısında hükümet bir dizi önlem almıştır¹³⁸. 1930'a kadar sürekli ithalat fazlası varken, Lozan Antlaşması'nın gümrükleri engelleyen maddesinin 1929'da yürürlükten kalkmasıyla dış ticaret dengesi sağlanmış ve ihracat ithalattan fazla olmuştur. Dış ticaretteki bu olumlu gelişmenin yanı sıra, 1933-37 yıllarını kapsayan 5 yıllık bir plan yapılmıştır. Plan, uygulamasının sınırlılığına ve sadece devletin sınai yatırımlarını kapsamasına rağmen başarılı sonuçlar vermiştir¹³⁹.

III. “MİLLİ EKONOMİ”Yİ OLUŞTURMA ÇALIŞMALARI

“Milli Ekonomi”yi oluşturma çalışmaları, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren başlamıştır. Özellikle Genç Osmanlılar(Jön Türkler) ve daha sonra İttihatçılar milli ekonominin kurulması için büyük çabalar harcamıştır. Gerek Genç Osmanlılar ve gerekse İttihatçılar bu kurulacak milli ekonominin aktörlerinin yerli olmasını istemişlerdi¹⁴⁰. Genç Osmanlılar Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru milliyetçiliği benimsediler. İktisadi ve toplumsal alandaki görüşleri milliyetçilik ekseninde değişen Genç Osmanlıların; ekonomik alandaki görüşleri de milliyetçilik ekseninde değişmiştir¹⁴¹. Ekonomideki milliyetçiliğin bir uzantısı olarak ilk kez “Milli İktisat” düşüncesi, İttihat Terakki ve özellikle onun ideologu olarak nitelenen

¹³⁸ Töre, **a.g.m.**, s. 52-53.

¹³⁹ Cem, **a.g.e.**, s. 223-224.

¹⁴⁰ Buradaki “millilik”, “Müslüman” olmakla özdeşti. Jön Türklerin ve İttihatçıların bu yaklaşımı Cumhuriyetle birlikte kaldığı yerden devam etmiştir. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında da ticaret henüz Müslüman-Türk unsurların tam denetimi altına girememiştir. Özellikle dış ticaret henüz azınlıkların kontrolü altındaydı. Bkz. Başkaya, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁴¹ Genç Türkler, yalnız siyasal bir sorun –Türk egemenliğine tecavüz- olarak da olsa, bu konuda bilinçleniyorlardı. “Türk Ocakları”, iktisadi kurtuluşun ön koşulu olarak daha büyük milli iktisadi eylem çağrısında, özellikle aktif idiler. Yerli teşebbüsü harekete geçirmek için, çoğu düzensiz bazı adımlar atıldı. Bkz. Lewis, **a.g.e.**, s. 452-453.

Ziya Gökalp ve taraftarlarınca ortaya atıldı. Yeni Mecmua dergisi de, milli iktisat düşüncesini savunanların yayın organı haline geldi¹⁴².

İttihatçıların, ekonomik bağımsızlıkla ilgili kavrayışları, dar bir alan içinde kalmıştır. Sorunu sadece devletin egemenlik haklarını sınırlayan engel ve imtiyazların kaldırılmasından ibaret olarak gördüler. Emperyalizmin ekonomik mekanizmalarından doğan bağımlılık ilişkileri İttihatçılar tarafından kavranamamıştır. Bunun yanında hukuki ve siyasi ayrıcalıklar içermeyen yabancı sermaye ve dış borçlanma, ilke olarak hep teşvik edilmiştir¹⁴³. Bu nedenledir ki; Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yapılan çalışmalar, pek az başarı sağlayabilmiştir. Bununla beraber, daha sonra süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin izleyeceği iktisadi politika ve gelişme çizgilerinin şekillenmesinde etkili olmuştur¹⁴⁴. Yıllarca süren savaşımlardan yeni çıkmış bir devletin ekonomik kalkınması için yabancı sermaye olmaksızın milli ekonomik gelişmenin sağlanamayacağı anlaşılmıştır. Yüz yıllarca sömürülmüş ve kendisine hiçbir şey verilmemiş Anadolu toprağında, gençliğini sonu gelmez savaşlarda eritmiş olan bir milletin, iktisadi kalkınmayı yalnız kendi kaynaklarıyla gerçekleştiremeyeceği anlaşılmıştır¹⁴⁵.

Mustafa Kemal, 1 Mart 1922 tarihinde T.B.M.M.'de yaptığı konuşmasında "Bugünkü savaşımızın hedefi, tam bağımsızlıktır. Tam bağımsızlık için ise, ekonomik bağımsızlığa sahip olmak şarttır. Maliyesi bağımsızlıktan yoksun bir devletin, diğer bütün uzuvları da bağımsız olamaz." Sözleriyle, milli bağımsızlık için ekonomik bağımsızlığın olmazsa olmaz bir gerçek olduğuna vurgu yapmıştır. Mustafa Kemal, Ocak 1923 tarihinde yaptığı konuşmasında yeni kurulacak devletin cihangir bir devletten ziyade; iktisadi bir devlet olacağına vurgu yapmıştır¹⁴⁶. Türkiye İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında yine Mustafa Kemal, "Ben hakimiyet-i milliyeyi, milli hakimiyet-i iktisadiye olarak anlarım..." sözleriyle, "Milli Ekonomi"nin ne kadar

¹⁴² Kuyucuklu, **a.g.e.**, s. 151.

¹⁴³ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 31.

¹⁴⁴ Lewis, **a.g.e.**, s. 454.

¹⁴⁵ Yazman, **a.g.m.**, s. 1.

¹⁴⁶ "Yeni Türkiye devleti temellerini süngü ile değil, süngünün dahi istinat ettiği iktisadiyatla kuracaktır. Yeni Türkiye devleti cihangir bir devlet olmayacaktır. Fakat yeni Türkiye devleti iktisadi bir devlet olacaktır..." Bkz. Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 117.

önemli olduğunu yinelemiştir. Atatürkçü diyebileceğimiz ekonomik gelişme modelinde egemen yaklaşım; ulusal kaynaklara dayanarak “bağımsız”, kendi ihtiyacını karşılayan bir kalkınmadır. Bu kalkınma, her ne pahasına olursa olsun dıştan veya içten rayından saptırılmaksızın kalkınmadır. Bununla bağdaştığı oranda yabancı sermayeye izin verilecektir. Yabancı sermayeye veya dış kaynaklara başvurmadan kalkınma özlemi, Atatürk’ün, şu düşünceleri ile anlatılmaktadır: “Bünye-i devleti yaşatmak için harice müracaat etmeksizin, memleketin kaynakları ve gelirleriyle temini... idare tedbirlerini bulmak lazım ve mümkündür”¹⁴⁷.

“Milli” ve “Türk” kavramları, Türkiye İktisat Kongresi’nden itibaren tüccar kesim tarafından oldukça fazla kullanılmaya başlanmıştır. Bu belirtilen temel görüşler çerçevesinde gelişen ekonomi politikası, şüphesiz “Milli İktisat” olacaktır. Milli İktisat’tan anlaşılan, zaferden önce yabancıların ve azınlıkların elinde bulunan ekonomik gücün, yerli tüccar ve eşrafa transfer edilmesinden ibarettir. Temelde aynı kalacak olan ekonomik yapının üst kademelerinde görev teslimi olacak ve Türkiye’nin bu sayede kalkınması beklenecektir¹⁴⁸. Ancak bu şekilde bir kalkınmanın mümkün olamayacağı ilerleyen süreçte anlaşılabilecektir. Yapay olarak oluşturulmaya çalışılan yerli tüccar sınıfın, milli ekonomiyi kuramaması ve kalkınmayı başaramaması üzerine devlet üzerine düşeni yerine getirmek için harekete geçti. Yerli ve yabancı özel sermayenin sanayi yatırımlarına yönelme imkanlarının bulunmadığı bir ortamda, devlet müdahalesinden başka seçenek kalmıyordu. Kadro dergisinde yayınlanan bir yazıda İsmet İnönü “en serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir...memleketin muhtaç olduğu sanayi, teşkilatı, devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmesini safdil olanlar düşünebilirler” demiştir. Gerçekten de ekonomideki kopukluğu gidermenin tek yolu, o dönem için devletin doğrudan yatırımlara yönelmesi idi¹⁴⁹. İsmet İnönü’nün bu yazısında olduğu gibi “Kadro

¹⁴⁷ Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 120.

¹⁴⁸ Cem, **a.g.e.**, s. 216.

¹⁴⁹ Başkaya, **a.g.e.**, s. 114.

Hareketi” devletçilik görüşünü ele almış ve sistemleştirmeye çalışmıştır. Kadrocular, devlete iktisadi yaşamda daha aktif bir rol vermiş ve devletin bizzat iktisadi işletmeler kurmasını savunmuştur¹⁵⁰. Böylece, tarihi süreç içerisinde “Milli Ekonomi” düşüncesi ortaya atılarak sistemleştirilmiştir.

A. “Milli Ekonomi” Görüşünün Tarihi Oluşumu

Osmanlı Devleti’ndeki sosyal işbölümü etnik yapıya bağlı idi. Türkler genellikle, çiftçi, devlet memuru, asker ve esnaf olarak rol alırken; gayrimüslim azınlıklar sanayi, ticaret ve hizmetler sektörünü ellerinde tutuyordu. Yabancıların ve gayrimüslimlerin hakimiyeti, karlılığı yüksek ve riski düşük olan alanlarda yoğunlaşmaktaydı. Özellikle ülke içindeki azınlıkların ve yabancı yatırımcıların hizmetler sektörüne yatırım yapmaları Avrupa sanayinin işini kolaylaştırıyordu¹⁵¹. Böyle bir ortamda yabancı sermaye ile içerideki “azınlık” burjuvazisine karşı, Türk burjuvazisi desteklenmiştir. Bu politika, İttihatçılardan itibaren uygulanmaya başlanmıştır¹⁵². İttihat ve Terakki yönetiminin milli tüccar ve sanayici yetiştirmek amaçlı takip ettiği politikalar; Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren de devam ettirilmiştir.

İttihatçılar, yerli kapitalist bir ekonominin oluşması için sermaye birikiminin şart olduğunu biliyorlardı. Bu yüzden devlet, bireyleri zenginleştirip yabancı sermayeyle eşit koşullar içinde işbirliğine girerek sanayinin gelişmesini sağlamayı amaçlamıştır. Bu amaçla sanayileşmeyi kolaylaştıracak “ölçülü ve ılımlı bir korumacı bir politika” izlemek istemişler; ancak 1908-1929 yılları arasındaki dünyadaki gelişmeler ve Türkiye’nin özel durumundan doğan sınırlamalar, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle

¹⁵⁰ Kuyucuklu, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁵¹ Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu’nda demiryoluna yapılan yatırımlar, tarımsal ve madensel hammaddelerin Batı Avrupa’ya işlenmiş sanayi ürünlerin de Osmanlı tüketicilere ulaştırılması temel amacının ürünüdür. Bkz. Şahin, **a.g.e.**, s. 4-5.

¹⁵² Başkaya, **a.g.e.**, s. 57-58.

“serbest ticaret-açık kapı” ilişkisi içinde bağlanmasından ileri gidememiştir¹⁵³. Milli nitelikte bir kapitalizme yönelişin karşısına çıkan belki de en çetin nesnel engel, Türk burjuvazisinin cılızlığından kaynaklanmaktaydı. Osmanlı ticaretini elinde bulunduranların milli özellikten uzak oluşu, milli karakterli bir burjuva devrimini desteklemesini sağlayamazdı. Buna karşılık iç ticarette küçük ve orta sermayeli (dolayısıyla esnaf özellikleri ağır basan) Türk ve Müslüman burjuvazinin zayıf ve örgütsüz oluşu, milli ekonominin oluşmasını engellemiştir¹⁵⁴. Kalkınmak için memlekette gerekli tasarruf sermayesi de mevcut değildi. Bu devrede yeni sanayi yatırımlarına girişilmesi için yabancı sermayeye şiddetle ihtiyaç duyulmuştur. Fakat Osmanlı İmparatorluğu zamanında kapitülasyonlar ve Düyun-ı Umumiye İdaresinin acı tecrübeleri henüz unutulmamış bulunduğundan, hükümet kalkınmayı kendi kaynaklarıyla başarma yolunu tercih etmiştir¹⁵⁵.

Yerli tüccarlar Milli Mücadele biter bitmez örgütlendiler. Amaç, Levantenler ile Rum ve Ermenilerin ellerindeki ticari mevkileri, milliyetçilikten yararlanarak ele geçirmek ve yabancı sermaye ile ortaklıklar kurmaktır. Bunun için devletin desteği temin edilecek ve ithalatta, ihracatta, imalatta, ticarette yerli tüccarın hakimiyeti sağlanacaktır. Yabancı firmalar da hükümetle ilişkilerini iyi yürütmek ve kolaylık görmek amacıyla, mümessilliklerini Rum ve Ermenilerden, Türklere doğru kaydırmışlardır¹⁵⁶.

Milli İktisat düşüncesinin bir zamanlar ne anlama geldiğini göstermesi bakımından İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey’in: “Bu memlekette bir vakitler şimendiferler, bankalar, ticaret, sanayi, milli şirketlerin hisse senetleri, hatta en iyi tarlalar ve şirketler dahilindeki en iyi emlak Türklerin değil ecnebilerin elinde idi. Bu memleket tarihinde milli iktisat namıyla hiçbir mefhumu kavrayamamıştır. Milli iktisattan bir vakitler bir kabahat, bir vakitler de

¹⁵³Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile siyasi kadroların ve yüksek bürokrasinin işbirliğinden, geleneksel (ve gayrimüslim) komprador ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen de olsa devralabilen, bazı hallerde yabancı sermayeyle işbirliği içinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekeli kazançlarından faydalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuştu. Bkz. Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 61-62.

¹⁵⁴Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 23-24.

¹⁵⁵Cillov, **a.g.m.**, s. 132.

¹⁵⁶Cem, **a.g.e.**, s. 216-217.

muammadan bahsetmek gibi bir şeydi”¹⁵⁷ sözleri, açıklayıcı niteliktedir. Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yürütülen Milli Mücadele hareketinin her bakımdan milli ve bağımsız bir Türk devletinin kurulmasını amaçladığını, milli kimlik ve milli bilincin de bağımsız Türk devletini kurduğunu söylememiz gerekmektedir. Mustafa Kemal’in, Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulduktan sonra da üzerinde hassasiyetle durduğu konu şüphesiz “devlet ebet müddet” fikri doğrultusunda milli bağımsızlığın muhafaza ve müdafaası olmuştur¹⁵⁸.

Cumhuriyet dönemine girerken, Türk sanayisi birkaç büyük işletme hariç, Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılamayacak derecede küçük sanayi ve işletmelerden oluşmakta idi. Yabancı sermayenin faaliyet gösterdiği madencilik dışında sınai ihracat hemen hemen hiç yoktu. Ülkenin geri kalan bütün sınai mal ihtiyacı ithalat yolu ile karşılanıyordu¹⁵⁹. Kalifiye eleman yetersizliği, kültür ve teknolojik düzeyin düşüklüğü, ülkenin ekonomik düzensizliği de ekonominin başlıca sorunları idi. Böyle bir ortamda devletin ekonomik hayata özendirici ve düzenleyici olarak el atması kararlaştırıldı. Devlet kıt imkanlarını daha çok bazı alt yapı tesislerinin kurulmasına, yabancı sermaye elinde bulunan, toplumun ortak ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılan, kuruluş ve tekellerin satın alınmasına ve millileştirilmesine yöneltmiştir¹⁶⁰. Esasen bu devredeki ana fikir, daha ziyade endüstri ve madencilik sahalarında devlet teşebbüslerini içeren bir milli ekonomi kurulması idi. Buna göre, devlet işletmeleri, özel işletmelerle benzer şekilde faaliyette bulunacaklar ve normal kar elde edeceklerdi¹⁶¹.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ortaya çıkan “Milli Tüccar” yaratma özelemlerinin aynen devam ettiği gözlemlenmektedir. Devlet yalnızca ulusal nitelikteki girişimcinin, özgürce çalışmasını sağlayabilecek ortamın koşullarını yaratılması için müdahalelerde bulunacaktı. Gerekirse söz konusu girişimci tipinin yaratılması için yasal,

¹⁵⁷ Çavdar, **a.g.e.**, s. 173.

¹⁵⁸ Mustafa Turan, “Atatürk ve Milli Bağımsızlık”, **Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu**, Ankara, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2003, s. 165.

¹⁵⁹ Manisalı, **a.g.m.**, s. 206.

¹⁶⁰ Başol, **a.g.e.**, s. 61-62.

¹⁶¹ Cillov, **a.g.m.**, s. 133.

bürokratik ve mali destek de sağlanabilecektir¹⁶². Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin izleyeceği yöntemin adı "Milli İktisat"tır. Kendisi "devletçilik görünümündeki liberal politikadır". Amacı, kişilerin zenginleşmesiyle memleketi kalkındırmak ve yabancı girişimcilerin yerine yerli özel girişimi sağlamaktır. Türkiye İktisat Kongresi'nde ele alınan görüş, devletin ancak özel sermayenin yetersiz kaldığı büyük işletmeleri kurmak için yatırım yapmasıdır. Mustafa Kemal, Türkiye İktisat Kongresi'ndeki konuşmasında, özel teşebbüse dayanan bir ekonominin çerçevesini çizmekte, hatta "Kanunlarımıza riayet şartıyla, ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ve şayanı arzudur ki, ecnebi sermayesi bizim sermayemize, servetimize inzıam etsin" demektedir¹⁶³. Kalkınmanın ve milli ekonominin yabancı sermayeye dayanmaksızın gerçekleşmesinin zor olduğunu bilen Mustafa Kemal, her fırsatta yabancı sermayeyi davet eden açıklamalarda bulunmuştur. Dışarıdan gelecek yardımların ve sermayenin ne kadar önemli olduğu üzerinde durmuştur¹⁶⁴. Yine Mustafa Kemal, T.B.M.M.'nin üçüncü toplanma yılı açılış konuşmasında da yabancı sermayenin milletimizin refahı için kullanılması gerektiğinden bahsetmiştir. Kurduğu devletin dış ekonomik ilişkiler politikasının temelini, bir yandan tam bağımsızlığın temeli saydığı ekonomik bağımsızlığa, öte yandan bu ilişkilerden ülkenin kalkınması yolunda "akıllıca" ve Osmanlı modelinde alınan dersler doğrultusunda yararlanma ilkelerine göre biçimlendirmiştir. Ekonomik bağımsızlıktan asla taviz verilmeden, uluslar arası ekonomik ilişkilerden ve özellikle yabancı sermayeden ülke kalkınmasında yararlanılması gerektiğini bir kez daha ortaya koymuştur¹⁶⁵.

¹⁶² Alkin, **a.g.m.**, s. 116.

¹⁶³ Cem, **a.g.e.**, s. 212.

¹⁶⁴ "Gerçekten memleketimizi az zamanda mamur etmek için milletimizin gayri kafi sermayesi karşısında haricin sermayesinden, vesaitinden, ihtisasından istifade etmek hakiki menfaatimizin iktizasındandır. Hükümetimiz, izahına lüzum olmayan esasatın riayetkarı kalacak olan her devlet ve millete karşı bu hususta emniyet ve samimiyetle ahz-ı mevkii edecektir." Bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.II, s. 61.

¹⁶⁵ "İnşaat ve tesisatın ve işletilmesi bugünkü seai maliyemizle gayri mütenasip cesim sermayelere mütevakıf olan umur-ı nafiada, ecnebi sermayesinden ve icabına göre ecnebi mütehassıslarından azami derecede istifade etmek memleketimizin menfaat ve mamuriyetini ve milletimizin saadet ve refahını az zamanda temin nokta-i nazarından zaruridir..." Bkz. Töre, **a.g.m.**, s. 46-47.

Milli Ekonomi'ye geçiş süreci içinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, demiryolu yapımını öncelikle ele almıştır. Kamu kaynakları çok yetersiz olmakla birlikte yabancı şirketlerin millileştirilmesine başlanmıştır. Merkez Bankası'nın yokluğu ve Lozan Barış Antlaşması'na bağlı Ticaret Sözleşmesindeki gümrük tarifelerinin değişmemesi nedeniyle, bu dönemde devlet dış ekonomik ilişkileri denetim altına alamamıřtır¹⁶⁶. Ekonomiye temel mal ve hizmetlerin sağlanması için önceliklere göre yapılacak alt yapı yatırımlarında devletin doğrudan işletme yönetmesi, olağan ve sürekli olabilir. Ancak ekonomide tüketim mal ve hizmetlerine duyulan ihtiyaçlara rağmen türlü nedenlerle geliştiremediği alan ve bölgelerde st yapı yatırımlarının doğrudan devletçe yapılması ve yönetilmesi de ekonomik kalkınma amaçları için gerekli bulunacaktır¹⁶⁷.

1931 yılı sonrasında ekonomik kalkınmanın sadece milli sermaye ile gerçekleşebileceği görüşü ağırlık kazanmaya başladı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın parti programında: "Normal sermayenin yegane menbaı milli say ve tasarruftur", denilmektedir. "Normal sermayeden" ne anlaşıldığı sorusuna, Encümen Sözcüsü Refik şevket: "Normal sermayeden... Milli sermaye kastedilmiştir. Maksat kendi menabii milliyetimizden elde ettiğimiz sermayedir. Bunun haricindeki sermaye anormaldir", demiřtir¹⁶⁸. Devlet desteğiyle yerli sermayedar "yetiştirme" girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelir. Lozan Barış Antlaşması, ithal malları ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulamasını önlüyor; sadece devlet tekeline konu olan mallarda, kamu gelirlerini arttırmak amacıyla daha yüksek bir fiyatlamaya imkân veriyordu. Bu durumda Lozan'ın gümrük resimleri ve vergilerle ilgili kısıtlayıcı hükümlerden kurtulmanın bir yolu birçok malın ve hizmetin üretimini veya ithalini devlet tekeline almaktı. Ne var ki, dönemin genel felsefesine uygun olarak bu tekeller daha sonra imtiyazlı yerli ve

¹⁶⁶ Erdinç Tokgöz, "Cumhuriyet Dönemde Ekonomik Gelişmeler", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ed. Durmuş Yalçın vd., Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2002, c.2, s. 323.

¹⁶⁷ Mustafa A. Aysan, "Atatürk'n Ekonomik Görüşü", **Atatürk ve Ankara**, Ankara, Neyir Ofset, 1988, s. 104.

¹⁶⁸ Deringil, **a.g.e.**, s. 17.

yabancı şirketlere devredilmiş; pek çoğunda üst düzey siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmiştir¹⁶⁹.

Cumhuriyet devrinde, her sahada bağımsızlığa kavuşmanın verdiği milli heyecanla yabancı sermayeye karşı, biriken kinlerin de körüklediği amansız bir mücadele açıldı. Osmanlı Devleti'nin imzaladığı büyük borçlanmalar yanında nispeten daha az bir yer tutan yabancı şirketler, önceden hiçbir hazırlık yapmadan süratle satın alındı ve millileştirildi¹⁷⁰. 1925 tarih ve 558 sayılı kanunla, iç tüketimi düzenlemek amacı ile tütün alımı, işletilmesi, sigara üretimi, satışı devletin tekeline bırakılmıştır. Ayrıca demiryollarının ve limanların millileştirilmesi için hükümete kanunla yetkiler verilmiştir¹⁷¹.

Tam bağımsızlığın gerçekleşebilmesi için iktisadi bağımsızlığın gereğinden hareketle “siyasi, askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi muzafferiyetler ile tedviç edilemezlerse husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner. Bu itibarla en kuvvetli ve parlak zaferimizin dahi temin edebildiği ve daha edebileceği semeratı nafiayı tespit için iktisadiyatımızın, hakimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tersin ve tevsii lazımdır” diyen Mustafa Kemal, “Efendiler, bu kadar feyizli ve bu kadar kuvvetli olan hükümetimizin, düşmansız kalacağını farz etmek doğru değildir. Bu güzel temellerin dahi içine kundak koyarak onun münhedim etmeye çalışacaklar olacaktır. Onun hayatına feyzine karşı suikastlar tertip etmeye teşebbüs edecekler bulunacaktır. Bütün bunlara karşı en kuvvetli silahımız iktisadiyattaki vüsat, resanet ve muvaffakiyetimiz olacaktır. Efendiler, dahil olduğumuz halk devrinin, milli devrin, milli tarihini dahi yazabilmek için kalemlerimiz sapanlar olacaktır. Bence halk devri, iktisat devri, mefhumu ile ifade olunur”¹⁷² sözleriyle, “Milli İktisat”ın önemine dikkat çekmiştir. Türkiye’de sınıflaşma keskin olmadığı için, milli ekonomimiz; birinci aşamasında yerli

¹⁶⁹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 40.

¹⁷⁰ İren, **a.g.m.**, s. 1.

¹⁷¹ Hamza Eroğlu, “Atatürk ve Devletçilik” **Belleten**, Sayı 194, s. 363.

¹⁷² Turan, **a.g.m.**, s. 163-164.

mallarımızı yabancı rekabetinden koruyan, yerinde ve kuvvetli bir himaye disiplini içinde doğdu. Fakat sınıf tezaadının keskin olmaması mevcut olmaması anlamına gelmemektedir. Her memlekette olduğu gibi, kaba tasnifiyle bizde de aşırı zengin ve aşırı fakir iki sınıf elbette vardır. “Sermaye” ve “iş” arasındaki ahenksizlikten doğan bu tezat, ancak teşkilatlanmış bir milli ekonomi sayesinde ortadan kaldırılabilir¹⁷³.

B. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve Devlet Müdahaleciliği

1920’lerden itibaren Amerika Birleşik Devletleri ekonomisindeki iyimser hava, dünyadaki toplam arzın toplam talebi geçmesiyle birlikte bozulmuştur. Şirketler stoklarını eritemeyince, borçlarını karşılamak amacıyla hisse senetlerini satmış ve bu satışlar New York Borsası’ndaki birçok hisselerin hızla değer yitirmesine neden olmuştu. Hisseleri değer kaybeden bu şirketlerin birbiri ardına gelen iflaslarıyla birlikte Amerika Birleşik Devletleri, tarihinin en büyük ekonomik bunalımıyla karşı karşıya kalmıştır. Böylece, kapitalist ekonomi düşünürlerinin, “üretilen her mal kendi talebini yaratır” kuramı iflas etmiştir¹⁷⁴.

New York Borsası’nda başlayan çöküş, ticaret ve sanayi sektörlerini de etkilemiş ve bir günde 16 milyon hisse senedi %50-90 değer kaybetmiştir. 1931 yılında iflas eden sınai ve ticari kuruluşların sayısı 22.909’u buldu. Bu sayı 1932’de artarak devam etti. 1932 yılında iflas eden ticari ve sınai kuruluşların sayısı 31.622’ye yükseldi. Ortaya çıkış ve gelişimi itibariyle bir “aşırı üretim” bunalımı olmasına karşın, 1929 Krizi hem kapsam hem de yoğunluk olarak çok şiddetli bir biçimde ortaya çıktı ve yayıldı. Dünya Ekonomik Bunalımı, çevre ülkelerde de büyük çalkantılar yarattı. Büyük ekonomilerin dünya ticaretindeki payları krizin etkisiyle önemli oranda düştü. Bunun sonucunda, çevre ülkelerde de ‘içe kapanma’ koruyucu politikaların

¹⁷³ Safa, **a.g.m.**, s. 5.

¹⁷⁴ Çavdar, **a.g.e.**, s. 227.

uygulanması gündeme geldi¹⁷⁵. Kapitalist ülkeler içinde nispeten daha güdümlü bir ekonomiye sahip İtalya bile krizi diğer batı ülkeleri kadar ağır geçirmiyordu¹⁷⁶. Sanayileşme konusunda özel girişimden aradığını bulamayan ve arayış içinde olan Türkiye'nin, bu tecrübelerinden etkilenmiş olduğu söylenebilir. Böyle bir ortamda Türkiye'nin devletçilik sistemi gibi koruyucu ve geliştirici bir ekonomik program takip etmesini normal karşılamak gerekir.

Dünya Ekonomik Bunalımı ile Batı başarısızlığa uğradı. Batının bu çöken ekonomi modeline karşı ondan farklı bir yapıya sahip olan Sovyet Rusya, bütün güçlülere rağmen, kapitalizmin bunalımından pek az etkilenmiştir¹⁷⁷. Sovyet Rusya beş yıllık planlarla son derece hızlı bir sanayileşmeye geçmiş ve 1929'dan 1940'a kadarki dönemde Sovyet sanayi üretimi üç katına ulaşmıştı¹⁷⁸. Böyle bir ortamda Türkiye ekonomisinin etkilenmemesi düşünülemezdi. Gerçi milli ekonomimizde henüz iş bölümünün yeteri kadar gelişmediği, özellikle uluslar arası iktisadi ilişkilerimizin güçlenmemiş olduğu düşünüldüğünde, bu durumdan yani Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan fazla etkilenmediğimiz düşünülebilir¹⁷⁹. Ancak yine de ülkenin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik sorunları aşılmaya çalışılırken krizin patlak vermesi, tarım ürünleri piyasalarında fiyatların hızla düşmesine neden olmuş ve bu durum geleneksel tarım ürünleri ihracatçısı olan Türkiye'nin de döviz gelirlerini hızla düşürmüştür¹⁸⁰.

Türkiye'de 1929 yılı başlangıcında oldukça iyimser bir hava egemendi. Bu iyimser havanın oluşmasında, tarım kesiminde rekoltenin çok yüksek olacağı beklentisi ile yeni gümrük tarifelerinin uygulanacak olması etkili olmuştu. Yeni gümrük tarifelerinin uygulanmasıyla birlikte, sanayinin korunması hedefleniyordu. Gümrük vergilerinin arttırılmasıyla birlikte yabancı

¹⁷⁵ Başkaya, **a.g.e.**, s. 68-73.

¹⁷⁶ Şahin, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁷⁷ Lewis, **a.g.e.**, s. 282.

¹⁷⁸ Üretim 1929'da dünya imalat ürünlerinin %5'inden 1938'de %18'e yükselirken, aynı dönemde ABD, Britanya ve Fransa'nın ortak payı dünya imalatının %59'undan, %58'ine düştü. Bkz. Çavdar, **a.g.e.**, s. 231.

¹⁷⁹ Kuyucuklu, **a.g.e.**, s. 182; Başkaya, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁸⁰ Tokgöz, **a.g.m.**, s. 323.

sermayenin artık doğrudan Türkiye'ye yatırım yapması planlanmıştı. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, özellikle hızlı sanayileşmeyi ve özel yabancı sermaye girişi beklentilerini boşa çıkardı¹⁸¹. 1929'un ilkbaharında Dünya Ekonomik Bunalımının Türk ekonomisi üzerindeki ilk etkilerini göstermeye başlamasıyla birlikte Türk lirasının dış piyasadaki değeri düşmüştür. Gümrük duvarının da 1929'dan itibaren yükseltilecek olması, 1928 yılında ithalat taleplerini artmıştır. İşin ilginç yanı, gümrük politikasının Türkiye tarafından bağımsız olarak belirlenebileceği dönemin başlaması ile, Büyük Dünya Krizinin başlamasının aynı zamana rastlamış olmasıdır. İthalatta tarifelerin yükseltilmesi ve kısıtlamaların arttırılması, 1929 Ağustos ayından itibaren yapılmaya başlandığı için, bunun etkileri 1930 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır¹⁸².

Dünya Ekonomik Bunalımı, 1929-1930'dan itibaren Türkiye üzerinde yıkıcı denilebilecek etkileri göstermeye başladı. 1930'lu yıllara girilirken devletin iktisadi hayata daha yoğun olarak girmesi yönünde güçlü baskılar oluşmaya başlamıştı. Dünya Bunalımının olumsuz etkileri bu baskıları arttırdı¹⁸³. Dış ticaret hadlerinin Dünya Bunalımı'nın etkisiyle Türkiye'nin aleyhine dönmesi, ihracat gelirlerinin azalması ve ticaret açığı sorununun hayati bir önem kazanması, 1929 ve 1930 yıllarında iktisat politikasında önemli değişikliklere yol açtı. Hükümet ticaret açığını kapatmak, satın alma gücü azalan ihraç malı tarım ürünü ve hammaddelerin bir kısmını yurtiçi sanayi üretiminde değerlendirmek için, ithal ikamesine dayanan sanayileşme sürecini hızlandırma kararı aldı. Kurulması düşünülen yeni sanayi fabrikaları için, yabancı sermaye yatırımlarından yararlanılabileceği ümidi beslendi¹⁸⁴.

1929 yılında başlayan Dünya Ekonomik Bunalımı, bütün dünyadaki sermaye hareketlerinin daha önceki dönemlere nazaran çok yavaşlamasına sebep olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de ödeme kabiliyetini iyiden iyiye zayıflatmıştır¹⁸⁵. Bu nedenledir ki özellikle bütün dünyadaki ekonomik

¹⁸¹ Alkin, **a.g.m.**, s. 119; Manisalı, **a.g.m.**, s. 211-212.

¹⁸² Manisalı, **a.g.m.**, s. 215-216.

¹⁸³ Şahin, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁸⁴ Tezel, **a.g.e.**, s. 199.

¹⁸⁵ Selik, **a.g.e.**, s. 14.

daralmanın yaşandığı bir dönemde yabancı özel sermayeli şirketlerin etkinliğindeki yavaşlamanın fazla abartılmaması gerekir. Bir kere, Dünya Bunalımının koşulları altında ülkelerdeki büyük sermayedar gruplarının, bütün az gelişmiş bölgelerdeki yatırımlarını azalttığı bu yıllarda Türkiye’de yeni yabancı özel yatırımlar azalmış, fakat kesilmiştir. Ali İktisat Meclisi kayıtlarına göre bu yatırımlar 1932 yılında 4.2 milyon TL düzeyinde iken, 1933 yılında 1.1 milyon TL düzeyinde gerçekleşmiştir. 1930’da, Türk Hükümetine verdiği 10 milyon dolar kredi karşılığında Türkiye’de kibrit üretme ve ithal etme tekeli alan Amerikan şirketi, Bunalım ortamında gerçekleşen ilginç bir yabancı sermaye yatırımı örneğidir. Bunalımın ilk sarsıntısı geçer geçmez yeni yabancı yatırımlarının hacminde görece bir canlanma başlamış ve 1934-1938 yılları arasında Türkiye’de 32 yeni yabancı şirket kurulmuştur¹⁸⁶. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, bu dönemde dışarıdan gelecek sermayede bir takım şartlar arıyor ve bu şartların yerine getirildiği tespit edildiği takdirde baştan bazı taahhütlere girmeyi kabul ediyordu. Aranılan başlıca şartlar; yapılacak yatırımın yurdun kalkınması için yararlı görülen sanayi, tarım ve bayındırlık alanlarında veya ihracatı artırıcı nitelikte olan ticaret alanlarında olmasıydı¹⁸⁷.

Dünya, Büyük Bunalımdan yediği darbe sonunda uzunca bir dönemdir yürütülen liberalizm uygulamasından toplumun her alanına yoğun kamu müdahalesini hoş gören bir ortama geçmeye hazır hale gelmiştir. İşte bütün bu iç ve dış koşullar sonucunda, Türkiye’de devlet, sanayileşmenin sorumluluğunu yüklenmeye karar vermiş ve bu sorumluluğu beşer yıllık sanayileşme planları yapıp uygulamaya kadar da götürmüştür¹⁸⁸. Böyle bir ortamda devletçiliğin oluşması kaçınılmaz hale gelmiştir. Devletçiliğin başlıca nedeni, 1929 Dünya Bunalımı’ndan ötürü ekonomideki başıboşluğa son vermek zorunluluğudur. Devlet, Dünya Bunalımı’nın etkisinden korunmak için ekonominin dizginlerini eline almak istemiştir. Bunun yanı sıra; 1928’de yapılan anlaşmayla Osmanlı Devleti’nden kalan dış borçların ödenecek

¹⁸⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁸⁷ Tuncer, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁸⁸ Alkin, **a.g.m.**, s. 116.

olması, dış ödemelerin sıkı bir şekilde kontrole alınmasını gerekli kılmıştır. Nitekim 1930'da ödenecek olan 32 milyon liralık ilk taksit bütçenin %14'ünü kapsamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Lozan Barış Antlaşması'nın gümrüklerimizi açık tutan hükmü 1929'da sona erdiğinde; ithalatı kısıtlama ve yatırıma yönelme olanağına sahip olmuştur¹⁸⁹. Büyük Bunalımın ilk şokunun devletçi uygulamalarla aşıldığı 1933-1939 yılları boyunca gerçekleşen ortalama büyüme hızı %7,9'a çıkmıştır. Dış dünyadaki olumsuz koşullar dikkate alındığında, bu dönem iktisat tarihimizin parlak bir sayfası olarak gösterilebilir. "Dünya Bunalımı koşullarında gelişme ve sanayileşme" ifadesiyle nitelendirebileceğimiz bu gelişmenin, esas olarak ekonominin öz güçleri ile gerçekleştirilmiş olması fevkalade önemlidir. Bu dönemde bazı dış krediler alınmış olmakla birlikte, dışa bağımlılığın önemli bir göstergesi olan dış ticaret açığı 1930-1939 yılları arasında ortadan kalkmıştır¹⁹⁰. Yine bu dönemde gerçekleştirilen millileştirmeler Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan olumlu yönde etkilenmiştir. Çünkü Türkiye'de faaliyet gösteren özel yabancı sermayeli şirketler, bunalım sonrasında gelişen daralma nedeniyle asıl faaliyet gösterdikleri yerlerde önlem almak için Türkiye piyasasındaki faaliyetlerini devretmede istekli davranmışlardır. İşte bu nedenledir ki, Dünya Ekonomik Bunalımı ve bunu izleyen savaş yılları, 1930 öncesi ve 1945 sonrasıyla kıyaslandığında, yabancı özel sermayenin Türkiye ekonomisindeki öneminin azaldığı bir dönem görünümü sergilemektedir. Bir takım yanlış yorumlara, genellemelere yol açan bu görünümdür. Hükümetin 1930-1945 arasında bazı yabancı şirketleri gerçekten de satın alarak millileştirmesi, bu dönemde yabancı özel sermayenin durumu ve bu konudaki Hükümet politikasının değerlendirilmesini daha da karmaşık bir sorun haline getirmiştir. 1930-1945 yılları arasında Türkiye'de yabancı özel sermayenin etkinliği konusundaki bilgilerimiz şimdilik düzensizdir. Ali İktisat Meclisi kayıtlarına göre, yeni yabancı özel sermaye yatırımları 1929 yılındaki 12 milyon TL düzeyinde iken, 1931'de 1 milyon TL'nin altına düşmüştür. Türkiye'de çalışan

¹⁸⁹ Cem, **a.g.e.**, s. 218.

¹⁹⁰ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 72.

yabancı sermayeli şirketlerin sayısı da 1927 yılında 113'ten 1933'te 71'e inmiştir¹⁹¹.

1929 Ekonomik Bunalımı ve buna bağlı olarak doğan sıkıntılar, Batı aleyhtarı ve anti-kapitalist duyguları canlandırdı. Milli Mücadelenin ilk günlerinde olduğu gibi, kapitalizm ve emperyalizm halk tarafından gerçek düşmanlar olarak görüldü. Osmanlı Devleti'nden kalma dış borçlar, Lozan Barış Antlaşması'nın kısıtlayıcı hükümleri ve dış ticaret açığı gibi ekonomimizi zora sokan koşullar, yeni kurulan Türk ekonomisini korkunç bir bunalımın içine çekmişti¹⁹². Nispeten bazı fırsatlar doğurmasına karşın, Dünya Ekonomik Bunalımı'nın geneline bakıldığında; ekonomimizi derinden sarsmıştır.

C. Devletçilik Çalışmaları ve Ekonominin Millileştirilmesi

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemlerinden itibaren çok uğraşılmasına rağmen bir türlü başarısız olan ekonomik kalkınmayı bir an önce gerçekleştirmek istemiştir. Osmanlı Devleti zamanında ekonomik kalkınmanın gerçekleşmemesinin önündeki en büyük engel yerli girişimci sınıfının oluşmaması idi. İşte bu nedendir ki; devleti girişimci olarak sanayi faaliyetlerinin içine çeken en büyük gelişme, özel sermayenin kesimin sanayileşme hamlesini başlatmada yetersiz kalmasıdır. Özel teşebbüsün yüklenemeyeceği büyüklükteki yatırımlara devlet girişimci olarak girmiş ve diğer sektörlerdeki düzenleyici ve yönlendirici rolünü de arttırmıştır¹⁹³. Yerli ve yabancı özel sermayenin sanayi yatırımlarına yönelme imkanlarının olmadığı bir ortamda, devlet müdahalesinden başka bir seçenek kalmamıştır. Kadro dergisinde yayınlanan bir yazıda İsmet İnönü devlet müdahalesinin ekonomik kalkınmamız için gerekli olduğuna vurgu

¹⁹¹ Tezel, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁹² Lewis, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁹³ Şahin, **a.g.e.**, s. 78.

yapmıştır¹⁹⁴. Devletçiliğin amacı, öncelikle devletin amacı ile ilgilidir. Yeni Türk devleti kuruluşunda, ekonomik bakımdan geri kalmış bir ülke konumunda olduğundan süratle kalkınmak zorunda idi. Türkiye'nin kalkınması bir var olma meselesi olarak ele alınmıştı. Özel teşebbüsün yanı sıra devlet, müteşebbis olarak ekonomik alanda faaliyette bulunmaktadır. Türk devletçilik anlayışı içinde planlı ekonomi, devletçiliğin başlıca özelliğini teşkil etmiştir. Devletçilik, bir tür devlet müdahalesidir. Daha önce devletin faaliyet alanına girmeyen konularda; kamu yararı nedeni ile devletin bu alana karışması, katılması, müdahale etmesi demektir. Bu müdahalenin amacı, siyasi iktidarların politikası ile belirlenir ve bu politikanın sınırları, uygulanan devlet politikası ile ortaya çıkardı. Türk devletçiliğinin esas hedefi, geri kalmış bir ülkeyi süratle kalkındırmak, refah seviyesini arttırmaktır¹⁹⁵.

Mustafa Kemal'in devletçilik ile ilgili söylediği sözler, devletçiliği daha iyi anlamamız konusunda bize fikir vermektedir. 21 Nisan 1931'deki Milletvekilleri seçimleri nedeniyle basına verdiği demecin devletçilik ile ilgili bölümü şöyledir: "milleti refaha, memleketi mamurluğa erdirmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin gerektirdiği işlerle, özellikle ekonomik alanda devleti fiilen alakadar kılmak prensibimizdir." Yine İzmir Enternasyonal Fuarı'nın açılışı nedeniyle bu tarihte İktisat Vekili olan Celal Bayar'a Atatürk tarafından verilen bir notta: "Türkiye'nin tatbik edeceği devletçilik sistemi, 19. asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve en geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almaktır" yazıyordu¹⁹⁶. Mustafa Kemal'in, 1936 yılında yayınlanan İkinci Sanayi Planı'nın önsözünde belirttiği

¹⁹⁴ "En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir...memleketin muhtaç olduğu sanayi, teşkilatı, devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi safdil olanlar düşünebilirler" Bkz. Başkaya, **a.g.e.**, s. 114.

¹⁹⁵ Eroğlu, **a.g.m.**, s. 357-361.

¹⁹⁶ Mustafa A. Aysan, "Atatürk'ün Ekonomi Politikası", **Uluslar arası Atatürk Konferansı Tebliğleri (10-11 Kasım 1980)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981, c. 1, s. 185.

gibi; devletçiliğin amacı, özel teşebbüsü güçlendirmek için devletin bazı sorumlulukları yüklenmesidir¹⁹⁷. Atatürk, devletçiliği bir hükümet politikasının ötesinde bir devlet politikası olarak kabul etti ve Anayasa'ya devletçilik ilkesini koydu. 1924 Anayasası'nın (Teşkilatı Esasiye kanunu) 2. Maddesi 3 Şubat 1937 gün ve 3115 sayılı yasayla şu şekilde değiştirildi: "Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır. Resmi dili Türkçe'dir. Makarrı Ankara şehridir"¹⁹⁸.

Afet İnan tarafından kaleme alınan "Medeni Bilgiler" kitabında: "Umumiyetle zaman ve mekanda, daimi bir hususi vasıf gösteren iktisadi bir işi devlet üzerine alabilir. Mesela, bir iş ki büyük ve muntazam(düzenli) bir idareyi icap ettirir ve hususi fertler elinde inhisara(tekele) duçar olmak (ulaşmak) tehlikesini gösterir ve yahut umumi bir ihtiyaca tekabül eder, o işi devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demiryollarının, denizyolları şirketlerinin devlet tarafından idaresi ve para ihraç eden bankaların millileştirilmesi, kezalik(benzer biçimde) su, gaz, elektrik vesaireye ait işlerin mahalli idareler tarafından yapılması, yukarıda izah ettiğimiz neviden işlerdir" diyerek, devletçiliğin millileştirme boyutuna vurgu yapılmıştır. Mustafa Kemal'in devletçilik anlayışına göre devlet ve fert birbirinin rakibi değil, birbirinin tamamlayıcısıdır. İnönü'nün de izah ettiği gibi Atatürk'ün ekonomik modeli, hep kişisel girişime öncelik vermiş ve koyu bir devletçilik uygulamasını önlemeye çalışmıştır¹⁹⁹.

Devletçilik, Türkiye'nin toplumsal ihtiyaçlarına cevap veren, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasına ve gelişmesine olanak kazandıran bir politik uygulamadır. Devletçilik bir politik uygulama ve yöntem olarak Türk toplumunun gerçeği üzerine inşa edilmiştir. Atatürk devletçiliğinin "sosyal devlet" olgusu, Türkiye'ye özgü bir oluşum ve gelişmedir. Türkiye'nin yapısal olduğu kadar tarihsel gelişimine de uygun bir gerçektir. Kendine özgü

¹⁹⁷ "Devletçiliğin bizce manası şudur: fertlerin hususi teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleketin iktisadiyatını devletin eline almak." Bkz. Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü", s. 88-89.

¹⁹⁸ Yıldırım Koç, "Atatürk'ün Millileştirmeleri ve Devletleştirmeleri ve Günümüz Özelleştirmeleri", **Mülkiye Dergisi**, c. 25, Sayı 229, s.280

¹⁹⁹ Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü", s. 93-94.

boyutları ve nitelikleri ile Atatürk devletçiliği, dış düşmanlara karşı verilmiş bulunan “hatt-ı müdafaa değil, sath-ı müdafaa vardır” ilkesi doğrultusunda uygulanmaya çalışılmıştır²⁰⁰. Ekonomik olduğu kadar sosyal yönleri de bulunan devletçiliğin; ekonomik gelişmeyi, ekonomik bağımsızlığı gerçekleştirecek tarzda oluşturulup uygulanması ve dönüşen ekonomik/sosyal yapılara göre uyarlanabilecek esnekliği mevcuttu. Devletin ekonomik faaliyetlere yaptığı bütün müdahaleleri “Devletçilik saymak, bilimsel olarak olanaksızdır. Her devlet müdahalesi “Devletçilik” anlamına gelmez²⁰¹.

Mustafa Kemal’e göre devletçilik sistemi, 19. yüzyıldan bu yana sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye’nin ihtiyaçlarından doğmuş Türkiye’ye has bir sistemdir. Devletçilik geçiş döneminin kendine has ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Kapsamı da günlük ihtiyaçlara ve sosyal gruplardan gelen baskılara göre değişmiştir²⁰². Devletçilik, kapitalizm ve sosyalizm arasında ve bunlara alternatif bir sistemde olmamış, ülkenin o günkü ihtiyaçlarından doğmuş bir yeni ekonomik kalkınma yaklaşımı niteliğini taşımıştır. Dolayısıyla doktriner yanı bulunmamaktadır. Mustafa Kemal, İsmet İnönü ve Celal Bayar’ın da belirttiği gibi devletçilik, ülkenin o günkü ihtiyaçlarından doğmuş ve ülkenin hızla sanayileşmesi için izlenmesi gereken zorunlu bir politika olmuştur. Şüphesiz ki liderleri böyle bir politika izlemeye yönelten bazı dış faktörler de vardı. Bu faktörlerden en önemlisi, 1930’lu yıllarda merkezi planlı bir ekonomiye sahip olan Sovyetler Birliği’nin, Dünya Ekonomik Buhranını fazla hissetmemesi ve bu krizi Batılı ülkelerden daha rahat atlatmış olmasıydı²⁰³.

Mustafa Kemal’in devletçilik ilkesini, Başbakan İsmet İnönü de 30 Ağustos 1930 tarihinde Kayseri – Sivas demiryolunu işletmeye açarken yaptığı konuşmasında “mutedil devletçilik” olarak açıklamıştır. Bu ilke 10-18 Mayıs 1931 tarihlerinde toplanan CHP’nin III. Kurultayı’nda kabul edilmiş ve

²⁰⁰ Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 131.

²⁰¹ Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 108-110.

²⁰² Şahin, **a.g.e.**, s. 52.

²⁰³ Karluk, **a.g.e.**, s. 223.

parti programına girmiştir²⁰⁴. C.H.P.'nin programı açıklanırken, Genel Sekreter olarak Recep Peker, devletçiliğin bu tarihteki niteliklerini belirttikten sonra şunları söylemiştir: “Programımızda bütün istihlal vasıtalarını devletleştiren, serbest ticaret ve mülkiyet... tanımayan, serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisat faaliyetlerini benimseyen aşırı devletçilik fikirlerine yol açmayacak vuzuh vardır... Ticaret faaliyetlerini serbest tutmakla birlikte yapılması lazım gelen işlerden şahsi teşebbüslerin başaramayacaklarını veyahut şahsi teşebbüse bırakılmakta zarar tasavvur ettiklerini devlete yaptırtmak yolunu takip ediyoruz... Fırkamız serbest ticaretin ve normal çalışan sermayenin dostudur. Ezici ve gayri meşru istismarcı sermayenin düşmanıyız”²⁰⁵. Daha sonra 1935'te devletçilik CHP'nin programına girmiş ve 5 Şubat 1937'de de Anayasa'ya bu ilke konmuştur. İnönü'nün bu konudaki görüşü şöyledir: “Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?”²⁰⁶.

Devletçilik politikası, sanayileşmeyi hızlandırmak için bir alternatif olarak doğmuştur. Devlet öncülüğünde planlı sanayileşmeyi hedef almış ve bu yıllarda devletçilik, sanayileşme politikası aracı olarak uygulanmış ve kamu işletmeciliğinin boyutu hızlı bir şekilde genişlemiştir²⁰⁷. Ekonomik kalkınma için devletçiliği verimli ve olumlu bir araç olarak gören Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, planlı kalkınmanın devletçilikle gerçekleştirilebileceğinin bilincindeydiler. Nitekim bir yandan özel teşebbüs koruyucu ve özendirici tedbirlerle teşvik edilirken; öte yandan özellikle krizden

²⁰⁴ Parti programında devletçilik, “Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla birlikte mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.” Bkz. S.Rıdvan Karluk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2004, s. 222.

²⁰⁵ Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 127.

²⁰⁶ Karluk, **a.g.e.**, s. 222.

²⁰⁷ Karluk, **a.g.e.**, s. 224.

sonra devletin genel ekonomik gelişmesini hızlandırıcı altyapı yatırımlarının yanında; bankacılık, ulaştırma, sanayi, madencilik, elektrifikasyon alanlarındaki yatırımlar artırıldı²⁰⁸.

1930'lardan başlayarak karma nitelikli bir devletçilik politikası benimsenmiş ve bu politika belli değişimler içinde bugüne kadar devam ettirilmiştir. Bu devletçilik politikası katı bir kalıp değildir. Nitekim çağ ve koşullar değişip Türkiye değiştikçe; başlangıçtaki zorunlu yapısından sıyrılarak, sanayileşmiş ülkelerin uyguladığı elastik kamu müdahalesi yöntemlerine kadar uzanan değişik kalıplar içinde hızla farklılaşmıştır²⁰⁹. Gelişmekte olan ülkelerin kaynak kullanımına doğrudan doğruya ve girişimci olarak devletin müdahale etmesi, ilk kez örneğini Türkiye'de vermiştir. Bu kararın alınmasını 1929 Dünya Bunalımı çabuklaştırmış ya da biçimlendirmiş olsa bile; Türkiye'de devletçilik tezi, bağımsız ekonomi modelinin köşe taşı olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde, devlet müdahaleciliğinin ortaya çıkışı, her ne kadar 1929 Dünya Ekonomik Krizi'ne karşı iç ekonomiyi bir savunma aracı olarak yorumlanabilirse de, başlangıcından itibaren Türkiye Cumhuriyeti kurucularının kafasında, devlet otoritesinin ekonomide de kendisini duyurması tezi yatmakta idi²¹⁰.

Devletçilik politikasının uygulandığı dönemin genel ekonomik karakteri: şuurlu, dikkatli ve temkinli adımlarla ilerlemeydi. Ekonomik kararlarda rasyonellik, bilgi, duyarlılık henüz gerekli düzeye ulaşmamıştı. Bu sebeple 1923-1940 döneminde faiz politikası, para politikası, döviz kurları politikası gerçek anlamı ile iktisat politikası aleti olma niteliğinden çok uzakta idi. Devlet bütçesi mütevazı, fiyatlar büyük ölçüde istikrarlı, hatta bazılarına göre, üretimi teşvik etmeyecek kadar düşük, satın alma gücü sınırlı, pazar büyüklüğü oldukça zayıftı. 1923-1939 yılları arasındaki dönemde Atatürk, ekonomiye fiziki ve moral bakımından büyük bir "momentum" kazandırmış; müesseselerde, zihniyette ve ekonomik felsefede gerekli alt yapı bu

²⁰⁸ Avni Zarakolu, "1929/1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **a.g.m.**, s. 96-97.

²⁰⁹ Alkin, **a.g.e.**, s. 115.

²¹⁰ Ali Nejat Ölçen, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s. 134.

dönemde hazırlanmıştır²¹¹. Devletçilik döneminde dış ticaret ikili antlaşmalara göre yürütülmüş ithalat yasaklama ve kontenjanlarla denetim altında tutulmuştu. Dış ticaret dengesi sağlanınca dış borçlanma ihtiyacı doğmamış ve Türk Lirası'nın değeri korunmuştur. Bu sonuç içeride enflasyonun dizginlenmesini kolaylaştırmıştır²¹².

²¹¹ Kılıçbay, **a.g.e.**, s. 104-105.

²¹² Tokgöz, **a.g.m.**, s. 325.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ EKONOMİYİ KURMA SÜRECİNDE MİLLİLEŞTİRME ÇALIŞMALARI

Millileştirme, yabancı şirketlerin bazılarının (demiryolları, liman, belediye hizmetleri, madencilik gibi) Türk Devleti tarafından satın alınması faaliyetidir²¹³. Türkiye Cumhuriyeti, 1928 yılından başlayarak demiryolu, elektrik, su, tramvay gibi kamu hizmetleri sayılan alanlarda faaliyet gösteren yabancı sermayeli kuruluşları hızla millileştirmeye başlamıştır. Bu millileştirme işleri iki taraflı anlaşmalarla yapılmış ve bu anlaşmalar da Meclis tarafından kanun ile onaylanmıştır²¹⁴. 1930'larda diğer birçok ülkede yabancı sermaye yatırımlarının karşılıksız millileştirildiği ve bazı borçların ödenmediği göz önünde bulundurulacak olursa, mali olanaklardan yoksun ve büyük sıkıntılar çeken Türkiye Cumhuriyeti'nin; bu millileştirme faaliyetlerinde başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Yabancı sermaye ve dış kredilerin kısıtlı olduğu bir dönemde Türk hükümetleri yabancı sermayeli şirketleri satın alma ihtiyacı hissetmiştir. Çoğu zarar eden bu şirketlerin satın alınması ile bütçeye ek mali yük binmiştir²¹⁵. Gerçi, millileştirme faaliyetlerinin 16 yıllık bir döneme yayılması ve taksitlerinin de daha geniş bir dönemi kapsaması, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin ödeme güçlüğü çekmesini önlemiştir. Millileştirilen şirketlerin çoğu, sadece bir dönem için işletme imtiyazını elinde bulunduruyordu. Bu nedenle, sadece işletme imtiyazının geri kalan dönemi için tazminat ödenmiştir²¹⁶.

Ülkenin ekonomik yönden zor durumda olduğu bir dönemde millileştirmeleri gerçekleştirmesinin bir çok nedeni vardır. Millileştirmelerin büyük çoğunluğunu oluşturan demiryolu şirketlerinin millileştirilmesi,

²¹³ Tural, a.g.m., s.86.

²¹⁴ Uras, a.g.e., s. 104-105.

²¹⁵ Bu konuda Yalçın Küçük: "Cumhuriyet rejimi, 1923-1933 yılları arasında uzun yıllar çalışmış olmaktan dolayı önemli ölçüde eskimiş ve ciddi tamir ve yenileme izleyen 1667 km.lik demiryolunu kamulaştırmıştı. Kilometre başına kamulaştırma karşılığı olarak 95.000 TL ödedi. Aynı Cumhuriyet rejimi 1923-1939 yılları arasında yeni olarak inşa ettiği demiryolunun km.sini 115.000 TL'ye mal etti. Bu rakamların karşılaştırılmasından, kamulaştırma bedeli olarak çok yüksek bir ödeme yapıldığı sonucunu çıkarmak mümkün oluyor." demiştir. Bkz. Başkaya, a.g.e., s.113

²¹⁶ Bulutoğlu, a.g.e., s.108

genellikle stratejik sakıncalar ve güvenlik ihtiyacından kaynaklanmakta idi²¹⁷. Bunun yanı sıra, Bomonti Fabrikası'nın millileştirilmesi örneğinde olduğu gibi, sosyal sorunları ortadan kaldırma amacıyla da millileştirmeler gerçekleştirilmiştir. Ulaşımındaki farklılaşmayı ortadan kaldırmak amacıyla yine bazı demiryolu şirketleri ile tramvay şirketleri de millileştirilmiştir. Demiryolu şirketlerinin millileştirmesi güvenlik ihtiyacından olduğu kadar, ekonomik ihtiyaçlardan da kaynaklanmaktaydı. Hükümetin, şirketlerle imzaladığı anlaşmada yer alan “kilometre garantisi” gereğince ödemek zorunda kaldığı bedeller de bu şirketlerin millileştirilmesini adeta zorunlu kılıyordu²¹⁸. Yabancı sermayeli şirketlerin, hükümetin bu millileştirme politikalarına karşı çıkmaları bir yana; bu eskimiş ve bakımı büyük harcamalar gerektiren ve eskisi gibi karlı olmayan şirketlerini ellerinden çıkarmak için adeta gönüllü olmuşlardır. Böylece hiçbir satın alma pazarlığı anlaşmazlıkla sonuçlanmamıştır²¹⁹.

1923-1944 döneminde hükümetlerin, 24 ayrıcalıklı yabancı şirketi millileştirdiği görülmektedir. 1920-1933 arasında sadece 3 şirket millileştirilirken, 1933'ten 1944 yılına kadarki dönemde 21 şirket millileştirilmiştir. Millileştirmelerin 1933'ten sonra millileştirmelerin hız kazanmasını devletçilik politikasının bir gereği gibi algılayanların aksine, devletçilik politikası kapsamında yabancı sermayeye karşı çıkılmamıştır²²⁰. Millileştirilen şirketlerin 3 tanesinin, 1920-1933 yılları arasında gerçekleşmesi bu iddiayı çürütmektedir. 1920-1933 döneminde millileştirme hareketlerinin sınırlı bir alanda gerçekleşmesinin nedenini, sadece uygulanan liberal

²¹⁷“Millileştirmenin öncelikle demiryolları ile başlaması tamamıyla güvenlikle alakalıdır. Zira Atatürk, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında demiryolları ve limanların yabancı şirketlere ait olmasının pek çok mahzurlarını görmüştür.” Bkz. Tural, **a.g.m.**, s.87.

²¹⁸“Ülkedeki demiryolu şebekesinde, birbirinden bağımsız tarifeler uygulanmakta ve bu dağınıklık ve uyumsuzluk da rahatsızlıklara yol açmaktadır. Öte yandan, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı koşullarında, hatları yenilemekte ve benzer sözleşme gereklerini yerine getirmekte güçlük çeken yabancı şirketler, büyük zararlarla karşılaşmışlardır. Ayrıca Hükümet de kilometre garantisi ile yükümlü olduğu için, şirketlerin zararlarını ödemek zorundaydı. Bu hatları satın alarak tek bir demiryolu şirketini benimseyen hükümet demiryolu şirketlerini millileştirme yolunu tercih etmiştir.” Bkz. Tezel, **a.g.e.**, s. 204.

²¹⁹ Tezel, **a.g.e.**, s. 205.

²²⁰ “Bu yanlışlığa düşenlerden biri olan Hanson, Türk hükümetinin “ülkedeki yabancı iktisadi çıkarları, ciddi bir yabancı düşmanlığı sevdasıyla kıt mali olanaklarının elverdiği ölçüde mümkün olduğu kadar hızla tasfiye ettiğini” öne sürmektedir.” Bkz. Tezel, **a.g.e.**, s. 203-204.

ekonomi politikasının bağlayamayız. Devletin mali olanaklarının da çok az olmasından kaynaklanmaktadır²²¹.

Millileştirmelerden doğan dış borçlar, çoğunlukla Türkiye'nin kendi ihracat gelirleri ile ödenmiştir. Bunların bir kısmı için ise borçlanma yoluna gidilmiştir. Mesela bu millileştirmelerin önemli bir kısmı yapıldıktan sonra, 1933 yılında geri kalan borç miktarı, 84 milyon TL. kadardı²²². Millileştirme işlemlerinde; borçların bir kısmı döviz olarak, bir kısmı ise Türk lirası olarak ödenmiştir. Türk lirası ile yapılan ödemelerde, yurtdışındaki alacaklıların Türkiye'den mal satın alarak bu malları yurt dışına çıkarma imkanı sağlanmıştır. Aynı zamanda ödemelerin vade ve faiz şartlarında da büyük farklılıklar vardır. Genellikle satışların bir kısmı peşin olarak, geriye kalan kısımlar ise 10 veya 20 yıla varan taksitlere bağlanmıştır. Borçlanılan miktarlara uygulanan faiz ise genellikle %5 veya %7,5 civarında idi²²³.

I. ATATÜRK DÖNEMİNDE MİLLİLEŞTİRME ÇALIŞMALARININ BAŞLAMASI

Cumhuriyet hükümetlerinin yabancı işletmeleri millileştirme faaliyetleri, 1928'de başlamış ve 1944'e kadar devam etmiştir. Hükümet bu dönemde millileştirilmesini gerekli gördüğü alanlarda yabancı işletmelere imtiyaz vermediği gibi verilmiş imtiyazları ve yatırılmış sermayeleri de önem sırasına göre ve ödeme imkanları çerçevesinde millileştirmiştir²²⁴. Atatürk ve İnönü döneminde özellikle ulaştırma sektöründe ve belediye hizmetlerinde çalışan özel yabancı sermayeli şirketler, Türkiye Cumhuriyet Devleti tarafından millileştirilmiştir. Ticaret, bankacılık, ithalat ve ihracat alanında faaliyet gösteren yabancı sermaye ise imtiyazları kaldırılmak şartıyla, faaliyetlerine

²²¹ Manisalı, **a.g.m.**, s.217-219.

²²² Bulutoğlu, **a.g.e.**, s.103-104

²²³ Tuncer, **a.g.e.**, s.72.

²²⁴ Bu millileştirmeler Sovyet Rusya'da olduğu gibi, bir iktisadi sistem değişikliğinin doğal bir sonucu olarak birdenbire yürürlüğe konmuş bir iktisadi politika tedbiri değildir. Bkz. Bulutoğlu, **a.g.e.**, s.107

devam etmiştir²²⁵. Mustafa Kemal, 1 Mart 1922’de T.B.M.M.’nin açılış konuşmasında ilk defa millileştirmeden bahsetmiştir. Ülke kalkınmasının gerçekleşmesi için millileştirmelerin önemini vurgulamıştır²²⁶. Ekonomik bağımsızlaşmanın çok önemli olduğunun farkında olan Mustafa Kemal için, milli ekonomiyi tesis etmek şarttı. “Vatandaş için Medeni Bilgiler” kitabında, yapılması öncelikli ekonomik politikalar arasında Uluslaştırma (Millileştirme) politikaları da yer almıştır²²⁷.

Gerçekleştirilen bu millileştirme faaliyetleri belirli bir plan dahilinde gerçekleştirilmiştir. İlk millileştirme faaliyeti, 1928 tarihinde 1375 sayılı kanun ile yapılmıştır. Bu yabancı yatırımların millileştirilmesinde tazminat döviz olarak ödenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti gerek borçları için ve gerekse millileştirdiği şirketler için karşılıklı anlaşma ve tazminat esasını uygulamıştır²²⁸. Türkiye’nin millileştirdiği şirketler daha çok elektrik, su, havagazı gibi temel altyapı hizmetleri ile belediyelere özgü hizmetleri gerçekleştiren işletmelerdi²²⁹. Bu da bize gösteriyor ki, Türkiye’ye girmiş olan yabancı sermaye hiçbir zaman üretim ve imalat sektörüne girmemiştir. Başka bir deyişle, yabancı sermaye ithali mümkün olmayan alanlara yönelmiştir.

Millileştirmeler sonucunda devletin dış borçları arttı. Ancak millileştirilen bu şirketlerin malvarlıklarının ve gelirlerinin de devlete geçeceği hesaba katılırsa; bu satın alma bedellerinin ekonomik olarak çok da büyük bir sorun oluşturmamıştır. Çünkü imtiyaz sözleşmeleri gereğince devletin yabancı sermayeye vermek zorunda olduğu kilometre ve faiz garantisi, ekonomiyi baskı altında tutuyordu. Bu şirketlerin millileştirilmesiyle birlikte devlet, bu ağır yükten kurtulmuştur²³⁰. Ülke içerisinde ticaret ve sanayinin gelişmesi açısından, demiryolu ve ulaşım olanaklarının genişletilmesi

²²⁵ Hiç, **a.g.e.**, s.108.

²²⁶ “Ekonomi politikamızın önemli amaçlarından biri de; toplumun genel faydasını doğrudan doğruya ilgilendirecek kuruluşlar ile, ekonomik alandaki teşebbüsleri, mali ve teknik gücümüzün ölçülerine uygun olarak devletleştirmektir. Bu arada, topraklarımızın altında el değmemiş halde duran, maden hazinelerini az zamanda işleterek, milletimizin yararlanmasına açık bulundurabilmek de ancak bu uygulama ile mümkün olabilir” Bkz. Eroğlu, **a.g.m.**, s.362-363.

²²⁷ Aysan, “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”, s.97

²²⁸ Bulutoğlu, **a.g.e.**, s.102

²²⁹ Bulutoğlu, **a.g.e.**, s.107

²³⁰ Avni Zarakolu, “1929/1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, **a.g.m.**, s.102

vazgeçilmezdi. Osmanlı döneminde demiryolu yapım ve işletilmesi bütünüyle yabancı sermayeye bırakılmıştı. Bu durum ülke içindeki ulaşım birliğini engellemiştir. Aynı zamanda demiryollarının yabancıların elinde bulunması güvenliğimizi de tehdit eden bir unsurdur²³¹. Milli Mücadele liderlerinin yabancı sermaye konusundaki fikirlerinin oluşmasında, Osmanlı zamanında yaşanmış acı tecrübelerin büyük rolü vardı. İsmet İnönü, 1930 yılında yaptığı konuşmada, Osmanlı zamanında ülkemize gelen yabancı sermayenin faydamız için gelmediğini söylemişti²³². Bütün bu söylemlere rağmen ülke yöneticileri, yabancı sermayeye karşı olmadıklarını her fırsatta dile getirdiler. 29 Haziran 1938 tarihinde Meclis'te yaptığı konuşmasında Başbakan Celal Bayar, ülkemizin yabancı sermayeye ihtiyacı olduğunu ifade etmiş; ancak bu yabancı sermayenin, başıboş sermaye olmaması gerektiğini belirtmiştir. Belirli koşullar altında ve kanunlarımıza saygılı olmak koşuluyla yabancı özel sermayenin girişine izin verileceği bildirilmiştir²³³. Hükümetin bu politikasına karşın millileştirme faaliyetleri, ülkeye gelen yabancı sermaye girişini etkilemiştir. Nitekim, bu dönemde Türkiye'de dolaysız yabancı sermaye yatırımı yapıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur.²³⁴ Millileştirme faaliyetlerinin devam ettiği süreç içerisinde, Türkiye'ye yeniden yabancı sermaye gelmediği

²³¹ 1937 Nisan ayında başbakan İsmet İnönü, bu bağlamda şunları söylemektedir: “Avrupa hududundan, Türkiye'nin öteki hududuna kadar giden şimendiferin satın alınma meselesi tesadüfen Bay Ali Çetinkaya'nın, Bay İsmet İnönü'nün, Bay Recep Peker'in kendi marifeti olarak yapılabilmiş bir eser olmaktan çok daha büyük bir şeydir. Anadolu hattı için devletler Türkiye'nin eline geçmesin diye hayli siyasi tedbirler almışlar ve Adana mıntıkasında bulunan bütün hattı satın aldığımız zaman bunu elde etmek için pek çok zorluklar çıkmıştır. Parayı ödediğimiz halde, bunu fiilen işgal edebilmek için büyük güçlüklerle karşılaştık. Nihayet Şark hattı kalmıştı. Cumhuriyetin 13., 14. senelerinde büyük münakaşalardan sonra bunu da tahakkuk ettirmiş bulunuyoruz. Bu hat askeri ve siyasi nokta-i nazardan da hususi bir ehemmiyeti haizdir. Bu sözleri bizi istikbalde zayıf tarafları için tenkit lütfunda bulunacak nesillere cevap vermek için söylüyorum.” Bkz. Çavdar, **a.g.e.**, s. 176-177.

²³² “Senelerden beri sermaye propagandası, milli politikayı çürütmek için çalışmaktır... Şimdiye kadar hiçbir sermayedar bana şartlarını söylemedi... Ecnebi şirket inhisarlarından bu memleketin çektiğini bilmeyenler gaflete düşebilirler. Sermaye muhtaç ve zayıf bir iklim, bizzat vaziyet etmek için gelir.” Bkz. Uras, **a.g.e.**, s. 103-105.

²³³ Biz her zaman tekrar edildiği veçhile, ecnebi sermayesinin düşmanı değiliz... İstemediğimiz sermaye “vagabond” yani serseri sermaye, politik sermaye, aynı zamanda spekülatif sermayedir... memleketimize normal şerait dahilinde gelmiş... normal şerait dahilinde teessüs etmiş müesseselere karşı bizim... yardımlarımız da olur. Mubayaa ettiğimiz müesseselere gelince, bunlar, mukavelelerine riayet etmeyen ve aynı zamanda imtiyaz müddetleri kısalmış olan müesseselerdir. Bunlar mukaveleleri hükümlerine göre çalışmak imkanından mahrum oldukları içindir ki satmayı kendileri tercih etmektedir...bu... müesseselerin satın alınışı nazarı itibara alınarak bizim ecnebi sermayesi hakkındaki telakkimiz buna tabi tutuluyorsa arz edeyim ki çok yanlıştır. Bkz. Tezel, **a.g.e.**, s. 205-206; Tural, **a.g.m.**, s.87-88.

²³⁴ Töre, **a.g.m.**, s.54

bir gerçektir. Yabancı sermayenin gelmemesi konusu zaman zaman tartışılmıştır. 1930 yılında muhalefet partisi olarak siyasi hayata giren Serbest Fırka da bu konuyu sıkça dile getirmiştir. Türkiye'nin yabancı sermayeden istifade etmesi gerekliliğinin şart olduğunu bildiren Serbest Fırka; bunun için gerekli gayret gösterilmemesini eleştirmiştir²³⁵. Bütün bu iddialara rağmen; yabancı sermayeye karşı bir politika takip edilmemiştir. Millileştirmelerin en yoğun olduğu 1934-1938 aralığında Türkiye'de 32 yeni yabancı şirket faaliyete geçmiştir. Önceki dönemlerde çalışmaya başlamış olan, Osmanlı Bankası ve birçok ayrıcalıklı madencilik şirketi gibi yabancı sermayeli kuruluşlar da etkinliklerini 1930'lar ve 1940'lar boyunca sürdürmüştür²³⁶. Atatürk döneminde devlet, ekonomiye kapsamlı bir biçimde müdahale etmiştir. Ülkenin ve halkın çıkarlarını ön planda tutarak sermayenin hareket sahası daraltıldı ve yabancı özel sermaye denetim altında tutuldu. Ayrıca, özellikle yabancıların elinde bulunan birçok kuruluş satın alınarak millileştirildi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu dönemde, birçok yeni işletme kurdu. Bu politikanın iki gerekçesi vardı: Özel sektörün yeterince güçlü ve becerikli olmaması ve özel sektörün kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmemesi idi. Millileştirmeler iki nedenle yapılabilir: birincisi, devlet, özel sektöre güvenmez ve işletmeyi devletleştirir; ikincisi ise, özel sektör başarısızdır ve özel sektörün başarısızlığının bedeli devlete ödettilir. Atatürk dönemindeki Millileştirmelerde birinci neden daha ağır basmakta idi²³⁷.

II. ATATÜRK SONRASI DÖNEMDE MİLLİLEŞTİRME FAALİYETLERİ

Yabancı sermayeye karşı Cumhuriyet hükümetlerinin izlediği millileştirme politikası elbette Türkiye'ye yabancı sermaye girişini de etkilemiştir. Nitekim, 1938-1947 döneminde Türkiye'de dolaysız yabancı sermaye yatırımı yapılmamıştır. Dolaysız yabancı sermayenin üzerinde

²³⁵ Selik, a.g.e., s.12.

²³⁶ Tezel, a.g.e., s. 206.

²³⁷ Koç, a.g.m., s.281.

durduğu konu, yatırımı yaptıktan sonra elde ettiği karları kolayca dışarıya çıkarabilmesi idi. Bu imkanlar sınırlı olursa, yabancı sermaye yatırım yapmakta çekingen davranır²³⁸. Ancak, bu dönemde Türkiye'ye yabancı sermaye gelmemesini sadece bu nedene dayandıramayız. İkinci Dünya savaşı'nın başlamasıyla birlikte yabancı sermaye hareketleri dünya genelinde durma noktasına gelmişti. İkinci Dünya savaşı'nın başladığı dönemde Ulaştırma Vekili Ali Çetinkaya demiryolu politikasının bilançosunu şöyle özetlemiştir: "Demiryolları 1924'te 4000 küsur km. uzunluğunda iken, şirketlerden satın aldıklarımız ve inşa ettiklerimizle birlikte bugün 7000 km.'ye varmıştır"²³⁹. Ali Çetinkaya'nın bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi, bir yandan demiryolları inşa edilirken; diğer taraftan da millileştirmelere hız verilmiştir.

1928 yıllarında başlayan millileştirme faaliyetleri, özellikle ekonominin kalkındırılması döneminde artarak devam etmiştir. Mustafa Kemal ve ondan sonra gelen yöneticiler tarafından uygulanmasına devam edilen millileştirme faaliyetleri, Mustafa Kemal'in ölümünden sonra da devam etmiştir. 1944 yılına kadar devam eden millileştirmelerin bu tarihten sonra durmasını, Mustafa Kemal'in millileştirme politikasının terk edilmesi olarak algılamak yanlıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomimiz üzerindeki etkileri ve daha sonra liberal ekonomi politikasını benimseyen Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, millileştirme çalışmalarının sonunu getirmiştir. Artık bu dönemden itibaren yabancı sermaye teşvik edilmiştir. Atatürk sonrası dönemde 7 şirket millileştirilmiştir. Bu dönemde millileştirilen şirketler , aynen Atatürk zamanında olduğu gibi stratejik öneme sahip olan şirketler ile belediye hizmetlerinde faaliyet gösteren şirketlerdi.

A. Millileştirilen Ulaşım Şirketleri

Demiryolu yapımı ve işletmesi yabancı sermayedarların en cazip buldukları ve kendi aralarında kıyasıya rekabet ettikleri bir alan idi. Yabancı

²³⁸ Bulutoğlu, **a.g.e.**, s. 108-109.

²³⁹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 177.

sermayenin demiryolu yapımı ve işletmesinde çok istekli davranmalarının birinci nedeni, Osmanlı Devleti'yle yaptıkları imtiyaz antlaşmalarının geniş kapsamlı olması idi. Buna göre, yabancı sermayedarlar inşa ettikleri demiryolu güzergahında ticaret yapma imtiyazına sahip olmakla birlikte; tüm yerüstü, yeraltı zenginliklerini de kontrolleri altına almayı ve nüfuz bölgeleri kurmayı istemişler ve bunda da başarılı olmuşlardı²⁴⁰. Yabancı sermaye için Osmanlı topraklarında demiryolu inşasını cazip haline getiren ikinci önemli neden ise, "kilometre garantisi" idi. Osmanlı Devleti yapılan demiryollarına borçlanarak sermaye katkısında bulunduğu gibi, yabancı şirketlere kilometre başına teminat ödemeyi de kabul etmiştir. Böylece, Osmanlı Devleti demiryolu inşaat ve işletmesinin mutlaka kar etmesini teminat altına almıştır²⁴¹. Bu şartlar içinde yabancı şirketlerin demiryolları gibi karlı bir alana yatırım yapmasını gayet normal karşılamamız gerekir. Osmanlı döneminde halkın bağışları ile finanse edilen Hicaz demiryolları hariç, demiryollarının yapımı ve işletilmesi imtiyazlı yabancı şirketlere verilmiş ve bu şirketlere demiryoluna yatırdıkları sermayeye karşılık devletçe faiz ya da kilometre garantisi sağlanmıştı²⁴².

Birinci Dünya savaşı'ndan önceki 30-40 yıllık dönemde yabancı sermaye yatırımlarının demiryollarında yoğunlaşması Osmanlı topraklarına has bir durum değildi. Yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ndeki sektörel dağılımı, 19. yy.da dünya çapındaki genel dağılım ile benzerlik göstermektedir²⁴³.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kamu harcamalarının çoğu, ulaştırmaya, özellikle de demiryolu millileştirmesi ve yapımına gitmiştir. 1924'te toplam 4.086 km olan demir yollarımızın yarısından azı (1.734 km.si) devletin

²⁴⁰ Yabancı sermaye Osmanlı Devleti'nde 1914 yılına kadar demiryolu inşası için 46.9 milyon sterlin yatırım yapmıştır. Bu yatırımın %49.6'sı Fransızlara, %36.8'i Almanlara ve %9.8'i İngilizlere ait idi. Bkz. Şahin, **a.g.e.**, s. 20.

²⁴¹ 1914 yılına kadar Osmanlı toprakları üzerinde 6.107 km demiryolu inşa edilmişti. Bunun 4.370 km.si yabancılar tarafından yapılmış ve işletilmişti. 1899-1909 döneminde yabancı demiryolu şirketlerinin 26 milyon sterlin kar ettikleri, ayrıca Osmanlı hükümetinden 10 milyon sterlin kilometre garantisi aldıkları tespit edilmiştir. Bu verilere göre, yabancı şirketler demiryollarına yaptıkları 46.9 milyon sterlin tutarındaki yatırımın çok büyük bir bölümünü kısa sürede ve doğrudan geri almışlardı. Bkz. Şahin, **a.g.e.**, s. 21.

²⁴² Zarakolu, "Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi", **a.g.m.**, s. 117.

²⁴³ Şahin, **a.g.e.**, s. 21.

elindeydi. 1931 sonuna kadar, 1.843 km. demiryolu yabancı şirketlerden satın alınmış ve 225,6 milyon TL harcanarak 1.595 km yeni demiryolu hattı inşa edilmiştir²⁴⁴. Devletin demiryolu politikası döviz gereksinimlerini sürekli olarak yüksek bir seviyede tutmaktaydı. Bir yandan yeni demiryolları yapımının gerektiği döviz; öte yandan bir kısım yabancı sermayeli demiryolu hatlarının satın alınması, ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı arttıran bir başka nedendi²⁴⁵. Mustafa Kemal, demiryollarının ne kadar önemli olduğunu ve gelişmemiz için demiryollarının şart olduğunu 21 Eylül 1925 tarihinde Samsun-Çarşamba demiryolunun inşasının başlama töreninde belirtmiştir²⁴⁶. Yabancı sermaye belirli koşullarda teşvik edilmişse de millileştirme faaliyetlerine devam edilmiştir. 1922 ve 1923 yıllarında Amerikan sermayesini temsil eden Chester grubuyla imtiyazlı bir demiryolu yatırım anlaşması için yapılan girişimler sonuçsuz kaldıktan sonra, demiryollarından yabancı sermayenin tasfiyesi doğrultusunda temel bir karar alınmıştır²⁴⁷. Ekonomide yaratılan üretim değerinin çok büyük bölümü tarımdan sağlanıyordu. Tarım dışı sektörlerde ise, yoksulluk hakimdi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bölgelerini birbirine bağlayan ulaşım olanakları, yabancıların elindeki birkaç demiryolu bağlantısı dışında, yok gibiydi²⁴⁸. Yetersiz kamu sermayesinin önemli bir kısmı demiryolu yapımında ve yabancıların elinde bulunan demiryollarının satın alınmasında kullanılmıştır. Bu satın almaların nedenleri arasında güvenlik ihtiyacı ön planda tutulmuşsa da; yeni sanayileşen devletin ulaşım yollarına gereksinim duymasından da kaynaklanmaktadır. Önemli olan sadece malı ucuza üretmek değil, aynı zamanda malı süratle nakliyesini gerçekleştirmektir. Üretilen malların üretildikleri yerlerden uzaklara

²⁴⁴ Tunçay, **a.g.e.**, s. 198.

²⁴⁵ Başkaya, **a.g.e.**, s. 78.

²⁴⁶ “Efendiler, vatandaşlarımızın milli sermaye ile memlekette demiryolu inşa etmek teşebbüsü, izaha muhtaç olmayan birçok nokta-i nazarlardan fevkalade mühimdir. Böyle milli teşebbüslerin Hükümet-i Cumhuriyetimiz ve Riyaset tarafından ne kadar büyük memnuniyet ve mefharetle karşılanmakta olduğu suhuletle tahmin edilebilir. Demiryolu yapmakta ilk milli teşebbüsün tatbikatına başlandığını bizzat görmek fırsatı benim için cidden mesut bir tesadüftür. Memleketimizin asırlardan beri yolsuz bırakıldığı ve bir demiryoluna olan ihtiyacın şiddeti düşünülürse, bu hususta müteşebbis olanları ne kadar takdir etmek ve onlara ne derece müzahir olmak lazım geleceği pek güzel anlaşılır.” Bkz. Arıburnu, **a.g.e.**, s. 51.

²⁴⁷ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 46-47.

²⁴⁸ Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, 1. baskı, İstanbul, Homer Kitabevi, 2003, s. 26.

nakledilmesini sağlayarak, üretim arttırılmalıdır²⁴⁹. Bu nedenledir ki ulaşım ağının genişletilmesi ve yabancı şirketlerin elindeki ulaşım şirketlerinin millileştirilmesi, yeni kurulan ekonominin devamı için hayati önem arz ediyordu.

1. İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel Şirketi

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un ulaşım hizmetleri, çoğunluğu Müslüman Türklerin oluşturduğu, arabacı "gedik"leri tarafından yürütülmekteydi. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru tramvay devrinin tüm Avrupa'ya yayılması karşısında, Osmanlı Devleti bir ikilemele karşı karşıya kalmıştır. Bir yandan tramvay teşkilatını kurarak ulaşım sistemini daha düzenli hale getirmek isterken; öte yandan bir kamu hizmeti olan bu işi yabancılara vermek istemiyordu. Çünkü tramvay şirketinin kurulmasıyla birlikte sayıları oldukça çok olan arabacılar işsiz kalacaktı. Sonunda çare olarak, kurulacak şirketin bir Osmanlı şirketi olması ve arabacıların bu şirkette çalışması kararlaştırıldı. Böylece 30 Ağustos 1869 tarihli bir fermanla yerli Rum işadamlarından Karapanas'a hayvan çekimli tramvay hattı inşası ve işletme imtiyazı verilmiştir²⁵⁰.

İlk olarak "Dersaadet Tramvay Şirketi" adı altında kurulan şirketin ortakları arasında; Şirket-i Umumiye-i Osmaniye, Osmanlı Bankası, İstanbullu Hristaki Zoğrafos ve Konstanti Krepano bulunuyordu. Dersaadet Tramvay Şirketi 200.000 lira sermaye ile kurulmuş ve imtiyazın süresi 40 yıl olarak belirlenmiştir. İmtiyazı alan şirket, 1870 tarihinden itibaren çalışmalara başlamış ve 1872 yılı Temmuz ayında Azapkapı-Beşiktaş arasındaki ilk tramvay hattını tamamlayarak hizmete açmıştır. Faaliyete başladığı ilk sıralar, demir raylar üzerinde hayvan çekerli tramvaylarla insan ve hayvan taşımacılığı yapan Dersaadet Tramvay Şirketi; 1911 yılında Osmanlı Devleti

²⁴⁹ Kuyucuklu, a.g.e., s. 162.

²⁵⁰ Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, İstanbul, Vakıfbank Yayınları, 1981, s. 91-92.

ile imzaladığı bir anlaşma ile elektrikli tramvay işletme hakkını da elde etmiştir²⁵¹.

Şirket 1873 yılında sermayesini %40'ı ödenmiş olmak şartıyla 800.000 liraya çıkarmıştır²⁵². 40 yıl süreyle işletme imtiyaz hakkını elinde bulunduran İstanbul Tramvay Şirketi, ilk başlarda demir raylar üzerinde demir tekerlekli vagonları atlara çektilererek yolcu ve yük taşımıştır. Şirket imtiyaza sahip olmasına karşın bazı yükümlülükleri yerine getirmemiştir. Seferler bir tarifeyle bağlanmadığı için gidiş gelişler düzensizdi. Araçların güvenliği yoktu. Yollar bozuk olduğu için bu araçlar bilhassa yağmurlu ve karlı havalarda yollarda kalıyordu²⁵³. Bu aksaklıklar yüzünden İstanbul halkı büyük çileler çekmiştir.

Bütün aksaklıklara rağmen 1910 tarihinden itibaren İstanbul Tramvay Şirketi; Galata Tüneli Şirketi ile yapılan bir anlaşma sonucu Galata Tünel Şirketi'nin yanı sıra tünelin elektrik, tramvay imtiyazını da elde etmiştir. Bir İngiliz şirketi olan İstanbul Tünel İşletmesi bu duruma karşı çıkmıştır. Galata Tüneli'ndeki elektrik ve tramvay işletme imtiyazının kendisine ait olduğunu iddia eden İstanbul Tünel Şirketi, elektrik ve tramvay işletme hakkının İstanbul Tramvay Şirketi'ne verilmesi durumunda, hükümetten tazminat talebinde bulunacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Hükümet, İstanbul Tramvay Şirketi ile İstanbul Tünel Şirketi'nin anlaşmasını istemiştir. Hükümetin bu isteği doğrultusunda İstanbul Tünel Şirketi, bütün imtiyaz haklarını, tünel hattını ve bütün varlıklarını İstanbul Tramvay Şirketi'ne 95.000 Sterlin karşılığında devretmiştir. Bu 95.000 Sterlin, tünel hattı ve tesisleri ipoteği karşılığı çıkarılacak %5 faizli tahvillerle ödenmiştir. Böylece İstanbul Tramvay Şirketi, Ocak 1910 tarihinden itibaren Galata Tüneli ile

²⁵¹ R. Sertaç Kayserilioğlu, **Dersaadet'ten İstanbul'a Tramvay**, İstanbul, İETT Genel Müdürlüğü Yayınları, 1999, c.I, s.20-21

²⁵² “Şirket, her biri 20 Osmanlı lirası değerinde ilk başta 8 lirası ödenmiş 400.000 Osmanlı lirası sermayeyle kurulmuştu. Şirketin kurucuları, İstanbul'a yerleşmiş olan İngiliz vatandaşı R. Edwards, G. Casanova, Ralli (Banker Société Générale de l'Empire Otoman adlı bankayla Avusturya-Türk Bankası kurucularından) D. Fernandez (Banker, 1877 Rus Savaşı tazminatının ödenmesinde hükümete yardım için kurulan Rüşum-ı Site grubundan) R. Viterbe (İstanbul tüccarlarından, şirketin müdürü), Demetrios Raspalli'den (İstanbul Rum Cemaati liderlerinden) oluşuyordu. 1873 yılında, yani kuruluşundan birkaç yıl sonra, nominal sermaye yine %40 ödenmiş olmak şartıyla 800.000 Osmanlı lirasına çıkartılmıştır.” Bkz. Kazgan, **a.g.e.**, s. 91-93.

²⁵³ Kazgan, **a.g.e.**, s. 91-92.

birlikte elektrik tramvay işletme hakkını da elde etmiştir²⁵⁴. 2 Nisan 1930 tarihinde de İstanbul Belediyesi sınırları içerisinde yer alan Adalar Elektrik imtiyazından Heybeliada ve Büyükkada'ya ait imtiyazlar, İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İdaresi'ne devredilmiştir. Mustafa Kemal Paşa imzalı 9055 sayılı bu kararnameye göre, bu devirden başka İstanbul şirketi imtiyaz sınırı dışında kalan Maltepe, Kartal ve Pendik'in İstanbul Şirketi sınırlarına sokulmasına karar verilmiş ve şirketin yapacağı masraflara karşılık İstanbul Belediyesi yıllık 13.500 lira verilerek on senede ve on taksitte toplam 135.000 lira ödenmesi kabul edilmiştir²⁵⁵.

İlk olarak tramvay imtiyazını elinde bulunduran İstanbul Tramvay Şirketi, ilerleyen süreç içerisinde tünel ve elektrik hakkını da elde etmiştir. Bütün bunlara karşın hükümetin millileştirme politikası kapsamında İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İdaresi de yer almıştır. Hükümetin Osmanlı Devleti zamanında imtiyaz olarak yabancılara vermiş olduğu bu işletmeler; imtiyazın bitiş süresinden önce alınmaya başlanmıştır. Bunun nedeni güvenlik ihtiyacı olduğu gibi aynı zamanda meydana gelen düzensizliği de ortadan kaldırmaktır.

İstanbul Tramvay Şirketi'nin satın alınması müzakereleri sırasında Meclis'te yapılan görüşmelerde Ziyaettin Karamürsel; belediye sınırlarının çok geniş olması nedeniyle, imar işlerine belediye bütçesinin yetmediğini belirtmiştir. İstanbul'da kamu hizmeti yapan işletmelerin belediyeye devredilmesinin çok isabetli bir karar olduğunu ifade eden Karamürsel, turizm açısından önemli bir konumda olan İstanbul'un bu tür kamu hizmeti yapan işletmeleri devralarak bir düzene koyması halinde İstanbul'un daha da gelişeceğini belirtmiştir. Ziyaettin Karamürsel'den sonra söz alan Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Bey de daha önce görülen yolsuzlukların önüne geçilmesi gerekliliğini ifade etmiştir. Tramvaylarda tek bilet uygulamasının getirilmesini ve seferlerin sıklaştırılarak, biletlerin ucuzlatılması temennisinde bulunmuştur. Hükümetin bu satın alma işinde en fazla halkın yararını

²⁵⁴ Kazgan, a.g.e., s. 93.

²⁵⁵ "İstanbul Elektrik Türk A.Ş.'ye tanınacak imtiyazlar", Tarih: 2/4/1930, Başbakanlık Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 9055, Dosya:-, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 9.17..5.

düşünmesi gerekliliğinden bahseden Feridun Fikri Bey, fakir halkın 1 kuruş dahi fazla menfaati için hükümetin azami hassasiyet göstermesini rica etmiştir²⁵⁶.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 24 Şubat 1939 tarihinde 2/10446 karar sayılı kararnamesine göre, 1 Ocak 1939 tarihinden itibaren İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmesi'nin işletme işlemleri ile ilgili tüm haklar hükümete geçmiştir. 1 Mart 1939 tarihinden itibaren ise şirketin tüm faaliyetleri ve tesisleri fiilen Hükümete devredilmiştir. Satın alma mukavelesinin Büyük Millet Meclisi'nce imzalanacağı tarihe kadar, kamu hizmetinin aksamaması için şirketin tüm faaliyetlerine satın almadan önceki gibi devam etmesi için 24 Mart 1939 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından Nafia Vekaleti'ne yetki verilmiştir²⁵⁷. Meclis tarafından da kabul edilen 3481 sayılı kanunun 19. maddesi gereğince İstanbul Elektrik Müdürlüğü'nün sorumluluğunda bulunan bütün tesisleri, mevcutları ve her şeyiyle birlikte 1944 senesinden sonra İcra Vekilleri Heyeti kararıyla İstanbul Belediyesi'ne devredilmiştir. İstanbul Belediyesi de bağımsız bir şirket olarak "İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri Umum Müdürlüğü" nü kurmuştur. Şebekelerdeki eksiklerin giderilmesi ve bazı kısımların yenilenmesi ve bakımı gibi acele yapılması gereken zorunlu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra gelir toplamından İstanbul Belediyesi bütçesine gelir aktarılacaktır. Böylece

²⁵⁶İstanbul Elektrik İşleri Umum Müdürlüğü ve Tramvay ve Tünel İdaresi teşkilat ve tesisatının İstanbul Belediyesi'ne devredilmesine dair kanun görüşmelerinde İstanbul Milletvekili Ziyaettin Karamürsel, "İstanbul, turizm noktasından da çok ehemmiyetli bir mevkidir. İstanbul'a gelen turist miktarı, bu şehrin hayati bir meselesidir. Bu imar hamleleri sonuç olarak bu güzel şehre daha fazla sayıda turist gelmesine sebep olacağını tahmin ediyorum...Bundan sonra Feridun Fikri (Bingöl) söz aldı ve bazı gözlemlerden bahsetti ve önceden görülen yolsuzlukların önüne geçilmesi temennisinde bulundu. Tramvaylarda tek bilet, ikinci mevkii arabalar, seferlerin sıkıştırılması, biletlerin ucuzlatılması, Üsküdar Tramvayları ve Elektrik İşleri üzerinde toplanan bu temennilerini birer birer izah ederek "Hükümete ve hükümetten belediye intikalinin maddi eserlerinin halkın kesesinde tecelli ettirmelidir. Onun için isteğim, heyeti umumiye itibariyle Meclisi Ali bu işi belediyeye devrini kabul ederken muhterem hükümete lazım gelen direktifleri vererek behemehal bu devirde belediyenin ahalinin doğrudan doğruya istifade etmesi maksadı hasıl edilmelidir. Filhakika İstanbul'un imarı matluptur. İstanbul imar edilmelidir. Bendeniz de şahsen İstanbul'un bir evladı olmak itibariyle İstanbul'un imarını canı gönülden arzu ederim. Fakat her şeyden evvel düşünülecek şey orada çalışan bir fakir kütile vardır ki o fakir kütlenin ihtiyacı ile alakadar olunarak onları mümkün ise bir kuruş kazandırması için hükümetin bunda azami hassasiyet göstermesini rica ederim..." Bkz. İstanbul Elektrik, Tramvay, Tünel işlerinin belediyeye devri kabul edildi" Ulus Gazetesi, 10 Haziran 1939, s. 2.

²⁵⁷"İstanbul Tramvay ve Tünel Şirketlerine Ait Muamelelerin İstanbul Elektrik İşleri Umum Müdürlüğü'ne Bağlı Geçici Bir İdare Tarafından Yapılması İçin Nafia Vekaletine Yetki Verilmesi" 24/2/1939, Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 2/10446, Dosya 158, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 86.15..20.

İstanbul şehrinin imarı için belediyenin ihtiyacı olan mali gücün artırılması imkanı sağlanmış olacaktır²⁵⁸.

2. İzmir Tramvay ve Elektrik Türk Anonim Şirketi

İzmir Tramvay ve Elektrik imtiyazı, 11 Eylül 1913 tarihinde imzalanan imtiyaz sözleşmesi ile İzmir-Göztepe Tramvay Şirketi adına M. Rozental'e verilmiştir. Bu imtiyaz anlaşmasının imzalanmasından sonra bir türlü faaliyete başlayamayan M. Rozental ile Hükümet arasında 17 Mart 1925 tarihinde ikinci bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşmayla birlikte 1925'ten sonra inşaata başlayabilen Rozental, 1928 yılı başlarından itibaren işletmeyi ancak açabilmiştir. İmtiyaz müddeti; 1925 tarihli mukavelenamenin 2. maddesine uygun olarak 17 Mart 1925 tarihinden itibaren 50 yıl olup 1975 senesinde sona erecektir. Ancak 1931 tarihli mukavelenamenin 8. maddesi gereğince imtiyaz hakkı 1951 tarihinde hükümetçe satın alınabilecektir²⁵⁹.

Bu şirket imtiyazını 1926 senesinde almış ve tesisatını 1929 da işletmeye açmıştır. Karşıyaka, Buca ve Bornova'ya tesisatını genişletmiştir. Halen 6.750.000 yolcu taşımakta, 11 milyon kilovat saat elektrik üretmektedir. 18.000 civarında abonesi olan şirket, 1942 senesinde 1.103.000 lira ciro elde edip, 390.000 lira kar sağlamıştır²⁶⁰.

İzmir Tramvay ve Elektrik Türk A.Ş. işletme tesisatını kurabilmek için 1 milyon liralık hissesine karşılık 2 milyon küsur liralık borç almıştır. İzmir Tramvay ve Elektrik Şirketi'nin, yeraltı ve yerüstündeki yüksek gerilim hatları toplamı 152 kilometredir. Tramvay tesisatına bakılacak olursa 6 kilometrelik çift hat mevcuttur 15 motris ve 15 römork ile yılda toplam 8 milyon yolcu taşımaktadır²⁶¹.

²⁵⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, İçtima: F, c. III, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939, s. 1.

²⁵⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 7. Devre, İçtima: F, c. IV, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, s. 1.

²⁶⁰ "İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi de Hükümetimiz tarafından satın alındı", **Ulus Gazetesi**, 25 Haziran 1943, s. 1.

²⁶¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, c. IV, s. 1.

Karlı bir şirket olan İzmir Tramvay ve Elektrik Türk A.Ş.,nin hükümet tarafından satın alınmasından sonra idare meclisi masraflarının azalacağı ve yüksek maaşların kanuni hadde indirileceği dikkate alınır, karlılığın daha da artacağını söyleyebiliriz²⁶².

Bu kadar karlı bir şirketin devlet tarafından millileştirilmesinin nedeni; Hükümetin yabancı sermayeyi millileştirme politikasının yanı sıra İzmir şehri ve İzmir Belediyesi'nin talebidir. 1938'de İzmir Tramvay ve Elektrik Türk A.Ş.'nin imtiyaz ve tesisatının satın alınmasına karar verilmiş ve 1939'dan itibaren de çalışmalar hızlanmıştır²⁶³. Hükümetin bu kararı şirkete bildirmesi üzerine, şirketin idare meclisi reisi ve en büyük sermayedarı esas itibarıyla bu satın alma işine olumlu bakmış; ancak satın alma işleminin imtiyazın süresinden önce gerçekleşeceği için tazminat verilmesini istemiştir. Şirketin satın alınmasına 1939 tarihinde karar verilmesine rağmen savaş koşullarının güçlükleri nedeniyle görüşmelere ancak 1942 yılı sonunda başlanılabilmektedir²⁶⁴. Satın alma bedeli olarak ödenecek tutar, imtiyaz sözleşmesinin 23. maddesi gereğince 4.724.599 lira idi²⁶⁵. Bu kadar karlı bir şirketin daha düşük fiyatlara alınması biraz zordu. Bu satın alma bedeli, imtiyaz süresinin bitimi ile ödenecek bedeldi. İmtiyazın süresinin bitiminden önce satın alınması düşünüldüğü göz önünde bulundurulacak olursa bu bedel daha da artacaktır. İmtiyazda yer alan bu maddelerle satın almanın gerçekleşmesinin mümkün olmadığı şirket yetkililerine bildirilmiş ve ilk tesisata harcanan sermaye üzerinden satın alma bedeli tespit etmek üzere görüşmelere başlanmıştır. Şirketlerin hesapları üzerinde yapılan incelemelerde ilk tesisatla ilgisi olmayan bir takım masrafların ilk tesisat değerine yansıtıldığı görülmüş ve Hükümet 4.224.877 liralık bedelden indirim

²⁶² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, c. IV, s. 2.

²⁶³ Nafia Vekaleti, İzmir Su ve Elektrik Şirketi'ni de satın almaya karar vermiştir. Vekalet bu hususta gerekli incelemelere başlamıştır. Diğer taraftan bildirildiğine göre İzmir Rıhtım İdaresi'nin de satın alınması düşünülmektedir. Bkz. Ulus Gazetesi, "İzmir Su ve Elektrik Şirketleri de satın alınıyor", 5 Temmuz 1939, s. 2

²⁶⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, cIV4, s. 2.

²⁶⁵ 1942'den evvelki beş senelik vasatı hasılat (tecdit akçaları tefrik edildikten sonra) (263 418) lira hesaplanmış olduğundan imtiyazın bitmesine kadar (33) sene zarfında şirkete (8 692 794) liranın verilmesi icap eder. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, c. IV, s. 2.

yaparak 2.650.00 lira şirkete teklif etmiştir²⁶⁶. İzmir Tramvay ve Elektrik Şirketi'nin; halkla olan ilişkilerinde iyi davranması, bilançolarında usulsüzlükler yapmaması ve satın alma işlemlerinde Hükümeti güç durumda bırakmaması nedeniyle zorluk çıkarmaması nedeniyle anlaşmaya varılmıştır. 350.000 lirası peşin olmak üzere; 3.100.000 liraya şirketin satın alınması karara bağlanmıştır²⁶⁷. Hükümetin genel olarak devam ettirdiği özel yabancı sermayeli şirketleri millileştirme politikasına, İkinci Dünya Savaşı olağanüstü şartlarına rağmen devam ettiğini görüyoruz. Satın alma sözleşmesi, 24 Haziran 1943 tarihinde Nafia Vekili Sırrı Day ile şirket yetkilisi Gormezano arasında Nafia Vekaleti'nde imzalanmıştır²⁶⁸.

Şirket, tespit edilen 3.100.000 liralık bedelin %5 faiziyle birlikte 12 senede ödenmesini talep etmişse de; hükümet bu teklifi kabul etmemiştir. Hükümet satın alma bedelinin, savaşın bitiminde peşin olarak ödeneceğini bildirmiştir. Bu bedel İsviçre frangına tahvil edilmiştir. Satın alma bedeli Avrupa'da ve Akdeniz'de savaşın bitmesiyle birlikte Türk lirası olarak ödenecektir. Şirket Türk malı ihraç etmek suretiyle paralarını transfer edebilecektir²⁶⁹. İzmir Belediyesi ise satın alma bedelini peşin olarak

²⁶⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, c.IV, s. 2.

²⁶⁷ Şirket yetkilisi ise Hükümetin taleplerinin bazılarını kabul ederek 3.000.000 liraya razı olmuş ancak imtiyazın, satın alma işleminin gerçekleşmesine kadarki süre zarfında 3.000.000 lira üzerinden %3 oranında bir paranın da ödenmesini talep etmiştir. Uzun süren görüşmelerden sonra ilk tesisat ve mağaza mevcutları karşılığı olarak 2.750.000 liranın ve 8 sene müddetle 2.750.000 üzerinden %2 nispetinde mahrum kalınan karın hesaplanarak verilmesi ve bu sonuncu rakamın da %5 iskonto ile meydana çıkan değer 350.000 lirasının ödenmesi ve netice itibarıyla satın alma bedeli olarak 3.100.000 liranın şirkete verilmesi taraflarca kabul edilmiştir. İzmir Tramvay ve Elektrik Şirketi, satın alma işleminin başından beri Hükümet ve halkla olan ilişkilerinde mukavelelere mümkün olduğunca uyumuş ve kamu hizmetini oldukça iyi bir şekilde gerçekleştirmiştir. Mukavele gereğince almaya hakkı olduğu tarifieden indirim yapmak suretiyle iyi niyetlerini göstermiştir. Bu şirketin tetkik edilmiş olan hesaplarında diğer bazı şirketlerde olduğu gibi usulsüz işlemler ve fahiş kabarıklıklar görülmediğinden bilânçoda gösterilen aktif kıymetlerinden daha fazla indirim gerçekleşmemiştir. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 7. Devre, İçtima:F, Cilt 4, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, s. 2-3.

²⁶⁸ Hükümetimizce ecnebi sermayeli imtiyazlı şirketlerin satın alınması hakkındaki prensibin tatbikine fevkalade ahvalin ve Avrupa'da harbin devamına rağmen devam edilerek İzmir Tramvay ve Türk Anonim Şirketi'nin satın alınması için bir müddetten beri yapılmakta olan müzakereler neticelenmiş ve dün öğle üzeri satın alma mukavelesi Hükümet namına Nafia Vekili Sırrı Day ve Şirket namına salahiyyetli murahhas Gormezano arasında Nafia Vekaleti ileri gelenleri huzuriyle imza edilmiştir. Bu mukavelelerin Büyük Millet Meclisi tarafından tasdikini müteakip şirkete fiilen vaziyet edilecektir. Bununla beraber işletme hasılatı 1943 senesinden itibaren Hükümete ait bulunmaktadır. Bkz. "İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi de Hükümetimiz tarafından satın alındı", **Ulus Gazetesi**, 25 Haziran 1943, s. 1.

²⁶⁹ "İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi de Hükümetimiz tarafından satın alındı", **Ulus Gazetesi**, 25 Haziran 1943, s. 1

ödeyemeyeceğini bildirmiştir. İzmir Belediyesi, Hükümet tarafından bu bedeli karşılamak amacıyla belediyeye uygun koşullarla bir borçlanma imkânını vermesini talep etmiştir. Böylece İzmir Belediyesi, işletme gelirleriyle satın alma bedellerini ödeyebilecektir. Hükümet bu bedelin ödenmesi için ödeme zamanının uygun şartlarla İzmir Belediyesi'nin borçlanmasını sağlayarak işletme gelirlerinden ayrılacak yıllık taksitlerle karşılanmasını kararlaştırmıştır²⁷⁰.

İzmir Belediyesi diğer şirketlerin millileştirilmesinde olduğu gibi, İzmir Tramvay ve Elektrik Türk A.Ş.'nin tek elden yönetilmesini sağlamak amacıyla tüzel kişiliğe sahip bir işletmenin kurulmasını da talep etmiştir²⁷¹.

B. Millileştirilen Diğer Şirketler (Elektrik, Havagazı, Su Şirketleri ile Bira Fabrikası)

1. Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi

10 Aralık 1928 tarihinde idare merkezi Ankara'da olmak üzere kurulmuştur²⁷². Ankara Elektrik ve Havagazı tesisatına ait iki imtiyaz 1929 senesinde 60 sene müddetle "Stettiner-Chamette-Fabrik" şirketi nam ve hesabına Alman Devleti tebaasından "Max Bittrich"e verilmiştir²⁷³.

İmtiyaz mukavelesinin 13. maddesi gereğince Hükümet 25 yıl sonra satın alma hakkını elde ediyordu. 1929 yılında sözleşme imzalandığına göre

²⁷⁰ "İzmir Elektirk ve Tramvay Şirketi de Hükümetimiz tarafından satın alındı", Ulus Gazetesi, 25 Haziran 1943, s. 1

²⁷¹ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, c.IV, s. 3-4.

²⁷² Kurucular Ankara şehri havagazı imtiyaz sahibi Stettiner-Chamette-Fabrik A.G., vormals Didier, (Berlin) vekili Dr. Max Bittirich; merkezi Galata'da bulunan A.E.G. Türk Anonim Şirket-i Umumiyesi; Berlin'de ikamet eden Dr. Egon von Rieben; Berlin'de ikamet eden Geheimrat Fellingier; İstanbul'da ikamet eden mühendis Danyel Burla Efendi'dir. Şirketin amacı Stettinger-Chamette-Fabrik A.G. vekili Dr. Bittirich'e ihale olunan havagazı tenviratı hakkındaki imtiyazı işletmek ve imtiyaz sahibinin yerine geçerek söz konusu imtiyaz sözleşmesinden doğan hak ve borçları devralmaktır. Bkz. Ökçün, **a.g.e.**, s. 40-41.

²⁷³ "Ankara Elektrik ve Havagazı ve Adana Elektirk Türk Anonim şirketleri hisse senetleriyle Elektricitäts Lieferung Gesellschaft (E.L.G.) ve Didier Werke A-G Alman şirketlerinin bu üç şirketten matluplarının satın alınmasına dair akdolunan mukavelenamenin tasdiki hakkında kanun layihası ve Muvakkat encümen mazbatası" Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, İçtima: F, c. IV, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939, s. 1.

satın alma hakkı 1954 senesinde dolmaktadır. 1.500.000 TL. Olan sermayenin tamamı ödenmiştir.

Tablo 1: Ankara Havagazı Şirketi'nin 1933 yılında yapılan hissedarlar genel kurul toplantısında temsil olunan hisselerin dağılımı:

Adı	Hisse Sayısı
Stettiner-Chamette-Fabrik A.G., vormals Didier, Berlin (adına Herr Roth)	4.000
Elektrizitats-Lieferungs-Gesellschaft, Berlin (adına Herr Weinholt)	4.000
Herr Gossel	1.000
Herr Roth	1.000
Herr Geyer	1.000
Herr Zwew	1.000
Herr Weinholt	1.000
Herr Süleyman	1.000
Ruşen Bey	150
Fahri Bey	150
Arif Hikmet Bey	150
Mümtaz Bey	150
Zeki Paşa	150
TOPLAM	14.750

Görülüyor ki, bu genel kurulda temsil olunan hisselerin %94,91'i Alman sermayedarlar ve ancak %5,08'i Türk vatandaşlarına aittir²⁷⁴.

Nafia Vekilinin 6 Ocak 1934 tarihli Başvekalet yazdığı 30-2/156 sayılı yazıda, 24 Mart 1927 tarihinde ayrı iki şirket olarak kurulan Ankara Havagazı ve Elektrik imtiyazının, Ankara Elektrik Şirketi'ne devredilmesine karar verilmiştir²⁷⁵. Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi adı altında birleştirilen şirket, 1936 tarihinden itibaren hükümetin ekonomideki millileştirme politikası kapsamında incelemeye alınmıştır.

²⁷⁴ Ökçün, a.g.e., s. 40-41.

²⁷⁵ "Ankara Havagazı ve Elektrik İmtiyazlarının Elektrik Şirketi'ne Devredilmesi", Tarih:13/5/1934, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı:-, Dosya: 16211 Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 157.103..2.

Hükümetin millileştirmeler konusundaki hassasiyetini bilen şirketin Almanya'daki hissedarları adına hareket eden Andrew Mc. Fadyean 16 Mayıs 1936 tarihli mektupla Ankara Elektrik ve Havagazı şirketleri ile Adana Elektrik şirketini 8 milyon lira karşılığında Hükümete satmak istediğini bildirmişti. Bu bedel hükümet tarafından fazla bulunmuştur. Teklifi kabul etmeyen hükümet, şirketin imtiyazının bitiş tarihinden önce satın alınmasının faydalı olup olmayacağı üzerine incelemelere başlamıştır²⁷⁶. 25 Mart 1939 tarihinde üç şirket, vekaletle başvurarak hükümetin er ya da geç bu üç şirketi satın alacağını bildirmişler ve satın alma işinin şimdiden gerçekleştirilmesini istemişlerdir. Şirketin amacı, Almanya'da bloke edilmiş olan İngiliz sermayelerinin blokajını kaldırarak hissedarlarının Türkiye'deki şirketlerini bir İngiliz grubuna devredilmesiydi. Alman hissedarlar tarafından İngiliz grubuna yapılması planlanan satıştan sonra şirket hisselerini alan İngiliz şirketi, bu üç şirketi hemen Hükümete satacaktır. Bu şartlarla kabul edilen satışla birlikte Nafia Vekâleti ile "E.L.G." ve "D.W." ve "Robert Benson et Co. Ltd" yetkilileri arasında yapılan görüşmelerden sonra devir işlemi konusunda anlaşılmiş ve görüşmelere başlanılmıştır²⁷⁷. Ankara'da başlanan görüşmelere Alman sermayedarları temsil eden Telling, tam yetkili olarak görüşmeleri sürdürmüştür²⁷⁸.

Yapılan görüşmelerde Alman şirketlerinin Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi ile Adana Elektrik Şirketi için toplam 6.616.131 liralık alacakları ile sahip oldukları 4.000.000 liralık hisse senetlerinin Hükümete devri ve verilmesine karşılık olmak üzere şirketler mümessilleri 500.000 lirası peşin ve geri kalan kısmı 20 seneliğine %5 faizli tahville ödenmek şartıyla 6.500.000 lira istemişlerdir. Hükümet tarafından bu öneri kabul edilmemiştir. Uzun süren görüşmelerden sonra 450.000 lirası peşin ve 2.650.000 lirası 20 senede altışar aylık kırk eşit taksitte %5 faizli tahville ödenmek üzere toptan 3.100.000 lira üzerinde anlaşmaya varılmıştır. İmtiyaz sözleşmesinin 13. maddesine göre, satın alma işleminin vaktinden önce gerçekleşmesi

²⁷⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, c.IV, s. 1-2.

²⁷⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, c.IV, s. 2.

²⁷⁸ "Ankara Elektrik şirketinin satın alınma müzakeresi" Cumhuriyet Gazetesi, 3 Haziran 1939, s. 4.

durumunda hükümet sadece Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi için 8.100.000 lira bir bedel ödeyecekti²⁷⁹. Bunu göz önünde bulunduracak olursak satın alma işleminin hükümet adına çok karlı olduğunu söyleyebiliriz.

Anlaşmaya göre hisse senetleriyle alacakların sahibi olan E.L.G. ve D.W. Alman şirketleri hisse senetleriyle alacaklarını İngiliz Robert Benson şirketine devredecekler ve bu şirkette bunları aynı zamanda Hükümete devredecektir. Ankara Belediyesi Meclisi 5 Temmuz 1939 tarihinde Vali ve Belediye Reisi Nevzat Tandoğan'ın başkanlığında yaptığı olağanüstü toplantısında Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi varlıklarının belediye tarafından satın alınması için, Belediyeler Bankası'ndan 300.000 liralık borçlanma yapılması için icra makamına yetki vermiştir²⁸⁰.

Görüldüğü gibi Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi'ne ödenecek bedel, gerek bilançolar incelendiğinde; ve gerekse mukavele hükümleri dikkate alındığında düşük bir bedeldir diyebiliriz²⁸¹. Nisan 1939 yapılan son incelemelere göre Ankara Elektrik şirketinin ilk kuruluş tesisatı değeri 4.832.395 liradır. Şirketin sermayesi 1.500.000 lira olup tesisatı vücuda getirmek için E.L.G. ve Didier Werke şirketlerinden yapmış olduğu borçların miktarı 22.06.1939 tarihli hesaplarına göre 3.298.351 liradır. Sermaye ile borç toplamı kuruluş sermayesi değerine yakındır²⁸².

Görüşmeler sırasında Nafia Vekaleti'nden bir yetkilinin söylediklerine göre, satın alınacak olan Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi'nin mevcut gelirleri ve kasasındaki para hükümete geçeceği için ödemeler konusunda bir

²⁷⁹ Satın alma hakkının doğmasına daha on beş sene bir müddet mevcut olmakla beraber imtiyaz mukavelesinin 13. maddesindeki satın alma şartlarının tatbiki halinde Ankara Elektrik ve Havagazı şirketlerine ait imtiyaz ve tesisatın mubayaası için; İptidai tesisat ve tevsiat masarifinden satın alma tarihine kadar imha edilmiş olan miktarı badettenzil mütebaki kalan ve şirketin defterlerinde mukayyet bulunan meblağ ile mağaza mevcutlarının takdir edilecek bedeli Hükümet tarafından nakden şirkete tesviye olunacaktır. Akdi olan bu esasa göre bugün raşa yapılmış olsa Ankara Elektrik tesisleri ve mevcutları için 4.764.490 lira ve havagazı tesisatı ve ambar mevcutları için de 3.309.524 liranın ödenmesi gerekecektir. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, c.IV, s. 3.

²⁸⁰ "Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi'nin mubayaası meselesi konuşuldu", **Ulus Gazetesi**, 6 Temmuz 1939, s. 1,7.

²⁸¹ 1938 yılı bilançolarına göre: Ankara Elektrik Şirketi'nin safi hâsılatı 368.500; Ankara Havagazı Şirketi'nin safi hâsılatı 96.643 liradır. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, c.IV, s. 3.

²⁸² 8.100.000 lira bir değer ifade eden üç şirketin ilk tesisat ve mevcudatları 3.100.000 liraya satın alınmış bulunmaktadır. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, c.IV, s.2.

sıkıntı çekilmeyecektir. Ayrıca hükümet şirketi devraldıktan sonra hemen Ankara Belediyesi'ne devredecektir.²⁸³

5 Temmuz 1939 tarihinde kabul edilen Kanun Layihası'nın 1. maddesinde, Ankara Elektrik Türk Anonim Şirketine ait her biri 100 Türk lirası itibari kıymetinde 1.500.000 liralık 15.000 ve Ankara Havagazı Türk Anonim Şirketi'ne ait her biri 100 Türk lirası itibari kıymetinde 1.500.000 liralık 15.000 adet toplam 3.000.000 liralık 30.000 hisse senedi ile Elektricitäts-Lieferung Gesellschaft ve Didier-Werke A. G. Alman şirketlerinden 3.298.351,18 kuruşu Ankara Elektrik Türk Anonim Şirketi'nden ve 2.259.461,63 kuruşu Ankara Havagazı Türk Anonim Şirketi'nden toplam 5.557.812,81 kuruşluk alacaklarının Londra'da 24 Old Brod Street de ikamet eden Robert Benson et Co. Ltd. adlı İngiliz şirketine ve bu şirketin de Hükümete satılmasına bağlı olmak üzere 22 Haziran 1939 tarihinde Nafia Vekili ile yukarıda adı geçen Alman ve İngiliz şirketleri yetkilileri arasında imzalanmıştır²⁸⁴.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 20 Haziran 1939 tarihli 2/11233 karar sayılı kararnamesi ile, Ankara Elektrik ve Ankara Havagazı Türk A.Ş. ile Adana Elektrik A.Ş.'nin, Elektricitäts-Lieferungs (Berlin), Didier Werke (Berlin) isimli Alman şirketlerine olan alacak ve borçlarına istinaden 450.000 lirası peşin geri kalan kısmı %5 faizle 20 yılda ödenmek kaydıyla 3.100.000

²⁸³ Şirketle sureti umumiyede mutabık kaldık. Üç şirketin hükümetimize geçmesi için üzerinde anlaştığımız rakam 3.100.000 liradır. Fakat şirket buna karşılık kasalarını da bize devredecektir. Kasalarda 250.000 lira kadar nakit para mevcuttur. Bundan başka şirketin paraya tahvili kabil eşyası da bize geçmektedir. Kasalardaki mevcutla birlikte bu son kıymetlerin yekunu aşağı yukarı 450.000 lira civarındadır. Üç milyon yüz bin liranın 450.000 lirasını peşin ödeyecek, geri kalan kısmını ise yirmi senede ve taksitle ödeyeceğiz. Hükümetimiz bu müddet zarfında şirkete %5 faiz vermeyi kabul etmiştir. Bu suretle üzerinde anlaşılan fiyatın mühim bir kısmı hükümetimizce peşin verilmiş olmaktadır. Yirmi sene devam edecek olan taksitler de Ankara Belediyesi tarafından ödenecektir. Hükümet şirketi satın aldıktan sonra derhal Ankara Belediyesi'ne devretmeye karar vermiştir. Belediyenin, Ankara'da elektrik işinden temin edeceği gelirle hem bu taksitleri kolaylıkla ödeyebileceğini, hem de belediye bütçesine gelir artıracığını tahmin edilmektedir²⁸³. Bkz. "Ankara Havagazı ve Elektrik, Adana Elektrik şirketleri satın alınıyor", Ulus Gazetesi, 11 Haziran 1939 s. 1,3.

²⁸⁴ "Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik Türk Anonim Şirketleri Hisse Senetleriyle Hak ve Vecibelerinin Satın Alınmasına Dair Mukavelelerin Tasdikine ve Bu Şirketlerin Muvakkat İşletmeleriyle Satın Alma Bedellerinin Tesviye Tarzına Dair Kanun", **Düstur** (3. Tertip), Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1958, s. 818.

liranın Londra'da bulunan Benson Company Ltd. şirketine ödenmesi için Nafia Vekaleti'ne yetki vermiştir²⁸⁵.

Şirketin hisse senetleri 3688 sayılı kanun uyarınca Hükümet tarafından satın alınmış ve 30 Mayıs 1941 tarihinde şirketin tasfiyesine karar verilmiştir²⁸⁶.

2. Adana Elektrik Türk Anonim Şirketi

Adana'da elektrik tesisatını inşa etmek ve elektrikli tramvay teşkilatını kurması amacıyla 5 Aralık 1915 (22 Teşrinisani 1331) tarihinde Mühendis Osman Vehbi Bey'e 50 yıllık bir imtiyaz verilmiştir. Osman Vehbi Bey imzaladığı imtiyaz sözleşmesinin gereklerine yerine getirememiş ve hiçbir tesisatı kuramamıştır. Bu nedenle Nafia Vekaletine başvurarak imtiyaz sözleşmesindeki bazı maddelerin yenilenmesini ve mahalli belediyeye ait bazı hakların verilmesini istemiştir. Bu talebi üzerine 1 Kanunusani 1341(1 Ocak 1925) tarihinde Nafia Vekaletiyle yeni bir sözleşme imzalamışsa da 1927 senesinde imzaladığı mukavelename ile elde ettiği bütün imtiyaz ve yükümlülüklerini Adana Belediyesi'ne devretmiştir²⁸⁷. Adana Belediyesi de bu imtiyazı 26 Şubat 1928 tarihli mukavelename ile E.L.G. "Elektricitäts Lieferungs-Gesellschaft" şirketine devretmiştir. E.L.G. Şirketi imtiyazdan doğan tüm hak ve yetkilere sahip olmuştur. 15 Mayıs 1929 tarihinde İstanbul merkez olmak üzere kurulan Adana Elektrik Şirketi'nin amacı, Nafia Vekaleti ile imzalanan sözleşme gereğince merkezi Berlin'de bulunan Elektrizitäts-Lieferungs-Gesellschaft (E.L.G) Şirketi'ne verilen Adana şehrinin elektrik işleri imtiyazını işletmektir. Şirketin sermayesi, tamamı ödenmiş 1.000.000 liradır. E.L.G., Berlin Şirketi Adana elektrik imtiyazını, Adana Belediyesi'nden, sermayesi 500.000 TL'den az olmamak üzere bir Türk

²⁸⁵ "İki Alman Müessesesi Elinde Bulunan Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik T.A.Ş.'ye Ait Hisse Senetlerinin Satın Alınması", 20/06/1939, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 02/11233 Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 87.55..1

²⁸⁶ Ökçün, a.g.e., s. 40-41.

²⁸⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, c.IV, s. 1.

anonim şirketinin kurulması ve imtiyazın bu şirkete devredilmesi kaydı ile almıştır²⁸⁸.

Tablo 2: Adana Elektrik Şirketi'nin Kurucular tarafından taahhüt edilen hisselerin dağılımı²⁸⁹.

Adı	Hisse Sayısı	TL
A.E.G. Türk Anonim Şirket-i Umumiyesi	8.000	800.000
Gad Franko Milaşlı	1.000	100.000
İsmail Hakkı Bey	300	30.000
Danyel Burla Efendi	600	60.000
Monsieur Joffe	100	10.000
TOPLAM	10.000	1.000.000

1929 tarihli itilafnamenin 26. maddesi gereğince imtiyaz müddeti 50 yıl olarak kabul edilmiş ve satın alma hakkı da 25 sene sonra başlamaktadır. Buna göre Adana Elektrik Şirketi'ni satın alma hakkı 1954 senesinde gerçekleşebilecektir²⁹⁰.

Adana Elektrik T.A.Ş.'nin, A.E.G. Türk Anonim Şirket-i Umumiyesi grubu tarafından kurulduğu kayıtlarda gösterilmesine rağmen, gerçekte şirketin sermayesine E.L.G. Berlin Şirketi hakimdir. Adana Elektrik T.A.Ş. bütün tesislerini E.L.G. Berlin şirketine yaptırmış ve 1929-1939 yılları arasında Adana Elektrik T.A.Ş.'nin zararları, E.L.G. Berlin şirketi tarafından karşılanmıştır²⁹¹. Bu olay da bize göstermektedir ki, A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirketi tamamen paravan bir şirkettir. Kayıtlarda çoğunluk hisselerinin Türk sermayedarlarına ait olduğu görünmesine rağmen bu işlemlerin muvazaalı olduğu anlaşılmaktadır.

²⁸⁸ Kurucuları; A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi, Gad Franko Milaşlı, Meslis-i Umumi-i Vilayet üyelerinden İsmail Hakkı Bey, Danyel Burla Efendi ve A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi Müdürü Monsieur Joffe'dir. Bkz. Ökçün, **a.g.e.**, s. 38-39.

²⁸⁹ Ökçün, **a.g.e.**, s. 38-39.

²⁹⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, c.IV, s. 1.

²⁹¹ 31 Mart 1934 tarihli genel kurul toplantısında temsil olunan hisselerin dağılımı oldukça farklı bir görünümündedir. Gerçekten, bu toplantıda temsil olunan 990.000 TL'lik hisse senedinin sadece %39,39'u yabancılara geri kalan %60,61'i de Türk vatandaşlarına ait görünmektedir. Bkz. Ökçün, **a.g.e.**, s. 38.

Ankara Havagazı ve Elektrik Şirketi'nin millileştirilmesi konusunda belirttiğimiz gibi, Almanya'daki üç şirketin hissedarları adına hareket eden Andrew Mc. Fadyean 16 Mayıs 1936 tarihli mektupla hükümete Ankara Elektrik ve Havagazı şirketleri ile Adana Elektrik şirketi için 8 milyon lira değer biçmiştir. Bu teklif hükümet tarafından kabul edilmemiş ancak; bu üç şirketin millileştirilmesinin faydalı olup olmayacağı araştırılmıştır. Şirket yetkilileri millileştirme işleminin kendileri için de tatbik edileceğini bildikleri için 25 Mart 1939 tarihinde Nafia Vekaleti'ne başvurarak satın alma işleminin gerçekleştirilmesini istemişlerdir. Bu satın alma işleminin gerçekleşmesiyle birlikte şirket, Almanya'da bloke edilmiş olan İngiliz sermayelerinin blokajını kaldırarak hissedarlarının Türkiye'deki şirketlerini bir İngiliz grubuna devredilmesini sağlayacaklardı. Alman hissedarlar tarafından İngiliz grubuna yapılması planlanan satıştan sonra şirket hisseleri bu gruba geçecek ve bu İngiliz grubu üç şirketi hemen Hükümete satacaktır. Bu şartlarla kabul edilen satışla birlikte Nafia Vekâleti ile "E.L.G." ve "D.W." ve "Robert Benson et Co. Ltd" yetkilileri arasında yapılan görüşmelerden sonra devir işlemi konusunda anlaşılmış ve görüşmelere başlanılmıştır²⁹². Bu görüşmeleri yürütmeleri için Telling, şirketten tam yetki alarak Ankara'ya gelmiştir²⁹³. Yapılan görüşmeler sonucunda Adana Elektrik Türk Anonim Şirketi, hisse senetleri ile bu şirketlerde Alman Didier Warke ve E.L.G. şirketlerinin alacakları, hükümet tarafından satın alınmıştır. 22 Haziran 1939 tarihinde hükümet adına Nafia Vekili General Ali Fuat Cebesoy ile bu üç şirketin temsilcileri ile İngiliz R. Benson Ltd. şirketinin yetkilileri arasında anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma esaslarına göre Adana Belediyesi ile birlikte Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi'ne toplam 3.100.000 liralık bir bedel ödenecektir²⁹⁴.

5 Temmuz 1939 tarihinde kabul edilen Kanun Layihası'nın 1. maddesinde, Adana Elektrik Türk Anonim Şirketi'ne ait her biri 100 Türk lirası itibari kıymetinde 1.000.000 liralık 10.000 hisse senedi ile Elektricitäts-Lieferung Gesellschaft ve Didier-Werke A. G. Alman şirketlerinden

²⁹² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, c.IV, s. 1-2.

²⁹³ "Ankara Elektrik şirketinin satın alınma müzakeresi" *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Haziran 1939, s. 4.

²⁹⁴ "Ankara Elektrik ve Havagazı, Adana Elektrik Şirketleri satın alındı", *Ulus Gazetesi*, 23 Haziran 1939, s. 1.

1.058.318,71 kuruşu Adana Elektrik Türk Anonim Şirketi'nden kuruluşluk alacaklarının, Robert Benson et Co. Ltd. adlı İngiliz şirketine ve bu şirketin de Hükümete satılmasına bağlı olmak üzere 22 Haziran 1939 tarihinde Nafia Vekili ile millileştirilen üç şirketin Alman ve İngiliz yetkilileri arasında anlaşma imzalanmıştır.²⁹⁵ Bu mukavele esaslarına göre, Adana Elektrik Şirketi ile birlikte Ankara Havagazı ve Elektrik şirketine toplam 3.100.000 lira ödenecektir. Satın alınan hisse senetlerinin itibari değeri hepsi 4 milyon ve alacaklarının hepsi 6.616.131 Türk lirasıdır. Satın alma bedeli olan 3.100.000 bin liranın 450 (dört yüz elli) bin lirası peşin ve geri kalan kısmı %5 faizle yirmi senede ödenecektir. Hisse senedi ve alacaklar, belediyelere devredilecek ve bu şirketler belediyelerce işletilecektir. 24 Haziran 1939 tarihinden itibaren bu şirketler, hükümetin kontrolü altına girmiştir²⁹⁶. 7 Temmuz 1939 tarih ve 3688 sayılı kanunla Adana Elektrik T.A.Ş.'nin hisseleri Hükümet tarafından satın alınmıştır²⁹⁷. 14 Temmuz 1939 tarihinden itibaren de Adana Elektrik Şirketi, Adana Belediyesi'ne devredilmiştir²⁹⁸. 1942 yılında da 4325 sayılı kanunla Adana Elektrik Müessesesi kurularak Adana Elektrik T.A.Ş. tamamen tasfiye olunmuştur²⁹⁹.

Adana Elektrik Şirketi'nin satın alma işleminin gerçekleştirildiği zamanki gelirleri satın alma bedelini karşılamıyordu. Bu durumun en önemli nedeni Adana'daki sanayi şirketlerinin birçoğunun, elektrikle çalışan motorlarını gazla çalışır hale getirmesinden kaynaklanıyordu. Bunun sonucunda Adana'daki elektrik tüketimi git gide azalıyordu. Ancak hükümet, bu işletmeler için bazı tedbirler alarak elektrik tüketimini çoğaltmayı planlamıştır. Nafia Vekaleti de yapılan anlaşma gereğince; Ankara'daki tarifeyi aynen uygulayan Adana Elektrik Şirketi'nin tarifesini, bölgenin gereklerine maliyet esaslarına göre değiştirmeyi hedeflemiştir. Böylece Adana Elektrik Şirketi'nin işletme gelirleri satın alma borçlarına tamamen

²⁹⁵ “Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik Türk Anonim Şirketleri Hisse Senetleriyle Hak ve Vecibelerinin Satın Alınmasına Dair Mukavelelerin Tasdikine ve Bu Şirketlerin Muvakkat İşletmeleriyle Satın Alma Bedellerinin Tesviye Tarzına Dair Kanun”, **Düstur** (3. Tertip), 1958, s. 818.

²⁹⁶ “Satın Alınan Elektrik Şirketleri” **Ulus Gazetesi**, 23 Haziran 1939, s. 1,8.

²⁹⁷ Ökçün, **a.g.e.**, s. 39.

²⁹⁸ “**Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Temmuz 1939, s. 5.

²⁹⁹ Ökçün, **a.g.e.**, s. 39.

yetmese bile Adana Belediyesi üzerindeki yük önemli ölçüde hafifletilecektir³⁰⁰.

3. Bursa ve Müttehit Elektrik Türk Anonim Şirketleri

Osmanlı Devleti zamanında Bursa'da elektrikli tramvay inşa etmek ve elektrik tesisatı kurmak amacıyla 1322 tarihinde verilen imtiyaz, 29 Haziran 1329 (12 Temmuz 1913) tarihinde düzenlenen yeni bir mukavele ile Orpide Mavromatis'a verilmiştir. Mavromatis aldığı bu imtiyazın hükümlerini yerine getirmek amacıyla 1330(1914/1915) tarihinde imtiyazını, kurulan bir anonim şirkete devretmiştir. İmtiyaz sözleşmesi gereğince yapılması gereken tesisat aralıksız devam eden savaşlar sebebiyle bir türlü yerine getirilmemiştir. 23 Haziran 1924 tarihinde imzalanan yeni bir anlaşma ile; imtiyaz, satın alma müddetleri, belediye aidatı, tarifelerin uygulanması ve tesisatın inşası ile ilgili hükümler yeniden tadil edilmiştir. Tadil edilen bu anlaşmayı imzalayan şirketin hissedarları Fransız banka ve müesseselerinden oluşmaktaydı. 1924 senesinde Fransızların elinde olan şirket hisseleri 1932 tarihinde İtalyan sermayedar grubuna geçmiş ve bu İtalyan şirketi; Gaziantep, Balıkesir, Tekirdağ ve Edirne'deki elektrik imtiyazlarını da mahalli belediyelerden devralmıştır³⁰¹. Böylece Bursa, Gaziantep, Balıkesir, Tekirdağ ve Edirne'nin elektrik işletme ve imtiyazı 1932 tarihinden itibaren İtalyanların eline geçmiştir.

İtalyan grubuna verilen imtiyazların süresine bakacak olursak; Bursa Elektrik Şirketi'nin imtiyaz süresi 60 yıldır. Ama imtiyaz sözleşmesi gereğince, hükümet isterse 15 yıl sonra satın alma hakkına sahip olacaktır. Müttehit Elektrik Türk Anonim Şirketi unvanı adı altında toplanan Gaziantep, Balıkesir,

³⁰⁰ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, İçtima: F, Cilt 4, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939, s. 4.

³⁰¹ “Bursa ve Müttehit Elektrik Türk Anonim Şirketleri İmtiyazlarıyla tesisatının ve Mersin Elektrik Türk Anonim Şirketi hisse senetlerinin bir kısmının satın alınmasına dair mukavelenin tasdiki ve bu müesseselerin işletmeleri hakkında kanun layihası ve Muvakkat encümen vasıtası”, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, İçtima: F, Cilt 4, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939, s.1.

Tekirdağ ve Edirne Elektrik imtiyazları ise; mahalli belediyelerce verilmiş olup, bunların imtiyaz süreleri 30 yıl ile 40 yıl arasında değişmektedir³⁰².

Hükümet tarafından bu işletmelerin millileştirilmesinin en önemli sebebi, şirketlerin üzerine aldıkları sorumlulukları yerine getirmemesidir. Bu nedenle birçok kez şirket ile hükümet arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bursa Elektrik Şirketi, Bursa'da elektrik tesisatı ile ilgili sorumluluğunu yerine getirmiş; ancak imtiyaz sözleşmesinde yer aldığı halde tramvay hattını inşa edememiştir. Ayrıca elektrik tesisatının iyi muhafaza edemediği için ve elektrik tarifelerini yüksek tuttuğu için 1935 yılından itibaren Nafia Vekaleti ile Bursa Elektrik Şirketi arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Hükümet bu şirket hakkında çeşitli yaptırımlarda bulunma kararı alacağı sırada; İtalya'nın Ankara Sefiri hükümete müracaat ederek İtalyan sermayedarların mağdur edilmemesi için, sermayedarların elinde bulunan elektrik şirketlerinin hükümete satılabileceğini gündeme getirmiş ve bu konuda girişimlerde bulunmuştur. Aynı Bursa Elektrik şirketinde olduğu gibi İtalyan sermaye grubunun diğer şirketi olan Müttehit Elektirk Şirketi ile Gaziantep Belediyesi, Balıkesir Belediyesi, Edirne Belediyesi ve Tekirdağ belediyesi arasında da başından itibaren yaşanan anlaşmazlıklar dolayısıyla bu şirket için de satın alma işlemine karar verilmiştir.

1937 yılının başlarından itibaren şirketlerle hükümet arasında satın alma koşulları üzerinde görüşmeler yürütülmüştür. Müttehit Elektrik Şirketi'ne bağlı dört işletme için imtiyaz veren belediyelerin de satın alma hususunda onayı alındıktan sonra Bursa ve Müttehid Elektrik Şirketlerinin yetkilileri ile 10 Nisan 1939 tarihinde kesin görüşmelere başlanmıştır. Satın alınması planlanan şirketlerin imtiyaz sürelerinin dolmasına 6 ila 19 yıl arasında bir süre vardı. Buna rağmen hükümet mevcut sorunları bir an önce çözmek amacıyla satın alma görüşmelerini hemen başlatmıştır. Şirket yetkilileri Bursa ve diğer dört şirketin zamanından önce satılmalarını sağlamak için satın alma mukavelenamesinin bir tek mukavele halinde Hükümet ile imzalanmasını; böylece satın alma bedelinin Hükümet tarafından ödenmesini istemiştir.

³⁰² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, c.IV, s.1-2.

Böylece şirket, hükümeti muhatap alacak ve sorun yaşadığı diğer belediyelerle görüşmeyecekti. Yine şirket yetkilileri ödenecek miktarın büyük kısmı peşin geri kalan kısmını ise kısa vadeli taksitlerle ödenmesini teklif etmişlerdir. Gerek peşin ve gerek taksitli ödemeler için memleketten her türlü Türk malı ve mahsulünün yurtdışına çıkarılması konusunda gerekli kolaylıkların gösterilmesini teklif etmişlerdir. Bu isteklerden önce satın alma bedelinin tespit edilmesi gerektiği yetkililer tarafından belirtilerek, gerekli hassasiyetin gösterileceği bildirilmiştir³⁰³.

Şirket yetkilileri imtiyaz sözleşmesinin 14. maddesini esas alarak son 5 senelik net kazancın ortalaması içinde satın alma bedelinin tespitini ileri sürmüşlerdir. Buna göre yaptıkları bir hesaba göre; Bursa tesisatı için 1.200.456 lira ve diğer dört şirket için 1.276.623 lira, toplam 2.477.079 liranın peşin ödenmesini istemişlerdir. Hükümet ise bu teklifi kabul etmeyerek 1.175.000 lira teklif etmiştir. Mersin Elektrik Şirketi'nin de millileştirilmesi şartıyla toplam 1.290.000 lira tasfiye bedeli ödemeyi teklif etmiştir. Bu bedelin de 700.000 lirası peşin ve mütebakisi 5 senede ödeneceği bildirilmiştir.

Tablo 3: Hükümetin teklifine göre Bursa ve Müttehit Türk Elektrik Şirketi'ne ödenecek bedelin şirketlere dağılımı³⁰⁴

Bursa tesisatı için	500.000
Müttehid elektriğe ait dört müessese için	675.000
Mersin Elektrik Şirketi aksiyonları için	115.000
Toplam	1.290.000

14 Haziran 1939 tarihinde toplanan İcra Vekilleri Heyeti'nce; imtiyazı hükümet tarafından verilmiş olan Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-i Muharrike Türk Anonim Şirketi'ne ait Bursa Elektrik müessesesi iel imtiyazı mahalli belediyelerce verilmiş olan Müttehit Elektrik Türk Anonim Şirketine ait Gaziantep, Edirne, Balıkesir, Tekirdağ Elektrik müesseselerinin Hükümetçe satın alınması hususunda Nafia Vekaleti'ne yetki verilmiştir. 14 Haziran 1939

³⁰³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, c.IV, s. 2.

³⁰⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, c.IV, s. 3.

tarihinde İcra Vekilleri Heyetince karar verilmiştir³⁰⁵. Yapılan pazarlıklar sonucunda, 850.000 lirası peşin ve 900.000 lirası %5 faizle altışar aylık 10 eşit taksitte ödenmek üzere 1.750.000 liralık bedel üzerinde anlaşmaya varılmıştır³⁰⁶. Yapılan antlaşma şirket yetkilileri Mühendis Neri ve Bertola ile Nafia Vekaleti arasında imzalanmıştır. İşletmeler 1 Temmuz 1939 tarihinden itibaren fiilen devredilecektir. Şirketlere 850.000 lirası peşin ve geri kalan kısmı beş senede eşit taksitlerle ödenmek üzere “1.750.000” lira ödenecektir. Bu paralar diğer şirketlerde olduğu gibi memleketimiz mahsulatının satın alınması suretiyle yurtdışına çıkarılacaktır³⁰⁷. Hükümet imtiyaz sözleşmesi hükümlerinin çok daha altında bir bedel ödeyerek, bu 5 şirketin tasfiye işlemini gerçekleştirmiştir. Hükümet bu millileştirme ile hem yabancıların elindeki bir imtiyazı kurtarmış, hem de sürekli sorun çıkaran bir işletmeyi millileştirmiştir.

Tablo 4: Bursa ve Müttehit Türk Elektrik A.Ş.’nin 1938 bilânçolarına göre şirketlerin mevcut değerleri³⁰⁸:

Bursa Cer, Tenvir Kuvve-i Muharrike Türk Anonim Şirketi’nin amortiler çıkarıldıktan sonra tesisat ve mevcudat kıymeti	1.283.000
Sermayesi	750.000
Borcu	805.000
Müttehid Elektrik Şirketi’nin sermayesi	1.000.000
Dört müessesenin tesisat kıymeti	1.371.000
Borcu	170.000

³⁰⁵ “Bursa ve Müttehit T.A.Ş. ile tesisatın ve Mersin Elektrik T.A.Ş. hisse senetlerinden bir kısmının satın alınması hakkında kanun tasarısı”, 24/6/1939, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 2/11330, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 87.54.20

³⁰⁶ Bursa işletmesinin 135.000, Gaziantep müessesesinin 13.447, Edirne müessesesinin 20.000, Balıkesir müessesesinin 21.530, Tekirdağ müessesesinin 20.053 ve Mersin Elektrik Şirketi’nin 12.000 lira ki ceman 222.948 lira yıllık safi hasılatları vardır. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, c.IV, s.3.

³⁰⁷ “İtalyan Sermayeli Elektrik Şirketleri” **Ulus Gazetesi**, 19 Haziran 1939, sf.1,3

³⁰⁸ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, c.IV, s. 2.

1938 bilançolarını incelediğimiz zaman şirketin mevcut değerlerinin, satın alma bedelinin çok daha üzerinde olduğunu göstermektedir. Bu şirketleri mevcut değerlerinin yaklaşık 1/3 oranında borçları bulunmasına karşın, 1938 bilânçolarına baktığımızda bu şirketlerin toplam 222.948 lira gelir elde ettiklerini görüyoruz. Böylece hükümetin bu millileştirme işleminde çok isabetli davrandığını söyleyebiliriz. Belediyeler bu bedelleri, borçlanmak suretiyle ödeyeceklerdir³⁰⁹.

4. Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş.

20 Haziran 1928 tarihinde İstanbul'da kurulan şirketin sermayesi tamamı ödenmiş 3.200.000 lira(8.000.000 İsviçre Frangı)dır. %99,675'i İsviçreli sermayedarlar tarafından ödenmiştir. Sermayenin geriye kalan çok küçük bir kısmı da İspirto ve Meşrubat-ı Küuliye İnhisarı İdaresi, iki yabancı ve bir Türk vatandaşı tarafından eşit paylarla (her biri için 6.500 İsviçre frangı) taahhüt edilmiş ve ödenmiştir³¹⁰.

Hükümet tarafından Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş.'nin satın alınmasının gerekçelerini incelediğimiz zaman, özellikle iki neden ağırlıklı olarak ön plana çıktığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi, Gümrük ve İnhisarlar Vekili B. Raif Karadeniz'in de belirttiği gibi; içki konusu ülkemizin sosyal bir sorunudur. Bu sosyal sorunun çözülmesi için hükümet üzerine düşen görevi yerine getirmek zorundadır. Madem ki hükümet vatandaşının içki içmesine engel olamıyor ve insanlar da bir şeyler içme ihtiyacı

³⁰⁹ Bursa işletmesinin 135.000, Gaziantep müessesesinin 13.447, Edirne müessesesinin 20.000, Balıkesir müessesesinin 21.530, Tekirdağ müessesesinin 20.053 ve Mersin Elektrik Şirketi'nin 12.000 lira ki ceman 222.948 lira yıllık safi hasılatları vardır. Bkz. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre 6, c.IV, s.3.

³¹⁰ Şirketin kurucuları Monsieur Jaques Roch, İspirto ve Meşrubat-ı Küuliye İnhisarı İdaresi, Maitre A. Biliotti, mühendis Fuat Bey ve Dr. Paul Priess'tir. Şirketin amacı her ülkede ve özellikle Türkiye'de kanuni tekel imtiyazlarla çatışmamak şartıyla, bira, malt, buz, içki, gazoz ve her nevi içecek ve yiyecek maddeleri imal etmek ve bu sanayiye ve söz konusu maddelerin ticaretine ait fabrikalar satın almak, kurmak ve işletmektir. Şirketin kuruluş sırasındaki başlıca amacı tasfiye halinde bulunan Müttehit Bira Fabrikaları Bomonti-Nectar) İsviçre Anonim Şirketi'nin İstanbul'da ve İzmir'de (Aydın Bira Fabrikası) bulunan müesseselerinin hepsini satın alarak işletmesine devam etmek olacaktır. Bkz. Ökçün, **a.g.e.**, s.21-22.

hissediyorsa o halde alkol derecesi rakıya oranla daha düşük olan bira üretimini artırmayı hedeflemiştir. Ankara Bira fabrikası'nın satın alınmasıyla birlikte alkol derecesi yüksek içkilerden insanları kurtarmak amacıyla bira satışları yurt geneline yayılmış ve bira fiyatlarında indirim yapılmıştır. Bu politika, bira tüketimini beklenilenin üzerine çıkarmıştır. Bira tüketiminin bu şekilde artmış olması rakı tüketiminin azalmasını sağlamasa da her yıl artmakta olan rakı tüketimini olduğu yerde tutmuştur. İşte bu nedenledir ki, Gümrük ve İnhisarlar Vekili bira üretimine hız vereceklerini açıklayarak yeni bira sanayinde yeni bir devre açacaklarını iddia etmiştir³¹¹.

Tablo 5: Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş. sermayesinin kurucular arasındaki dağılımı³¹².

ADI	HİSSE SAYISI	İSVİÇRE FRANGI
Dr. Paul Priess	79.740	7.974.000
Monsieur Jaques Roch	65	6.500
Maitre A. Biliotti	65	6.500
Mühendis Fuat Kamil Bey	65	6.500
İspirto ve Meşrubat-u Külliye İnhisarı İdaresi	65	6.500
TOPLAM		8.000.000

Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş.'nin satın alınmasının ikinci en önemli nedeni ise, Maliye'nin gelir beklentisidir. Bira üretimindeki artış sonrası Ankara Bira fabrikası alınmış olmasına rağmen ülkenin bira ihtiyacı karşılanamamıştır. Bu durumda ülke ekonomik bir gelirden mahrum kalacağı için hükümet yeni çareler aramaya çalışmıştır. Yeni bir fabrikanın kurulması

³¹¹ B. Raif Karadeniz: Arkadaşlar, bu memleketin içtimai bir derdidir. Bu derde çare bulmak lazımdır. Madem ki insanlar bir şey içiyor, bir şey içmek istiyorlar. Onu yüzde itibariyle alkol derecesi 3,5 - 4 olan bir içki ile temin etmek icap eder. Rakı istihlakatı Türkiye'de 7 milyon litre olduğu halde bilakis bira üç milyon litreyi geçmemekte idi. Halbuki bunun aksi olmak lazım gelirdi. Vaziyet berakis olmuştur. İşte bu gaye ile biz bugün bira sanayine yeni bir hız vermek, yeni bir devre açmak tasavvurundayız ve bunda çalışacağız. Bkz. "Bomonti Fabrikası Satın Alınacak", **Ulus Gazetesi**, 27 Nisan 1940, s.8

³¹² Ökçün, **a.g.e.**, s. 21-22.

zor olduğu ve uzun zaman alacağı için mevcut imkanlar dahilinde Türk Bira Fabrikaları'nın millileştirilmesi düşüncesi ağırlık kazanmıştır³¹³.

Bira tüketiminin artması nedeniyle alınması gereken tedbirler hakkında 28 Aralık 1939 tarihinde Maliye Vekaleti'nde bir toplantı yapılmıştır. Bu yapılan toplantıda Ankara Bira Fabrikası'nın kapasitesi ve üretimi, talebi karşılamadığı için, imtiyaz süresi dolmuş olan Bomonti Nektar A.Ş.'nin Hükümetçe satın alınması planlanmıştır.

Bu satın alma hususunda Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti ile Maliye Vekaleti arasındaki görüş ayrılığı bulunmamasına rağmen Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti, bira üretimi için gerekli olan maltın yalnız kış aylarında üretimi mümkün olduğu için satın alma işleminin 1 ay içerisinde sonuçlanarak derhal üretime geçmeyi istemektedir. Ayrıca fabrikada mevcut olan dinlendirme tankları ve diğer makinelerin de yurtdışına çıkarılmasından endişe ediliyordu. Maliye Vekaleti ise hazinenin menfaatlerini gözeterek, şirketin hükümetten başka satıcı bulamayacağı için satın alma bedelinde biraz daha indirim gideceğini öngörüyor ve biraz daha beklenilmesi konusunda ısrar ediyordu³¹⁴. Maliye vekaletinin bu öngörüsünü Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş.'nin satın alınması müzakerelerinde B. Raif Karadeniz'in sözleri teyit etmiştir³¹⁵. Ayrıca Maliye Nezareti bira tüketimindeki bu artışın yapay olup olmadığı konusunda da araştırmalar

³¹³ İstihlak bu kadar artmış olunca ve bu istihlaki karşılayamayacak bir hale düşünce buna çare aramak icap ediyor. Bu ne yapalım? Ankara Bira Fabrikası senede 6 milyon litre bira imal edebilir bir kapasitede yapılmış olduğu halde bazı tesisatının ikmal edilmemiş olmaması yüzünden 4 milyon litre kadar bira yapıyor. Bu tesisatı ikmal edip onu senede 6 milyon litre bira yapacak bir hale getirmek için çalıştık. Fakat bu da kafi gelmedi. Yeni bir fabrika daha kurmak zarureti hissedildi. Kuracağımız yeni fabrika bugünkü dünya ahvali dolayısıyla kolay kurulamayacak ve hariçten makine getirmek zarureti bu müşkülâtı artıracak idi. Diğer taraftan yeni bir fabrikanın kurulması uzun senelere mütevakıf bulunuyordu. İşte bu vaziyet karşısında Bomonti ve Nektar fabrikalarının satın alınması düşünüldü. Bkz. "Bomonti Fabrikası Satın Alınacak", **Ulus Gazetesi**, 27 Nisan 1940, s.8

³¹⁴ "Bira tüketiminin artması sebebiyle Bomonti-Nektar Türk A.Ş.'nin fabrikalarının satın alınması", Tarih: 17/6/1940, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı:-, Dosya: 21116, Fon Kodu: 30..10.0.0., Yer No: 182.254..17.

³¹⁵ B. Raif Karadeniz bu görüşme sırasında "Bütün maksatları paralarını memleket hariçine çıkarmaktı. Dünya ahvali karıştığı için ne yapmalı diye düşünüyorlar, paralarını dışarıya çıkarmak için bu şekilde bir kombinezonla bu işi halletmeyi düşünüyorlardı. Yoksa takdir buyurursunuz ki bu böyle olmasaydı bira ve ispirto istihsalinden %10 nispetinde kar getiren bir müesseseyi bize 400.000 liraya vermezlerdi" demiştir. Bkz. "Bomonti Fabrikası Satın Alınacak", **Ulus Gazetesi**, 27 Nisan 1940, s.8

yapılması gerektiğini belirterek, buna göre bir girişimde bulunulması gerektiğini savunuyordu³¹⁶.

Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti'nin isteği üzerine 30 Ocak 1940 tarihinde ikinci bir toplantı daha gerçekleştirildi. Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti malt üretimi için elverişli olan kış aylarının geçmekte olduğunu ifade ederek satın alma işleminin bir an önce karara bağlanması gerektiğini, aksi takdirde Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş.'nin İstanbul Fabrikası'na, Milli Korunma Kanunu'nun 15. maddesi gereğince el konulacağını bildirmiştir. Maliye Nezareti, Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti'nin bu isteğine itiraz etmemiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde satın alma işlemini gerçekleştirmemesi halinde mevcut işletmelerle bira tüketimi karşılanamayacağı için, Milli Korunma Kanunu'nun takip ettiği hedefler arasında memleketin bu ihtiyacının da yer alması uygun olduğu için, İstanbul Fabrikası'nın bir sene süreyle işletilmesi karara bağlanmıştır. Milli Korunma Kanunu'nun 15. maddesine göre, maliyet fiyatlarına bir miktar kar konularak şirketin bir yıl süreyle hükümet tarafından işletilmesine bir engel olmadığı kararlaştırılmıştır³¹⁷. Şirketin kısa bir süre sonra görüşmelere başlamasının altında yatan en önemli neden budur. Milli Korunma Kanunu'nun hükümete verdiği yetkiyi kullanması tehdidi karşısında şirket yetkilileri bir an önce görüşmelere başlamış ve satın alma işlemi gerçekleştirilmiştir.

Bomonti Fabrikası'nın satın alınması sürecinde Hükümet ile şirket yetkilileri arasında büyük pazarlıklar gerçekleşmiştir. İlk olarak Dr. Paul Priess, hükümete başvurarak çoğunluk hissesinin kendisinde olduğu için kendi hisselerinin alınması karşılığında hükümetin şirketi istediği fiyata satın alabileceğini söylemiştir. Doktor Paul Priess, bina vergisine esas olan değerleri göz önünde bulundurarak 925.000 lira olan şirketi en son 750.000 liraya devretme teklifinde bulunmuştur. Dr. Priess ülkedeki tarım ürünlerinin işlenerek değerlendirileceğini ve bu ürünlerin yurtdışına ihraç edilerek ülkeye

³¹⁶ “Bira tüketiminin artması sebebiyle Bomonti-Nektar Türk A.Ş.'nin fabrikalarının satın alınması”, Tarih: 17/6/1940, Cumhuriyet Arşivi, Sayı:-, Dosya: 21116, Fon Kodu: 30..10.0.0., Yer No: 182.254..17.

³¹⁷ “Bira tüketiminin artması sebebiyle Bomonti-Nektar Türk A.Ş.'nin fabrikalarının satın alınması”, Tarih: 17/6/1940, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı:-, Dosya: 21116, Fon Kodu: 30..10.0.0., Yer No: 182.254..17.

katma değer sağlayacağını söylemişse de başarılı olamamıştır. Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti'nin bu teklifi kabul etmemesi üzerine daha sonra 500.000 liralık bir teklifte bulunmuştur³¹⁸. Hükümet şirket yetkililerinin bu fabrikayı er ya da geç satacaklarını bildikleri için, uygun fiyata gelene kadar beklemede kalmıştır. Sonuçta satın alma bedeli olarak 400.000 lirada karar verilmiştir. Şirket varlıkları toplamının görevlendirilen uzmanlarca 1.164.265 lira³¹⁹ olarak tespit edilmesi karşılığında, şirketin 400.000 liraya satın alınmasını hükümet adına başarılı bir işlem olarak kabul edebiliriz. Bu başarı her ne kadar hükümetin başarısı gibi görünse de o dönemin dünya şartlarını göz önünde bulundurulacak olursa durumu daha da iyi anlayabiliriz. Şirket yetkilileri bir an önce şirketi elden çıkararak paralarını sağlama almak istiyorlardı.

Mecliste yapılan görüşmeler sırasında bazı milletvekilleri şirketin pahalıya alındığını söylemiştir. Ancak şirketin üretim dışında kalan kısımlarından her yıl 3.000-40.000 lira kira geliri elde ettiği ve sırf hurdalarının dahi satılsa 200.000 lira gelir elde edileceği göz önünde bulundurulacak olursak, bu millileştirme işleminin başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca hükümet bu satın alma işlemi sırasında aceleci davranmamış ve işlemleri titizlikle yapmıştır. Şirketi satın almadan önce deneme amaçlı bir üretim gerçekleştirmiştir. Bu üretim sonucunda beklediğinin üzerinde başarı elde ettiği için satın alma işlemini gerçekleştirmiştir. Bira tüketimindeki artışın sebeplerini ayrıntılı olarak incelemiş ve fiyat indirimi sonrası psikolojik olarak talep patlaması olup olmadığını derinlemesine araştırmıştır.

Türk Bira Fabrikaları (Bomonti-Nektar) T.A.Ş. için ödenecek 400.000 liralık bedel nakit olarak ödenmeyecektir. Şirketin satın alınması için anlaşılan 400.00 liralık bedel karşılığında 418.410 kilo tütün -döviz verilmemesi

³¹⁸ “Bira tüketiminin artması sebebiyle Bomonti-Nektar Türk A.Ş.’nin fabrikalarının satın alınması”, 17/6/1940, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı:-, Dosya: 21116, Fon Kodu: 30..10.0.0., Yer No: 182.254..17.

³¹⁹ Uzman heyetin verdiği rapora göre; Bomonti fabrikası için: Arsaların kıymeti 54.000 lira, Binaların kıymeti 449.000 lira, Tesisatın kıymeti 440.615 lira olmak üzere, Toplam tutar: 943.615 lira. İzmir fabrikası için takdir edilen kıymet: Arsaların kıymeti 294.000 lira, Binaların kıymeti 118.500 lira, tesisatın da 72.750 olmak üzere, Toplam Tutar: 220.650 liradır. Bu iki rakam toplanırsa (1.164.265) lira eder. Bkz. “Bomonti Fabrikası Satın Alınacak”, **Ulus Gazetesi**, 27 Nisan 1940, s.8

koşuluyla- yurtdışına ihracı gerçekleştirecektir³²⁰. Bu işlemin nasıl gerçekleştirileceğini B. Raif Karadeniz Meclis'teki konuşmasında ayrıntılı olarak izah etmiştir. Buna göre şirket yetkilileri, tütünü bizden alacaklar, serbest dövizle bizimle muamele yapan memleketlere götüreceklerdir. Bunun karşılığında ya mal alacaklar ya da para alacaklarıdır. Ancak elde ettikleri malı ya da dövizini memleketimize sokamayacaklardır. Bu nakit olarak elimizde bulunan döviz yerine memleket mahsulünün bir kısmının elimizden çıkmasıdır. Böylece dış ticaretimiz için önemli olan döviz dengesi sarsılmayacaktır. Elde edeceği bu parayı yurtdışındaki sermayedarlarına verecektir, Türkiye'de bulunanlara ise kendi portföyünde bulunan paralardan ve Türk parasıyla ödeme yapacaktır³²¹.

5. İzmir Suları Türk Anonim Şirketi

19. yüzyılın sonlarına doğru, şiddetli bir su kıtlığı İzmir kentinin daha fazla gelişmesine engel olunca, Padişah II. Abdülhamit, bir Belçika firması getirterek yeni su kaynaklarının araştırılmasını istemiştir. Araştırma sonunda Halkapınar kaynaklarının geliştirilerek İzmir şehir suyunun buradan alınması önerisi getirilmiş ve burada bir sistemin kurulması ve işletilmesine izin çıkarılmıştır. Belçika firması, bir ana sarnıç, buharla çalışan bir merkez pompa istasyonu, 89,65 m yükseltisinde, 10 360 m³ kapasiteli bir su deposu ve gerekli isale borularının yapımını 1886 ile 1897 yılları arasında tamamlamıştır. 1905 yılında, pompa istasyonuna dizel motorlu iki pompa daha yerleştirilmiş ve Sevilitepe' de 157 m yükseltide 600 m³ kapasiteli yeni bir su deposu yapılarak şehrin yüksek mahallelerine de su verilmesi imkanı yaratılmıştır. Sistemin işletme imtiyazı 85 yıl süre ile Belçika firmasına

³²⁰ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 2/13653 numaralı karar sayısında: Bahsi geçen fabrikalar bedeli olan 400.000 lira mukabili 418.410 kilo tütünün Amerika Birleşik Devleti'nden maada diğer memleketlere ihracı ve karşılığı dövizin istenmemesi suretiyle transfer edilmesi kabul olunmuştur. Bkz. "Bomonti Nektar T.A.Ş.'den satın alınacak fabrikalar bedeli olarak verilen 418.410 kg. tütünün ihracına izin verilmesi", 17/6/1940, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı:2/13653, Dosya: 211-42 Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 91.54..13.

³²¹"Bomonti Fabrikası Satın Alınacak", **Ulus Gazetesi**, 27 Nisan 1940, s.8

verilmiş ancak hükümet, ilk 25 yıldan sonra istediği an tesisleri satın alma hakkını saklı tutmuştur. İzmir şehrine su getirilmesi ve işletilmesi 1886 yılında yapılan bir anlaşma ile Belçikalı bir şirkete verilmiştir. İzmir Osmanlı Su Şirketi adı altında kurulan bu şirket Halkapınar'da bulunan “ Diana Hamamları” besleyen kaynaklardan faydalanmıştır. Hamam sökülerek göl meydana gelecek şekilde etrafı çevrilmiştir. Şirket tesislerini burada kurmuş ve şehre suyu buradan verilmiştir.

Belçika Kral II.Leopold'ın tahta çıkması ile ekonomik ve siyasi yönden yayılma siyaseti izlemiştir. 20. yüzyılın başlarında elektriğin İzmir'e gelmesi ile birlikte su işletmesinin faaliyetleri daha da hızlanmıştır. Bu arada İzmir'de elektrik şirketi, tramvay, körfezde vapur işletmesi ve su fabrikası gibi yatırımlara girişmiştir. İzmir Osmanlı Su Şirketi'nin h.1310 (1892) yılında kurulması ile birlikte kentin su sorununu çözmeye yönelik adımlar atılmıştır. İzmir Osmanlı Su Şirketi ile Belçika ortaklığının kuruluşu ile şehre sağlıklı su getirilmesi sağlanmıştır.

Hükümetin İzmir Suları Türk Anonim Şirketi'ni millileştirme planı İkinci Dünya savaşı'nın başlaması nedeniyle aksaklığa uğramışsa da yoğun uğraşlar sonucunda Nafia Vekili ve Trabzon Mebusu Sırrı Day ile Şirket İdare Meclisi azasından Ganim Ferit Talay ve Şirket Müdürü ve Murahhas aza Fernan Burge arasında imzalanmıştır³²². Aslında İzmir Suları Türk A.Ş.'nin satın alması işlemi, 1939 tarihinden itibaren planlanmaya başlamıştı³²³. İzmir Tramvay ve Elektrik Şirketi'nden sonra yine çok önemli bir şirket olan İzmir Suları Türk A.Ş.'nin satın alınması belediye hizmetlerinin tamamen yabancıların elinden alınmasına yönelik bir politikadır. İkinci Dünya Savaşı döneminde ekonominin çok da iyi olmadığını düşünürsek hükümetin bu konuda ne kadar hassas davrandığını daha iyi anlayabiliriz.

İzmir Suları Türk A.Ş. ile Hükümet arasında imzalanan mukavelenin 1. maddesi gereğince gerçekleşen satın alma için Hükümet tarafından şirkete 1.399.057 İsviçre Frangı karşılığı Türk Lirası ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu miktar, Avrupa'da ve Akdeniz havzasında kalıcı barış sağlanmamış olsa dahi

³²² **Düstur**, Ankara, Tertip, Başbakanlık Basımevi, 1970, cilt XXV, s. 288

³²³ “İzmir Su ve Elektrik Şirketleri de satın alınıyor”, **Ulus Gazetesi**, 05 Temmuz 1939, sf. 2

savaşın fiilen ve hukuken bitiminin ikinci ayı sonunda; İsviçre Frangının İstanbul borsasındaki yedi günlük ortalaması Hükümet tarafından ödenecektir³²⁴.

İzmir Suları Türk Anonim Şirketi, Nafia Vekaleti tarafından 8 Kasım 1943 tarihinde alınmıştır. İmzalanan anlaşmaya göre 1944 yılı sonuna kadar Hükümet bu işletmenin tüm tesisat ve mallarını İzmir Belediyesi'ne devredecektir. Diğer tüm satın almalarda olduğu gibi kamu hizmeti yapan bu işletme de hükümet tarafından alınarak İzmir Belediyesi'ne devredilmiştir. 1 Ocak 1945 tarihinden itibaren bu şirketin bütün varlıkları İzmir Belediyesi tarafından alınacaktır³²⁵.

İmzalanan satın alma mukavelesine göre, İzmir Suları Türk A.Ş. 1944 senesinden itibaren satıştan doğan paraların dışarıya transferi hakkındaki hükümler gereğince toplamı yıllık 20.000 lirayı geçmemek şartıyla mal ihracı izni verilmiştir. Bu izin, Avrupa kıtasında savaşmayan devletlerden; İsveç, İsviçre ve Portekiz hariç olmak üzere diğer memleketleri de içine alacak şekilde yapılacaktır³²⁶.

³²⁴ **Düstur**, c. XXV, s. 292

³²⁵ **Düstur**, c. XXV, s. 286.

³²⁶ **Düstur**, c. XXV, s. 291-292.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİLEŞTİRMELERİN SONU ve YABANCI SERMAYEYİ TEŞVİK DÖNEMİ

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

A. İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye Üzerindeki Ekonomik Etkileri

1938 yılına gelindiğinde dünya büyük bir savaşın içine sürükleniyordu. Böyle bir ortamda Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk'ün ölümünden iki ay önce, İkinci Planı dört yıllık olarak yeniden düzenlemiş ancak; İkinci Dünya Savaşı başlamadan üç ay önce bu plandan vazgeçerek bunun yerine "İktisadi Savunma Planı"nı yürürlüğe koymuşlardır³²⁷. İkinci Dünya Savaşı'nın sıkıntılı ortamında, uzun vadeli ekonomik kalkınma politikaları zorunlu olarak geri plana itildi. Ancak savaşın sona ermesinin hemen ardından, 1947 yılında bir Türkiye İktisadi Kalkınma Planı hazırlanmıştır³²⁸.

Türkiye II. Dünya Savaşı'na girmemişse de savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açtı ve örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde %50'ye yaklaşan bir gerileme yaşandı³²⁹. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları kaynakları savunma ihtiyaçlarına ayırma zorunluluğu nedeniyle, İkinci Sanayi Planı'nın uygulanmasına olanak bırakmamış ve bu dönemde devlet, ekonomide bazı onarımlardan ileri gidememiştir³³⁰. Ülke savaş yılları boyunca savaş ekonomisi şartları içerisinde yaşamıştır. Bu yıllarda görev yapan hükümetler tarafından çeşitli ekonomi politikaları alternatif olarak denenmiş ve bu politikalarla savaş ekonomisinin uygulanmasına çalışılmıştır³³¹.

³²⁷ Tokgöz, **a.g.m.**, s. 324.

³²⁸ Günel Kansu, **Planlı Yıllar (Anılarla DPT'nin Öyküsü)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004, s. 28.

³²⁹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 81.

³³⁰ Kuyucuklu, **a.g.e.**, s. 191.

³³¹ Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998, s. 146-147.

II. Dünya savaşı'nın meydana gelişi, ülkemizi mali bakımdan büyük bir yükün altına sokmuştur. Nitekim, bir milyona yaklaşan nüfusun askere alınması, devletin para ihtiyacını önemli ölçüde arttırmıştır. 1938-1939 yıllarında Türkiye'de kişi başına düşen GSMH 114.5 TL iken, bu değer 1944-45 yıllarında 79.4 TL'ye düşmüş ve böylece daralma -%30.7 oranında gerçekleşmiştir³³². Büyük bir üretici nüfusun askere alınması nedeniyle, iç tüketim çok azalmış, ithalat 1938'lerde 150 milyon liradan, 1941'lerde 71 milyon liraya kadar düşmüştür. 1938'lerde 1 dolar 126 kuruş iken, 1945'lerde 1 dolar 193 kuruşa çıkmıştır. Bu devrede hemen hemen hiçbir yeni yatırım yapılmamıştır. Ülke, yalnız askeri gücün artırılması çabası içinde kalmıştır³³³. İktidardaki kadro askeri harcamalarla baş edebilmek için geleneksel sağlam para siyasetini bırakarak, enflasyon yolunu denemiştir³³⁴. Savaşın uzun dönemli etkileri bakımından en ağır sonuçları sermaye birikimindeki gerilemeyle meydana gelmiştir. Gayrisafi sermaye birikimi 1933-1939 yıllarında milli gelirin ortalama %10.7'sini oluştururken, bu oran 1942'de %6.2'ye, savaş yıllarının ortalaması olarak ise %8.2'ye düşmüştür³³⁵.

II. Dünya savaşı yıllarında Türkiye Cumhuriyeti Devleti, önceki dönemlere oranla daha fazla dış kaynaklardan faydalanmıştır. 1938-1945 yıllarında 127 milyon doları ekonomik kredi ve 187 milyon doları askeri kredi ve hibe olmak üzere toplam 314 milyon dolar taze kredi sağlanmıştır. Altın ve döviz stoklarındaki artışta bu dış kredilerin büyük katkısı vardır. Görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti İkinci Dünya savaşı yıllarında, bir yandan dış ticaret fazlası ve dış kredilerle altın ve döviz rezervlerini arttırmış; diğer taraftan da dış borç stoklarını arttırmıştır. 1938 yılında Türkiye'nin toplam konsolide dış borçları 236 milyon dolar civarında iken; bu rakam 1945 yılı sonunda 439 milyon dolara yükselmiştir³³⁶. İkinci Dünya savaşı başladığında, Türkiye dış ticareti üzerinde Almanya'nın egemenliği devam ediyordu.

³³² Karluk, **a.g.e.**, s. 227.

³³³ Başol, **a.g.e.**, s. 63-64.

³³⁴ Tedavüldeki para 1938'deki 219 milyon TL'sinden 1940'ta 433, 1944'te 994 milyona yükselecektir. Toptan fiyat endeksi, 1938'de (100) iken, 1942'de (340), 1943'te (590)a fırlayacak, 1944-1946 yıllarında 450 civarında duracaktır. Bkz. Cem, **a.g.e.**, s. 233.

³³⁵ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 87.

³³⁶ Şahin, **a.g.e.**, s. 93-94.

Türkiye bu dönemde gerçekleştirdiği dış ticaret fazlaları ile Osmanlı'dan kalan dış borcun taksitlerini ödemiş; ulaştırma, liman ve su şebekesi alt yapısını elinde tutan yabancı sermayeyi millileştirmiştir. Sınırlı miktarda yeni dış borç alınmış, fakat uzun dönemli dış borçlarda 36 milyon TL bir azalma meydana gelmiştir³³⁷.

Yabancı özel sermaye ile olan ilişkilerimiz, II.Dünya Savaşı öncesi ve sonrası dönemlere bakıldığında oldukça büyük farklılıklar göstermektedir. 1923-1944 devresi, Osmanlı Devleti'nden kalma yabancı özel sermaye teşebbüslerinin tasfiye edildiği dönemdir. Buna karşın 1947 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti Devleti yabancı özel sermaye yatırımlarını teşvik etmiş ve bunun için gerekli tedbirleri almıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan II.Dünya Savaşı'nın sonlarına kadarki dönem içinde Türkiye'ye getirilerek bir işe yatırılmış yabancı özel sermaye hemen hemen yoktu. Bu dönemde faaliyet gösteren yabancı özel sermayeli şirketler ise genellikle Osmanlı Devleti döneminden kalmıştı. Zaten bu şirketler ilerleyen süreç içerisinde birer birer millileştirilmiştir³³⁸.

Bir yandan millileştirmelerin gerçekleştirildiği, öte yandan politik, ekonomik güçlüklerle dolu ve yabancı ülkeler tarafından pek de istikrarlı bir görünüm arz etmeyen Türkiye'ye, bu dönemde yeni yabancı özel sermayenin gelmemesini normal karşılamamız gerekir. Bu dönemde sadece Türkiye'de sermaye hareketliliği azalmamış tüm dünyada, uluslar arası alanda özel sermaye hareketliliği yavaşlamıştır. 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 1945'e kadarki sermaye hareketleri savunma alanı dışında tamamen durmuştur³³⁹. 1930-1945 arasındaki dünyanın içinde bulunduğu şartlar içinde, büyük sermayedarların çevre ülkelerde yatırım yapma eğilimleri de zayıflamıştı. 1930-1945 yılları arasında Dünya Ekonomik Bunalımı ve II. Dünya Savaşı gibi iki büyük dışsal etken ile, sanayide uygulanan devletçi politikalar gibi içsel gelişmeler, Türkiye'nin yabancı

³³⁷ Şahin, a.g.e., s. 71.

³³⁸ Selik, a.g.e., s. 1-2.

³³⁹ Tuncer, a.g.e., s. 70.

sermaye ile olan ilişkilerine yeni koşullar getirmişti³⁴⁰. Altı yıla yakın devam eden bu savaş sırasında ise bütün ülkeler ölüm-kalım mücadelesi içinde bulunurken ve dünyanın geleceği hakkında bir şey bilinmezken memleketimize yabancı sermaye getirilemediğinden bahsedilemezdi³⁴¹. Bütün bunlara rağmen millileştirme faaliyetleri de nispeten yabancı sermayenin gelişini engelleyici bir faktör içermektedir. Bunun yanı sıra yöneticilerin ülke kalkınmasında giderek daha çok öz kaynaklara güvenir bir anlayış benimsemelerinin rolü olmuştur³⁴².

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte piyasalar ithal malı bakımından tamamen boşaldı. Gerçi dıştan alınan yardımlarla birlikte döviz ve altın stoku mevcuttu³⁴³. Bu fazlaların etkisiyle 1931 yılında 20 milyon dolar dolayında olan altın ve döviz rezervlerimiz 1938 yılında 37 milyon dolara yükselmiştir. Bununla birlikte, bu dönemde de ülkemiz dış ödeme sorunlarının baskısından kurtulamamış, bir yandan Osmanlı borçları ve millileştirilen işletmeler için ödenmesi gerekli tazminatlar; öte yandan da, dış ticaret filusunun zayıflığı ödemeler dengemizi ciddi bir biçimde etkilemiştir³⁴⁴.

Türkiye'nin dış ticaret bilançosu incelendiğinde görülecektir ki, 1930'dan itibaren sürekli dış ticaret fazlası verilmiştir. Dış ticaret bilançosu fazlaları, 1947 yılına kadar devam edecek ve 1930-1947 dönemi Cumhuriyet tarihinde dış ticaret bilançosunun fazla verdiği tek dönem olarak kalacaktır³⁴⁵. Türkiye'nin görece kendi kendine yeterlik siyasetinin sona ererek dünya ticaretine hızla katılmakta olduğunun iki en önemli göstergeden birincisi; ekonomik büyümenin en çok tarım kesiminde olması, ikincisi ise makine ithalatının hızla yükselmesi nedeniyle ticaret fazlasının 1947'den itibaren devamlı bir ticaret açığına dönüşmesidir³⁴⁶. Bu dönemde ekonomik faaliyetlerde devlet öncülüğü devam etmekte, karma ekonomi felsefesi

³⁴⁰ Tezel, **a.g.e.**, s. 201.

³⁴¹ Selik, **a.g.e.**, s. 14-15.

³⁴² Töre, **a.g.m.**, s. 59-60.

³⁴³ Cillov, **a.g.m.**, s. 136.

³⁴⁴ Töre, **a.g.m.**, s. 58.

³⁴⁵ Şahin, **a.g.e.**, s. 43-44

³⁴⁶ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 15. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 314.

ayakta durmaktadır. Bunun dışında, iktisat politikası fiyat istikrarına, bütçe denkliliğine büyük önem veren bir temele sahip bulunmaktadır³⁴⁷.

Savaşın ilk dört yılı boyunca Türkiye'nin dış ticaret hacmi daralmıştı. Ancak, 1943 yılından itibaren savaş öncesi düzey aşılmıştır. 1939-1946 arasında dalgalanmaya rağmen dış ticaret sürekli fazlalık vermişti³⁴⁸. Savaş yıllarında, düzenli ve istikrarlı bir ithalat politikası uygulanmamış ve bunun neticesinde ülkede; yatırım ve ara malları ile hammadde kaynakları konusunda büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. İhracat ise, gözle görünür bir biçimde büyümüş ve özellikle tarım ürünlerine dayanan ihracat artmıştır. İthalat yoluyla ülkeye sokulan mallardan alınan gümrük vergisi, gümrük resmi gibi vergilerin azalması, bütçe açığını artırmış ve devlet; bütçedeki bu açıkları karşılamak amacıyla toplumun değişik kesimlerine yönelik yeni vergiler koymuştur³⁴⁹. Savaşla birlikte başlayan ekonomik bunalımın devletin imkanlarını yok edecek düzeye indirmesi yöneticileri, sert ve bazı yerde toplumun belirli kesimlerinde cezalandırma amacı taşıyan tedbirlere yöneltmiştir. Devlet, elindeki siyasi, sosyal ve iktisadi baskı unsurlarını toplum bünyesindeki sosyal sınıfların lehine kullanmış, diğerlerinin ise aleyhlerine olacak şekilde çeşitli baskılar ve sınırlamalar getirmiştir³⁵⁰.

II.Dünya Savaşı yıllarının tarımda ve sanayide yarattığı yıkım, siyasi alanda da beklenen etkiyi meydana getirmiştir. Düşen nüfus artış hızına rağmen, kişi başına düşen milli gelir artışı duraklamıştır. Çok partili düzene geçilmesiyle birlikte CHP 1950 tarihinde iktidarı Demokrat Parti'ye bırakmıştır³⁵¹. Böylece, Türkiye ekonomisi üzerindeki dış ya da iç destekli birçok sorun, iktidarın el değiştirmesine neden olmuştur. Bu sorunlar içerisinde savaş yıllarının getirdiği sıkıntılar, zaten CHP'ye olan muhalefeti daha da arttırmış ve Demokrat parti'nin iktidara gelmesini sağlamıştır. CHP ile Demokrat Parti arasındaki görüş farklılığı, Türkiye'nin bundan sonra takip edeceği ekonomi politikalarını da derinden sarsmıştır. Özellikle yabancı

³⁴⁷ Kılıçbay, **a.g.e.**, s. 105.

³⁴⁸ Tokgöz, **a.g.m.**, s. 330.

³⁴⁹ Akandere, **a.g.e.**, s. 147.

³⁵⁰ Akandere, **a.g.e.**, s. 151.

³⁵¹ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları No:22, 2002, s. 74.

sermayeye bakış farklılığı, millileştirmelerin seyri açısından oldukça önemlidir.

B. İkinci Dünya Savaşı Döneminde Hükümetlerin Ekonomi Politikaları

1. Celal Bayar Hükümeti'nin Ekonomik Politikaları

1884-1987 yılları arasında yaşayan Celal Bayar (Mahmut Celal Bey), önceleri Bursa'daki Deutsche Orientbank'ta bankacılık görevinde bulundu. 1907-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki'de görev alan Celal Bayar, Teşkilat-ı Mahsusa'da da çalışmıştır. Milli Mücadele yıllarında İzmir'de ulusal direnişin örgütlenmesine katkıda bulunarak, Bursa'daki milli kuvvetleri yönetti. 1919 tarihinde son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçildi. 1920-1923 yılları arasında birçok vekillik görevinde bulundu. 1924'te İş Bankası'nın ilk genel müdürü oldu. 1932-37 arasında İktisat Vekilliği, 1937-1939 arasında da başbakanlık yaptı³⁵².

1932 yılından itibaren devletçilik uygulamasının kapsamının genişleme göstermesi üzerine, bizzat Mustafa Kemal'in talimatı ve talebi ile İktisat Vekili olarak İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey (Mustafa Şeref Bey'in yerine) İktisat Vekaletine getirildi. Özel girişim taraftarı bir ekonomik politika benimseyen Celal Bey'in devletçilik uygulamalarını yönlendirmek üzere İktisat Vekaletine getirilmesi, uygulamanın yönünü ve ölçüsünü önemli ölçüde belirlemiştir. Devletçiliği daha geniş kapsamlı yorumlamaya ve uygulamaya eğilimli olan Başvekil İsmet Paşa ile Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Bey gibi kişilerin yanında (ve hatta onlara karşın) Celal Bey'in iş başına getirilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın devletçiliğin kapsamı konusunda temel tercihini yansıtmaları bakımından önemli ve anlamlıdır³⁵³. Celal Bayar'ın İktisat Vekilliği sırasında yumuşatılan ve belirli bir yön kazanan devletçi

³⁵² Zürcher, **a.g.e.**, s.489-490.

³⁵³ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", **Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980)**, İstanbul, Milliyet Doğan Gazetecilik A.Ş., c.1, s.151

ekonomik politikaları, 1937 yılında Celal Bey'in başbakan olmasından sonra daha da gevşetilmiştir. Savaş yıllarında da devletçilik politikaları başbakanların (Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu) tercihlerine göre yön değiştirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletçilik ilkesi büyük ölçüde kağıt üzerinde kaldı ve kısa süre içinde de devletin resmi ekonomik politikası olmaktan çıkmıştır. Devletçilik konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmış ve bu görüşler takip edilen ekonomi politikalarını derinden etkilemiştir. Önceleri devletçi politikalar genellikle İsmet İnönü'nün etkisindeyken, zamanla İktisat Vekili Celal Bey'in etkisine girmiştir. İsmet Paşa ve Recep Bey gibi düşünenler, devletçi uygulamayı yalnızca zorunluluktan doğan bir politika olarak değil, tam aksine sürekliliği olan bir politika olarak görmekteydiler. Onlara göre, devletin ekonomi alanında yapacağı yatırımın temel ölçütü, kamu yararıdır. Kamu yararı olan alanlarda devlet özel sermayenin yerini almalıdır³⁵⁴. Buradan da anlaşılacağı gibi İsmet İnönü ve onun izinden giden yöneticilere göre devletçilik, her zaman genişlemeye elverişli bir politikadır.

Celal Bayar başbakanlığı süresince Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin demiryolu politikasını aynen devam ettirmiştir. İktisadi ve teknik olarak demiryollarımızın geliştirileceğini hükümet programında belirtmiştir³⁵⁵. İktisadi çalışmaların ana hatlarını parti programında detaylı olarak açıklayan Bayar; devletçiliğe dayanan konularda gerçekleştirilecek çalışmaların önem sırasına göre yapılacağını belirtmiştir³⁵⁶. Celal Bayar'ın hükümet programında üzerinde durduğu konulardan birisi de, normal faaliyet gösteren özel işletmelere önem verilerek kuvvetlendirileceğinden bahsetmiştir. Ayrıca

³⁵⁴ Koçak, **a.g.m.**, s.151-152

³⁵⁵ Demiryolu inşaatı Cumhuriyet devrinin çizdiği büyük program dairesinde devam ettirilecektir. Demiryollarımızın iktisadi ve teknik esaslar dahilinde inkişafı için başlamış olan harekete kuvvetle devam olunacaktır. Bkz. İsmail Arar, **Hükümet Programları (1920-1965)**, Tipo Neşriyat ve Basımevi, 1968, s. 127.

³⁵⁶ İktisadi sahadaki çalışmalarımız, istikametini her işimizde olduğu gibi Parti programının ana hatlarından alacaktır. Devletçilik prensibine dayanan mevzularda faaliyetimiz ihtiyaçları, ehemmiyetlerine ve bu baptaki imkanlara göre sıraya koyarak temin etmek ve devletin iktisadi teşekküllerinin işlemlerini ve bunların üzerindeki kontrolleri kuruluşlarındaki maksada cevap verecek şekilde ve şartların müsaadesi nispetinde tekemmül ettirmek yolunu takip edecektir. Bkz. Arar, **a.g.e.**, s. 127.

sosyal bir sorun olarak gördükleri içki tüketimine karşı Bomonti Fabrikası'nın millileştirilmesini hükümet gündemine almışlardır³⁵⁷.

Atatürk öldüğünde başbakanlık görevinde Celal Bayar bulunuyordu. T.B.M.M. tarafından yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi sonrası, İsmet İnönü cumhurbaşkanlığına seçildi. Bu durum ekonomi politikalarının gidişatını derinden etkilemiştir. Çünkü İsmet İnönü devlet müdahaleciliğini benimseyen bir ekonomi politikası benimserken; Celal Bayar her zaman ekonomide liberalizmden yana olmuştur. Bu nedenledir ki Celal Bayar, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinden kısa bir süre sonra - Ocak 1939'da - görevinden istifa etmiştir. Siyasi hayatını sürdüren Celal Bayar, 1946'da Demokrat parti'nin kurucularından biri oldu. 1950-1960 arasında Türkiye'nin üçüncü cumhurbaşkanı olarak görev yaptı. 1961'de idama mahkum oldu, ama yaşı nedeniyle cezası ömür boyu hapse çevrildi. 1964'te sağlık nedeniyle serbest bırakıldı³⁵⁸.

2. Refik Saydam Hükümeti'nin Ekonomik Politikaları ve Milli Korunma Kanunu

a. Refik Saydam Hükümeti'nin Ekonomik Politikaları

Türkiye'de savaş yıllarında uygulamaya çalıştığı ekonomi politikaları, hükümetlere göre değişiklik göstermiştir. 25 Ocak 1939 tarihinde hükümeti kurma görevi İsmet İnönü tarafından Dr. Refik Saydam'a verildiğinde hükümetinin programında üç konu ağırlık ve öncelik taşıyordu. Bunlar: demiryolu yapımının devamı, denk bütçe politikası ve "devletçilik" ilkelerine bağlılık³⁵⁹. Hükümet programına bakıldığında devletçilik prensibini savunan bir başbakan görmekteyiz. Nitekim, Refik Saydam'ın Başvekil olarak görev

³⁵⁷ "Normal faaliyetler ile memleketin iktisadi nizamına faydası olan hususi teşebbüslere kıymet ve kuvvet vereceğiz. Sert içkilere karşı makul tedbirlerle fenni ve içtimai bir surette mücadele etmek emelindeyiz." Bkz. Arar, **a.g.e.**, s. 128.

³⁵⁸ Zürcher, **a.g.e.**, s.489-490.

³⁵⁹ Tokgöz, **a.g.m.**, s. 328.

yaptığı hükümetlerin 1939'dan 1942'ye kadar uyguladığı ekonomik politikanın temel esasları; mevcut bütçe imkanları ile ordu ve halkın temel ihtiyaç maddelerini karşılamak ve ticareti denetim altına alarak fiyat artışlarına engel olmaktı. Bu politikayla ülkedeki ticaret ve fiyatları sıkı bir şekilde denetleyerek karaborsa engellenmek istenmiştir. Ordunun ve halkın gerekli iâşe ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeni bir düzenleme ve teşkilatlanmaya gidilmiştir³⁶⁰. Böyle bir politika izlenmesinin temel nedeni, savaş koşullarının üzerimize yüklemiş olduğu sorumluluktan kaynaklanmaktadır. Üretici halkın hemen hemen tamamına yakınının askere alındığı düşünülecek olursa, pek de normal iktisadi politikaların uygulanamayacağı gayet açıktır.

Savaş yıllarında başbakanlık yapan Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri, savaş ekonomisi sorunlarına iki farklı yaklaşımı temsil eder. İki hükümetin de karşı karşıya bulunduğu iktisadi sorunların aynı olduğu söylenebilir. Azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan darlıkların ve önlenemeyen enflasyonist baskıların halk yığınlarının tahammül sınırını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenmesini, ısınmasını ve giyimini sağlayabilmek³⁶¹. Refik Saydam, mevcut bütçe imkanları ile ordunun ve kentli nüfusun temel iâşe ihtiyacını sağlama hedefinden hareket ederek, ticareti devlet denetimine alarak, sıkı ve polisiye bir fiyat sınırlaması uygulamıştır³⁶². Buradan da anlaşılacağı gibi devlet, halkın temel ihtiyaçlarını ancak karşılayabilecek durumda idi. Böyle bir durumda olan devletin millileştirmeleri gerçekleştirmesi çok önemlidir. Devletin kötü bir ekonomik durum içerisinde millileştirmeleri gerçekleştirmesi; bu millileştirmelerin ekonomimiz üzerinde çok da zorlayıcı etkide bulunmadığının bir göstergesidir. İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen millileştirmelerin sayısı az değildir. Bunun nedeni, İkinci Dünya Savaşı koşullarında dünya genelinde gerçekleşen daralma üzerine Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin kendi ülkelerine dönmek istemesidir. Böylece Refik Saydam Hükümeti döneminde

³⁶⁰ Akandere, **a.g.e.**, s. 148.

³⁶¹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 83.

³⁶² Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2006, s. 292.

de ekonomik açıdan müsait bir ortam olmamasına rağmen millileştirmeler gerçekleşmiştir.

Refik Saydam'ın başbakan olarak görev yapmış olduğu I. ve II.Saydam hükümetlerinde, dış politikanın belirlenmesinde Milli Şef İnönü ile birlikte Hariciye Vekili olan Şükrü Saraçoğlu'nun etkili olduğu, Başbakan Saydam'ın ise dış politikayla alakadar olmadığı görülmektedir. Şükrü Saraçoğlu tarafından kurulan hükümetlerde ise, dış politikanın belirlenmesinde Milli Şef İsmet İnönü, Başvekil Saraçoğlu ile Hariciye Vekilleri etkili olmuşlardır. Hükümetlerin dış politikalarının belirlenmesinde ve yönlendirilmesinde İnönü'nün bu derece rol oynaması, onun hükümetler üzerindeki etkisini ve ilişkisini göstermesi bakımından önemli bir husustur. Konu ile ilgili tespit ve yorumlarda bulunmuş olan Koçak ve Tunçay, "İnönü'nün başvekillik yaptığı uzun yıllar boyunca Atatürk, nasıl başvekil bir kenara bırakarak dış politikayı yönlendirmişse; İnönü de Milli Şef bulunduğu bu yıllarda aynı geleneği devam ettirmiştir" diyerek, Milli Şef ve hükümetler arasındaki ilişkinin boyutlarını belirtmeye çalışmışlardır³⁶³.

1937 yılında İnönü başbakanlıktan ayrıldığında, hükümet üyeleri arasında, Bayar kabinesinde yer almayı reddeden yegane bakan olan ve bu yüzden İnönü'nün yakından güvendiği söylenen Saydam'ın mevcut aksamaları, daha da sıkı ve tavizsiz kontrollere yönelerek gidermek ve kendi ifadesiyle "A'dan Z'ye kadar her şeyi değiştirmek" niyetinde olduğu anlaşılıyor. Bu tutumunda, bakanlıklar arası bir komisyonun hazırladığı bir raporun da etkili olduğu bilinmektedir³⁶⁴. Başbakan Refik Saydam, alınan tüm karar ve tedbirlere rağmen; ülkenin içine düştüğü ekonomik güçlük ve bunalımdan kurtulamamasının nedenlerini devlet teşkilatının ve bu teşkilatlarda görev yapan kadroların yetersizliğinde görmüştür³⁶⁵. Milli Korunma Kanunu görüşmeleri sırasında: "Vatandaşın mümkün olduğu kadar normal hayatını önlemeyecek şekilde olmasına dikkat etmek bizim için bir

³⁶³ Akandere, **a.g.e.**, s. 110-111.

³⁶⁴ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 294.

³⁶⁵ "Fikrim şudur: Bu gün harbin başladığı günden beri yaptığımız tecrübelerle görüyorum ki, bu devlet teşkilatı "a"dan "z"ye kadar baştan başa bu memleketin ihtiyacı ile telif edebilecek şekilde tebdil edilmek lazımdır. Bu teşkilatı behemehal yenileştirmek mecburiyeti vardır". Bkz. Akandere, **a.g.e.**, s.149.

vazifedir. Ve yine iş sahibi vatandaşlarımızın normal sayilerini ve kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdit etmeyecek şekilde olmasına hükümetimiz gayret edecektir...” sözleriyle Milli Korunma Kanunu’nun olağanüstülüğünden duyulan kaygıları gidermeye çalışmıştır³⁶⁶.

Saydam hükümeti tarım ürünleri ve özellikle gıda malları üretimi ve tüketimini dengeleyebilmek ve stok biriktirebilmek için, bütün ticari stok ve pazarlanabilir fazlaların kamu kuruluşlarına devredilmesini öngören kararlarla işe başladı. 1940 yılının son aylarından itibaren tacirlerin tahıl, pamuk ve yün stoklarını, hükümetçe saptanan fiyatlardan kamu kuruluşlarına satmalarını gerektiren koordinasyon kararları ilan edildi³⁶⁷. Saydam Hükümeti, başlıca tarım ürünlerinin piyasa fiyatlarının çok altında fiyatlar karşılığında devletçe satın alınması yolunu izliyordu. Yine devlet kontrolündeki satış fiyatları ise, ürüne göre değişen ilkelere tabi oluyordu. Kentli nüfusun hayati ihtiyaçları olarak görülen buğday ve kömür büyük kentlerde vesikaya bağlanarak ucuza dağıtılıyor; pamuklu dokuma ise, çok sınırlı tutulan vesikalı dağıtım hariç, serbest piyasa fiyatlarına yakın fiyatlarla satılıyor³⁶⁸.

Başbakan Saydam’a göre hükümet, “tüccar kendi normal yaşamasını kendisi... takdir ve temin... etmezse”, tüccarın “tamamen toplumun içinden çıkarılması lazım gelen bir unsur olduğuna kanaat getirecekti”. Buna göre “hareket etmek kararındaydı”. 1941 yılının ilk aylarında T.B.M.M.’de yaptığı bir konuşmada, “ithalat tüccarlarından şikayetim var... vazifelerinin yalnız kendi menfaatlerine inhisar etmediğini, onun fevkinde umumi menfaatin hakim olduğunu anlatmaya çalışacağım, olmadığı takdirde... ithalatı yalnız devlete inhisar ettirmek teşebbüsüne geçeceğim” ifadesiyle, ithalatçılara ciddi bir tehdit yöneltmiştir³⁶⁹.

Refik Saydam döneminde uygulanmak istenen bu ekonomik sistem, ne kusursuz işlemiş; ne de tamamen iflas etmiştir. Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş, kentli nüfus gelir sınırları zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık kontrol uygulanan her alanda karaborsa

³⁶⁶ Akandere, **a.g.e.**, s. 208.

³⁶⁷ Tezel, **a.g.e.**, s.260

³⁶⁸ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 293.

³⁶⁹ Tezel, **a.g.e.**, s.261

oluşumunun, istifçiliğin, fatura ticaretinin, hava parasının ve zorunlu olarak rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir³⁷⁰. Refik Saydam Hükümetinin savaşta uygulamaya çalıştığı iktisadi önlemler; bazı yönleriyle Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın "liberal", hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir burjuva reformunun etkili olduğu atılımlar olarak nitelendirilmektedir³⁷¹.

b. Milli Korunma Kanunu

II. Dünya Savaşı nedeni ile ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlara çözüm bulunması zorunluluğu, yönetimin önünde duruyordu. Bu amaçla, 1940 yılının ilk günlerinde Milli Korunma Kanunu kabul edildi. Yasa, hükümete ekonomiyi yeniden düzenlemek amacıyla, o zamana dek görülmemiş ölçüde geniş yetkiler ve olanaklar veriyordu. Devletin ekonomiye müdahale olanakları genişliyor, buna karşılık özel girişim adeta tamamen devletin egemenliği altına giriyordu³⁷². Üretim düşüşü, ithalat tıkanıklığı, dış dünyadan aşırı korunma sebebiyle soyutlanma, dış ticaret fazlası sağlamak için ihracatı aşırı teşvik gibi sebeplerle ekonomide arz daralırken, talep artmıştır. Bu durum özellikle tüketim mallarında stokçuluğa ve spekülasyona yol açmış, bunun sonucunda da toplumda belli kesimler aşırı kazançlar elde etmişlerdir. Bütün bu olumsuz gelişmeleri önlemek amacıyla devletin ekonomiye müdahalesi artmış ve Başbakan Refik Saydam, 1940 yılı başında Hükümete sınırsız yetkiler veren Milli Müdafaa Kanunu'nu Meclis'ten geçirerek yürürlüğe koymuştur³⁷³.

1940 yılında Avrupa'da başlayan savaş dolayısıyla, 1924 Anayasasının 74/3. maddesine dayanılarak, (olağanüstü hallerde, kanuna göre yükletilecek para ve mal ve çalışma ödevleri dışında hiçbir kimse başka

³⁷⁰ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 294.

³⁷¹ Boratav, *a.g.m.*, s.334

³⁷² Koçak, *a.g.m.*, s.170.

³⁷³ Karluk, *a.g.e.*, s.227.

hiçbir şey yapmaya ve vermeye zorlanamaz.) 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu, 18 Ocak 1940'da kabul edilmiş ve 26 Ocak 1940 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştı. Bu Kanunun yapılma sebebi olarak, "Milli Korunma Kanunu Layihası Mucip Sebepler Mazbatası"nda şöyle yazılmaktaydı: "Son zamanlarda Avrupa'da hüküm sürmekte olan siyasi gerginlik nihayet müteaddit milletler arasında harp haline inkılap etmiş ve böylece harp sahasına ve harp tehlikesine yakın ve hatta uzak memleketler fevkalade ahval ve şartlar içinde kalmışlardır." Savaşın sonra kanunda sayılan olağanüstü durumlar ortadan kalktığına göre, olağanüstü durum ilan eden kararın kaldırılması yani kanunun uygulanmaktan vazgeçilmesi gerekirdi. Yalnız savaşın sonra da Türkiye'nin iktisadi durumunun olağanüstü tedbirlere ihtiyacı olduğunu da düşünürsek, Milli Korunma Kanunu yerine, yeni şartları da göz önüne alarak olağanüstü durum kavramını kanunda gösterilenlerden daha geniş olarak ele alan ve hükümleri de bir savaş halinin gerektirdiği sertlikte değil de, daha yumuşak olan bir kanunun yapılması uygun olurdu³⁷⁴.

Refik Saydam Hükümeti, 1940 yılının başından itibaren sıkı bir kontrol mekanizmasını uygulamak için zorunlu hukuki yetkiler ve idari örgütlenmeyle donanmaya başladı³⁷⁵. Bu dönemdeki iktisadi sıkıntıları, katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemleri ile çözmeyi denedi. Ocak 1940 tarihinde çıkarılan Milli Korunma Kanunu bu yaklaşımın ana aracı olacaktı. Ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen hükümlerin yanı sıra; sermayeye karşı da, hükümetlere, özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler veren bu kanundur³⁷⁶.

Milli Korunma Kanunu ile hükümete verilen yetkilerin kullanılmasına, ilk defa, 2/12877 sayılı kararname ile başlanmıştır. Bu kararnamede: "3780 numaralı Milli Korunma Kanununun 1. maddesinde derpiş edilen "fevkalade

³⁷⁴ Oğuz Onaran, "Milli Korunma Kanunu'nun Tatbikten Kaldırılmasıyla İlgili Sorunlar", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi** 17, No.2, Haziran 1962, s.495.

³⁷⁵ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 292.

³⁷⁶ Boratav, **a.g.m.**, s.335.

salahiyetlerin ihtiyaç nispetinde tatbikine geçilmesine İcra Vekilleri Heyetinin 19/2/1940 tarihli içtimasında karar verilmiştir” denilmektedir. 19/2/1940 tarihinden bugüne kadar mesuliyet alan hükümetlerden hiç birisi kanunda sayılan fevkalade hallerin sona erdiğini kabul ve ilan etmediğinden bu yetkiler, lüzum ve ihtiyaç nisbetinde, devamlı olarak kullanılmıştır³⁷⁷. 3780 Numaralı Milli Koruna Kanunu, 1. maddesindeki muvakkat mahiyetine rağmen Türk iktisat tarihinde getirmiş olduğu zihniyet itibarı ile bir dönüm ve bir başlangıç noktası teşkil etmektedir. Bu zihniyet, dağınık ve azaları kendi başlarına, ve kendi menfaat ve zararlarıyla yalnız bırakılmış bir iktisadi düzen yerine; teşkilatlanmış ve hakiki bir vahdete inkılap etmiş bir iktisadi alemin zihniyetidir. Kanun, fertleri ve Devleti iktisadi münasebetlerinde birbirlerine sıkı bir şekilde bağlamış bulunmaktadır. Fevkalade hallerin geçmesinden sonra dahi bu vahdet muhafaza edilmesi faydalı olan bir bünye teşkil etmektedir³⁷⁸. Olağanüstü hallerde devletin bünyesini iktisat ve mili müdafaa bakımından takviye maksadıyla, 18/1/1940 tarihinde kabul edilen ve aynı sene sonlarında tatbik mevkiine konulmuş olan 3780 numaralı Milli Korunma Kanununun, bazı maddeleri 25/12/1940 tarihli ve 3954 numaralı kanunla tadil ve ihtiyaca göre tevsi edilmiştir. Kanundaki tadilat, bir zaruret halinde ortaya çıkan noktalar göz önüne alınmak suretiyle ve bu eksiklikleri ortadan kaldırmak gayesiyle yapılmıştır. Aslında hükümetin gayesi, memleketin zaruri ihtiyaçlarının zamanında, en iyi şekilde ve mümkün olan en ucuz fiyatla temini için, bu işlerle daha yakından meşgul olmak ve bu konuyu biri bütün olarak ele almaktır³⁷⁹. Hükümetten gelen tadil tasarısını Mecliste tetkik eden muvakkat encümenin raporuna göre, bugün yürürlükte bulunan Milli Korunma Kanunu hükümlerinin bir takım boşlukları vardır. İhtikarcılar bu boşluklardan faydalanmaktadırlar. Bu boşlukları kapatmak için tadil tasarısı, bir takım yeni hükümler koymaktadır³⁸⁰.

³⁷⁷ Osman Nuri Torun, “Milli Korunma Kanununun Tatbikatına Toplu Bir Bakış”, **İktisat ve Maliye** 3, No.6, 15 Eylül 1956, s.238.

³⁷⁸ Samed Ağaoğlu, “Milli Korunma Kanununun Tatbikatı”, **Siyasi İlimler Mecmuası**, No.113, Ekim 1940, s.272.

³⁷⁹ M. Orhan Dikmen, “Milli Korunma Kanununda Yapılan Tadilat”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası** 2, No.2, Ocak 1941, s.269.

³⁸⁰ Esat Tekeli, “Milli Korunma Kanununa Dair”, **İktisadi Uyanış** 10, No.88, Mayıs 1956, s.34.

Milli Korunma Kanunu uygulaması, Saydam Hükümeti döneminde fiyatların nispeten az yükselmesine katkıda bulunmuşsa da, ekonomik sorunların geniş yığınların günlük yaşamını etkilemesini önleyememiştir. Genel bir enflasyon ortamında, mal yokluğuna dayalı bir karaborsa ve karaborsaya dayalı bir spekülasyon olanağı, dönemin ekonomik hayatına ilişkin tabloyu sergilemektedir³⁸¹. Milli Korunma Kanununun uygulanmasından alınan sonuçlar olumlu olmakla beraber tam değildi. Öncelikle ithalat hususunda zorluklar bulunuyordu. bundan başka halkın ihtiyaçları için yeteri kadar stok hazırlanamamış ve fiyat kontrollerinden istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Sonuçta devlet daireleri arasında koordinasyon işleri tamamen istenilen düzeye çıkarılamamıştır.

3. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin Ekonomik Politikaları

Şükrü Saraçoğlu (Mehmet Şükrü Bey): (1887-1953) 1909'da Mülkiye'yi bitirdikten sonra ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik yaptı. I. Dünya Savaşı sürerken Cenevre'ye giderek siyasal bilgiler öğrenimi gördü. Burada Mahmut Esat Bozkurt'la birlikte Cenevre Türk Talebe Cemiyeti'ni kurdu. Ülkeye döndükten sonra Batı Anadolu'da Yunan ordusuna karşı savaştı. İzmir milletvekili olarak ikinci T.B.M.M.'ye girdi. 1924-1925'te Maarif Vekilliği, 1927-1930'da Maliye Vekilliği görevlerinde bulundu. 1930'da Merkez Bankası'nı kurdu. 1933-1939 arasında Adliye Vekilliği, 1939-1942 arasında da Hariciye Vekilliği görevlerinde bulundu. II. Dünya Savaşı'nın zor yıllarıyla savaşın hemen sonrasında, 1942-1946 arsında başbakanlık yaptı³⁸².

1942 Temmuz ayında Refik saydam'ın ölümünden sonra, kurulan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, önceki hükümetin el koyma ve katı kontrol ve müdahalelerden vazgeçerek piyasa mekanizmasına daha fazla rol veren ve ticareti serbestleştiren bir politika uyguladı³⁸³. Savaşın hızla devam ettiği bir

³⁸¹ Koçak, **a.g.m.**, s.170.

³⁸² Zürcher, **a.g.e.**, s.510.

³⁸³ Şahin, **a.g.e.**, s. 85.

dönemde başbakanlığa gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin ekonomik politikası, Refik Saydam'ın ekonomik politikasından farklıydı. Bu politikaya göre, savaş kıtlığından doğan talep artışlarının kamçılayıcı etkisinden yararlanmak amacıyla; fiyatlar ve piyasa şartları üzerindeki kontrollerden kaçınarak, üretimi teşvik edecek açık enflasyonist gelişimi sineye çekmektir. Saraçoğlu Hükümetinin bu politikaları, önceki hükümetlerce uygulanan ekonomik politikayla tamamen çelişen, taban tabana zıt bir politikaydı. Bu dönemde ekonomi üzerindeki devletin denetimi ve müdahalesi azaltılmış, fiyatlar üzerindeki sınırlama ve denetime son verilmiştir³⁸⁴.

Şükrü Saraçoğlu, bir ülkenin ihtiyaçlarının karşılanmasının çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Bir ülkenin yabancı bir ülkenin boyunduruğuna girmemesi için; ekonomisinin kendi kendisine yetmesinin şart olduğunu, söylemiştir³⁸⁵. II. Dünya Savaşı'nı kasteden Şükrü Saraçoğlu, ülke ekonomisinin savaş koşulları nedeniyle çok zorluk çektiğinden bahsederek; nüfusumuzun büyük bir çoğunluğunun silah altına alındığı bir ortamda, ekonomik darlık çekmemizin doğal olduğunu bildirmiştir. II. Dünya savaşı'na katılmayan tarafsız devletlerin bile ekonomik yönden sıkıntılar çektiğini bildirmiştir³⁸⁶. Her alanda Türkçü olduklarını söyleyen Saraçoğlu; azalan değil, üreten bir görüşe sahip olduklarını ifade etmiştir. Türk milletinin büyük gayretleri sonucu, kendi bağımsızlığımızı hem siyasal alanda hem de ekonomik alanda kazandığımızı ifade etmiştir³⁸⁷.

³⁸⁴ Akandere, **a.g.e.**, s. 150.

³⁸⁵“Bir memleket, umumi ve geniş ihtiyaçlarını bizzat kendisi istihsal edemiyorsa o memleket sulhta ve harpte yabancı iradelerin tesirinde kalabilir.” Onun için biz, gıda, elbise, ayakkabı, silah gibi umumi ve geniş ihtiyaçlarımızı bizzat kendimiz yetiştirmek için her fırsattan istifade ederek çalışmak kararındayız. Bu umumi kaide ve kararımızı bir kere daha ilan ederken hemen haber vermeliyim ki ihtiyaçlarımızın, zaruretlerimizin şiddeti ne olursa olsun hiçbir yabancı irade bizim bileğimizi bükemeyecektir. Bkz. Arar, **a.g.e.**, s. 145.

³⁸⁶“Bütün dünya ile beraber bütün komşularımızın harp içinde olduğunu ve istihsalde çalışan yüz binlerce gencimizin silah altında bulunduğunu göz önünde tutan hükümet bu darlığı biraz da tabii bulmaktadır. İaşe sıkıntısı bu gibi işler için en hazırlıklı ve en teşkilatlı memleketlerde bile facialar yaratacak hale geldi. Bugün bitaraf devletlerde bile hiçbir müşteri bulamadığı için çürüyen, buna mukabil hiçbir pahaya tedarik edilemeyen mallar mevcuttur.” Bkz. Arar, **a.g.e.**, s. 136-138.

³⁸⁷“Arkadaşlar, Biz Türk'üz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve laakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız.

Dünkü Türk gençleri müstakil ve hür bir vatana malik olmak şuurlu ve mütecanis bir millete mensup olmak, memleketi müspet ilimlerle idare etmek ve vatanın hayat ve servet membalarını memleketin elinde görmek istiyorlardı. Bugün bütün bu idealler birer birer tahakkuk etti. Vaktiyle İzmir'in atlarla

Saraçoğlu Hükümeti döneminde, Saydam Hükümeti döneminde alınan önlemlerden vazgeçilmiştir. Ekonomi ve fiyatlar üzerindeki devlet müdahale ve denetimi bir ölçüde kaldırılmıştır. Bu politikanın amacı, fiyatların bir miktar artması pahasına da olsa; mal yokluğunun ve karaborsanın önüne geçilmesiydi. Ama alınan önlemler bunu gerçekleştirmekten uzak kaldı. Fiyatlar hiç beklenmedik ölçüde yükselirken, karaborsa olduğu gibi devam etti³⁸⁸.

II. EKONOMİDEKİ LİBERALLEŞME

A. Türkiye'deki Liberalleşmenin Tarihi Gelişimi

1923-30 döneminde ekonomik ve toplumsal alanda önemli adımların atılmasına karşın, Türkiye dünya bunalımını yoksulluk içerisinde karşıladı. 1923 Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen ekonomik serbesti ilkeleri bu dönemde gerçek anlamda bir kalkınmayı sağlayamamıştır³⁸⁹. Türkiye İktisat Kongresi'nde belirlenen "Misak-ı İktisadi Esasları"na göre, özel sektör ağırlıklı bir ekonomi programı benimsenmiştir. Dolayısıyla 1923-30 döneminin liberal ekonomi politikası belirlenmiştir. Alınan kararlar arasında, milli sanayinin, ihracatın korunması ve teşvik edilmesi, bir ticaret bankasının kurulması, çalışma şartlarının iyileştirilmesi vb. vardı. Tüm bunlarla 1923-30 liberal döneminin ekonomi politikası ana hatları ile ortaya konulmuş oluyordu. 1923 sonrasında yoğun bir şekilde sanayileşme çabaları başlatılmıştır³⁹⁰.

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra geçen ilk 10 yılda, özel girişime dayanan liberal bir ekonomi politikası izlenmiş, özel sektör korunarak teşvik edilmiş ve sanayileşmede bu kesime öncelik verilmiştir. Kamu kesimi bu 10 yıllık süre içinde, piyasa ekonomisinin çalışması için gerekli olan kurumsal ve

çekilen tenekeden tramvayları bile yabancı bir şirketin imtiyaz mevzuu sayılmıştı. Bugün vatanın dört bucağında muntazaman işleyen trenler, yer yer kurulan fabrikalar sadece Türk bilgisi tarafından yaratılmıştır." Bkz. Arar, **a.g.e.**, s. 146.

³⁸⁸ Koçak, **a.g.m.**, s.170

³⁸⁹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 223.

³⁹⁰ Serin, **a.g.e.**, s. 112-113.

yasal düzenlemeleri yaparak demiryolu gibi önemli altyapı projelerinin gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Fakat, o günkü şartlar; sermaye yetersizliği, girişimci azlığı, nitelikli işgücü eksikliği, dış rekabet gibi sebeplerle özel sektör eliyle sanayileşmede başarıya ulaşılammış ve bu sektördeki büyüme, diğer sektörlerin gerisinde kalmıştır. Bu durumda devlet, bizzat kendisi kalkınma hamlesini başlatmak istemiştir³⁹¹. Yeni Cumhuriyetin uyguladığı “liberal” ekonomi tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Böylece, cumhuriyet idaresi 1930’lardan itibaren devletçi yanı ağır basan bir denemeye girişmiş ve bunu savaş yıllarına kadar sürdürmüştür³⁹². Liberalist politikaların beklenen sonucu vermemesinin en önemli nedenlerinden birisi, 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin yarattığı genel çöküntüdür. İsmet İnönü bu başarısızlık nedeniyle olacaktır ki; Atatürk’ün de onayını alarak kamu girişimciliğine dayanan bir ekonomi politikasına yönelmek zorunda kalmıştır³⁹³. Bu dönemde ekonomik başarısızlığın nedenini sadece Dünya Ekonomik Bunalımı’na bağlamak da doğru olmaz. Lozan Antlaşması’nda bulunan ve 1929 yılına kadar yürürlükte kalan geçici hüküm dolayısıyla da hükümetler ekonomiye etkin biçimde müdahale edememişlerdir. Sermaye birikiminin yetersizliği, girişimci kişilerin azlığı ve dış ticaretteki dengesizlik gibi birçok koşul ve o dönemde dünyadaki siyasal ve ekonomik ortam nedeniyle katı bir müdahaleci ekonomi politikalarına yönelmeyi zorunlu kılıyordu³⁹⁴.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti daha ilk başından itibaren yönünün batı olduğunu göstermiştir. Lozan öncesinde Ankara hükümetinin tüm ülkede büyük ölçekli bir komünist tutuklamasına girişmesi, Avrupalıların Bolşeviklik kaygılarını gidermeyi yöneliktir. Lozan görüşmelerinin kesinti ve uzamalara karşın başarıya ulaşmasında; Türkiye İktisat Kongresi, Chester Projesi vb. gibi, mesaj işlevi oldukça yüklü kararların önemli katkısı olmuştur³⁹⁵.

³⁹¹ Karluk, **a.g.e.**, s. 221-224.

³⁹² Cem, **a.g.e.**, s. 218.

³⁹³ Kansu, **a.g.e.**, s. 27.

³⁹⁴ Alkin, **a.g.m.**, s. 116.

³⁹⁵ Güner, **a.g.m.**, s. 7,8.

Kitlelerin iktidar karşısındaki tutumunu saptamaya yönelik ve o zamana kadar uygulanmakta olan ekonomik politikaların bir çeşit test edilmesi anlamına gelen “çok partili rejim” denemesi, baştan sona güdümlü bir hareket olarak nitelendirilmiştir. Hatta bu yeni partinin adının bile Mustafa Kemal tarafından konduğu söylenmektedir. Fakat toplumsal hareketler ne kadar güdümlü olursa olsunlar, kendi dinamiklerine de sahiptir. Bu dinamiğin bazen kendi mantığına uygun bir yol izlemesi kaçınılmazdır. Serbest Fırka denemesi de böyle olmuştur. Serbest Parti Başkanı Fethi Bey’in İzmir gezisi ile, hareketin güdümlü olmaktan çıkma dinamiği anlaşılmaktadır. Serbest Fırka önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Aslında kitlelerin Serbest Fırka’ya yönelmeleri bu partinin programının kitlelerce benimsenmesinden çok iktidar partisine olan tepkiden kaynaklanmaktadır. Bu durum bir bakıma C.H.P.’den bir kaçış anlamına gelmektedir³⁹⁶. Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın siyasal alanda ortaya çıkışı, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın etkisi altındaki Türkiye’de Cumhuriyet döneminde izlenen ekonomik politikalarının yeniden gözden geçirilmesi, değerlendirilmesi, eleştirilmesi ve tartışılması ile sonuçlanmıştır³⁹⁷. Serbest Fırka’nın Ege gezisinde Fethi Bey, İzmir’de büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Fethi Bey burada yaptığı konuşmasında Hükümetin ekonomi politikalarını hedef alarak eleştirmiştir. Millileştirme ve demiryolu politikasında izlenen devletçi yaklaşıma karşı liberalizmi desteklemiştir³⁹⁸.

Özel teşebbüse daha fazla ağırlık verilmesini isteyen Serbest Fırka Hareketi hükümetin bu rejimini tenkit etmiştir. 1930 yılında Siirt Milletvekili Mahmut..... şunları yazmıştı: “Bitaraf ecnebi muhitlerinde hakim olan kanaat şudur: Ecnebi sermayesi bugünkü şerait içinde, Türkiye’de çalışamaz. Asgari garanti ve kontrol temin etmedikçe, Türk kambiyesi istikrar bulmadıkça ecnebi sermayesi buraya kolay kolay giremez”. 1930’da Hükümet tarafından hazırlanan “İktisadi Program”da, “millet iktisadiyatını tanzim” yönünde görüşler yer almıştır. Böylece devletin doğrudan yatırımlara

³⁹⁶ Başkaya, **a.g.e.**, s. 108.

³⁹⁷ Koçak, **a.g.m.**, s. 149.

³⁹⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s. 226; Koçak, **a.g.m.**, s. 149-150.

yönelmesi zorunluluğu yavaş yavaş gündeme getirilmiştir. Siyasal iktidarın bu alandaki kararsızlığını etkileyen iki olgudan birincisi Serbest Fırka deneyi; diğeri ise bu deney sonrasında Mustafa Kemal'in yurt gezisine çıkmasıdır. Serbest Fırka deneyi bir bakıma uygulanan ekonomik politikaların bir çeşit referandumu niteliği taşımıştır³⁹⁹. Mustafa Kemal'in yurt gezisi izlenecek ekonomi politikalarının seyri açısından oldukça önemlidir. Bu gezide Mustafa Kemal halkın içinde olduğu koşullarla yüz yüze gelmiştir. Mustafa Kemal'in Umumi katibine söylediği: “Bunaliyorum çocuk, büyük ıstırap içinde bunaliyorum! Görüyorsun ya her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi manevi perişanlık içinde. Ferahlatıcı çok az şeye rastlıyoruz. Memleketin hakiki durumu ne yazık ki bu” sözleri, ekonomi politikalarında köklü değişikliklere gidileceğinin sinyali niteliğindedir⁴⁰⁰.

Serbest Fırka, kısa bir süre sonra 17 Kasım 1930'da kendi kendini feshetmiş, ancak ülke yöneticilerinin iktisadi politika anlayışları üzerinde de önemli karşıt etkiler yaratmıştır. Örneğin bir yandan yabancı sermaye hakkındaki fikirlerde bir yumuşama olmuştur. Batının en liberal ülkelerinde bile 1930'dan başlayarak kamunun ekonomiye müdahalesi yoğunlaşmaya başlamıştı. Ayrıca Türkiye'nin söz konusu dönemdeki kamu müdahalesinin belli bir ideolojiden kaynaklanmakla birlikte herhangi bir doktrine dayanmadığı açıktır⁴⁰¹. Serbest Fırka deneyi ve ondan sonraki Gazi'nin üç aylık gezisi, ekonomik krizin toplumsal ve politik planda da doğurabileceği sonuçlar hakkında bazı ip uçlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gerek kitlelerin hoşnutsuzluğu gerekse siyasal ittifakın da sarsılması korkusu, yöneticileri ekonomi politikasını değiştirmeye sevk etmiştir. Bu bütünlük içinde tarıma yönelik ilk uygulama arazi ve sayını vergilerinin hafifletilmesi olmuştur. Böylece “devletçilik” olarak bilinen ekonomi politikası kriz koşullarında başvurulacak son seçenek olarak ortaya çıkmıştır⁴⁰². 1923-1931 döneminin özel kesimden yana olan egemen liberal niteliğine rağmen,

³⁹⁹ Başkaya, **a.g.e.**, s. 107.

⁴⁰⁰ Başkaya, **a.g.e.**, s. 109.

⁴⁰¹ Alkin, **a.g.m.**, s. 121.

⁴⁰² Başkaya, **a.g.e.**, s. 110.

devletin iktisadi faaliyetlere, ister “millileştirmeler”, isterse özel kesimi özendirme veya başka amaçlarla olsun, müdahalelerde bulunduğu gerçektir⁴⁰³. Kasım 1948’de İstanbul’da yapılan “İktisat Kongresi” (İzmir’de 1923 yılında yapılandan sonra bu ikincisiydi.) liberal ekonomi siyasetini desteklemeyi çok daha fazla vurgulamaktaydı⁴⁰⁴.

B. Devletçilik Fikrinin Çöküşü

Özel sektörün ülke için hayati öneme sahip altyapısal yatırımları gerçekleştirememesi, dünya ekonomik buhranının liberal ekonomiye indirdiği darbe ve çevrede görülen devletçilik örneklerinin görece başarılı oluşları, Türkiye’de de Devletçilik dönemini başlatmıştı. Devletçi ekonomide amaç kendi kendine yetebilecek kalkınma düzeyine ulaşmaktı. İstiklal Savaşı’ndan İkinci Dünya Savaşı’na kadarki dönemde, Türkiye’nin ekonomik gelişme sürecini ikiye ayırabiliriz. Bunlardan birincisi 1923-1930 devresi, ikincisi ise 1930-1939 devresidir. Birinci devrede Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ekonomiye fazla karışmadan özel sektörün kalkınma görevini üstlenmesini bekliyordu. Bunda başarılı olamayınca 1930’dan sonra doğrudan devlet müdahalesine gidildi ve “devletçilik” politikası benimsendi. Ama her iki yolla da (liberal ekonomi ve devletçilik) beklenen sonuç elde edilemedi ve II. Dünya Savaşı’na gelindiğinde Osmanlı’dan devralınan geri kalmışlık mirası aşılamadı⁴⁰⁵. Cumhuriyet tarihimizde 1933’te başlayan dönem “Devletçilik” akımının kuvvetlendiği bir dönem olarak değerlendirilir. Buna yol açan en önemli faktör ise, 1933-1937 Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı ile devletin doğrudan doğruya üretici olarak piyasada yer almasıdır⁴⁰⁶.

Sümerbank’ın 1933’te kuruluşu ile mutedil devletçilikten, devletçiliğe geçilmiş ve 1934 yılından itibaren uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devlet müteşebbis olarak da ekonomiye müdahale

⁴⁰³ Hamitoğulları, **a.g.m.**, s. 109.

⁴⁰⁴ Lewis, **a.g.e.**, s. 286.

⁴⁰⁵ Deringil, **a.g.e.**, s. 18-19.

⁴⁰⁶ Manisalı, **a.g.m.**, s. 219.

etmiştir⁴⁰⁷. Her ne kadar yeni kurulan devlet özel teşebbüsü desteklemişse de devletçilik politikasının kapsamını genişleten yöneticiler zamanında, karlı gördüğü her sahada müteşebbisin yanında yer almıştır. Bu durumun bir sonucu olarak yerli müteşebbisin cesareti kırılmıştır⁴⁰⁸. 1932 yılında başlayan devletçilik uygulamasının genişleme eğilimi göstermesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ve talebi üzerine İş Bankası Genel Müdürü Celal Bey İktisat Vekilliği'ne getirilmiştir. Özel girişim yanlısı bir ekonomi politikası benimseyen Celal Bey'in, devletçilik uygulamalarını yönlendirmek üzere İktisat Vekaletine getirilmesi, devletçilik uygulamanın yönünü ve ölçüsünü önemli ölçüde belirlemiştir. Devletçiliği daha geniş kapsamlı yorumlamaya ve uygulamaya eğilimli olan Başvekil İsmet Paşa ile Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Bey gibi kişilerin yanında (ve hatta onlara karşı) Celal Bey'in iş başına getirilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu alandaki temel tercihini yansıtmaları bakımından önemli ve anlamlıdır⁴⁰⁹.

1930-1939 döneminin iktisat politikalarının dönüşümünde gözlenen başlıca dönüm noktaları, salt korumacı önlemlerle yetinilen 1930-1931 yılları, devletçi uygulamalara ani (ve iş çevrelerine göre "aşırı") bir geçişi temsil eden 1932 yılı ve devletçiliğin rayına oturduğu 1933-1939 yılları olarak saptanabilir. Dönemin son iki yılında, özellikle Celal Bayar'ın başbakanlığıyla eş zamanlı olarak, özel teşebbüsün özendirilmesine dönük yeni bir yönelişin ilk izleri gözlenmektedir. 1930 yılında "güdümlü" Serbest Fırka muhalefetine halk yığınlarınca yaygın bir kabul görmesi, başta Mustafa Kemal olmak üzere siyasi liderleri, iktisadi alanda yeni atılımların ve bir model değişikliğinin zorunluluğuna ikna etmiştir. 1932 yılında bir dizi devletçi ve devletleştirici kanunla bu model değişikliği uygulamaya konulmuştur⁴¹⁰. İsmet Paşa ve Recep Bey gibi düşünürler, devletçi uygulamayı yalnızca zorunluluktan doğan pragmatik bir politika olarak değil, aksine sürekliliği olan bir politika olarak görmekteydiler. Onlara göre, devletin ekonomi alanında yapacağı yatırımın temel ölçütü, kamu yararıydı. Kamu çıkarı olan noktada devlet özel

⁴⁰⁷ Eroğlu, **a.g.m.**, s. 365-366.

⁴⁰⁸ Cillov, **a.g.m.**, s. 134.

⁴⁰⁹ Koçak, **a.g.m.**, s. 151.

⁴¹⁰ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 67-68.

sermayenin yerini almalıydı. Bu bir kural olarak her zaman için uygulanmalıydı. Anlaşılacağı gibi, bu ölçüt, her zaman için genişlemeye elverişli bir ölçüttü. Devletçilik konusunda ortaya çıkan iki farklı görüş, devletçilik uygulamalarını önemli ölçüde etkiledi. Önceleri devletçi uygulamalar genellikle İsmet Paşa'nın etkisindeyken, zamanla İktisat Vekili Celal Bey'in etkisine girdi. Devletçi uygulama bu iki ana eğilimin ortasında biçimlendi⁴¹¹. 1 Kasım 1937'de T.B.M.M.'de yıllık açılış konuşmasında Atatürk, "kesin zaruret olmadıkça, piyasalara karışılmaz; bununla beraber, hiçbir piyasa da başıboş değildir" diyerek, devlet müdahaleciliğinin sınırlarını çizmiştir⁴¹².

Devletçilik, uygulandığı dönem boyunca hiçbir zaman kurumsal bakımdan açıklığa kavuşturulamadı. Cumhuriyet Halk Fırkasının pragmatik niteliği nedeniyle, bu konuda bir tartışma açılmadı ve geniş bir açıklama da yapılmadı. Bu nedenle de devletçi uygulamaların (yani, devletin ekonomiye ve özel olarak da sanayiye yaptığı müdahalelerin) niteliği, devletçilik ilkesinin temelleri ve yorumu dönemden döneme, kişiden kişiye (hatta bakandan bakana) değişti. Devletçilik hiçbir zaman sistematik bir yapıya kavuşamadı⁴¹³. Devletçi, sıkı şekilde denetlenen ve kendi kendine yeterli olmaya yönelmiş bir ekonomiden, liberal serbest Pazar ekonomisine geçişteki esas dönüm noktası, DP'nin 1950'de iktidara gelişi değil İnönü hükümetinin 1947'de almış olduğu kararlardır. Ama şu da gerçektir ki, Demokrat Parti yöneticileri 1946'dan beri serbest pazar ekonomisini sözde en fazla savunan taraftarıydılar ve göreve gelir gelmez de liberalleşme politikalarını gayretle uyguladılar⁴¹⁴.

⁴¹¹ Koçak, **a.g.m.**, s. 151-152.

⁴¹² Eroğlu, **a.g.m.**, s. 357-361.

⁴¹³ Koçak, **a.g.m.**, s. 150.

⁴¹⁴ Zürcher, **a.g.e.**, s. 325.

III. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI EKONOMİK DURUM

A. Truman Doktrini ve Marshall Yardımı

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Batı demokrasileri ile özellikle ABD savaşı yenilgiyle bitiren ülkeler arasında yer almışlardır. Türkiye ise, iç ve dış etkenlerin de etkisiyle kendisini Batı ülkelerine daha yakın hissetmiştir. Türkiye'nin Batı'ya yaklaşmasını sağlayan iç etken, iktidarın devletçi ve müdahaleci bir ekonomi politikası izlemiş olmasına rağmen, özel girişimin desteklenmesidir. Özellikle İkinci Dünya savaşı'ndan sonra oluşmaya başlayan "muhafeet" in özel girişimi destekleyen bir politika takip etmesi, iç etkenler arasındadır. Türkiye'yi Batı'ya yaklaştıran dış etkenlerin en başında gelen ise, o dönemde Stalin tarafından Sovyet Rusya'nın ülkemizden bazı toprak isteklerinde bulunmasıdır. Buna karşı Avrupa'nın, özellikle ABD'nin, savaştan zarar görmüş ve iktisadi bakımdan sıkıntı içinde bulunan ülkelere Marshall Yardımına hazırlanması ve uygulanması, Türkiye'yi Batı'ya yaklaştıran dış etkenler arasında yer alır. Tüm bu gelişmeler Türkiye'yi; Batı modeli, özel girişimci, liberal, serbest rekabetçi bir iktisat düzenine yaklaştırmıştır⁴¹⁵.

Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk büyük dış yardım programı, 1948'de başlayan programdır. Bu program, European Recovery Program (Avrupa Kalkınma Programı) ya da Marshall Yardım Programı olarak da bilinmektedir. 1948-1952 yıllarını kapsayan program çerçevesinde ödünç ve hibe yoluyla 17 Batı Avrupa ülkesine yardım sağlanmıştır⁴¹⁶. 12 Mart 1947 tarihinde ABD Başkanı Truman'ın açıkladığı (Truman Doktrini) yardım programı ile Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolar tutarında bir yardım öngörülmüştür. Türkiye bu yardım paketinden beklenen ekonomik yardımı alamamıştır. Bu yardımın 300 milyon doları Yunanistan'a verilmiş, Türkiye'ye ise 100 milyon dolarlık askeri teçhizat kredisi açılmıştır. Türkiye'nin bu yardım programından yeterince destek alamamasının sebeplerinden belki de en önemlisi, ABD

⁴¹⁵ Kuyucuklu, a.g.e., s. 195.

⁴¹⁶ Bulutoğlu, a.g.e., s. 56.

uzmanlarının devlet öncülüğünde planlı sanayileşme çalışmalarına karşı çıkmaları olmuştur⁴¹⁷.

1948'den itibaren Amerikan inceleme heyetlerinin faaliyetleriyle Türkiye'deki ekonomik kalkınma olanaklarına ve Amerikan yardımının nasıl verilmesi ve kullanılması gerektiğine dair raporlar hazırlanmıştır. Sanayici Max Thornburg'un Dünya Bankası adına başkanlık ettiği heyet en tanınmış bu heyetlerin en tanınmış olanıdır. Bu heyetin 1949'da açıklanan raporu gerek Türk ve gerekse Amerikan hükümet çevrelerinde oldukça etkili oldu. bu rapordaki tavsiyeler, 1947 tarihli "Türk Kalkınma Planı" ile aynı çizgidedir⁴¹⁸. Thornburg raporunda şöyle diyor: "Türkiye'de gördüğümüz şey, planlı ekonomiye değil, sermayenin çoğunun hükümetçe sağlandığı kötü yönetilmiş bir kapitalist ekonomiye benzer... (Rus etkisinin) sonucu, ana ve babasının en iyi imkanlarının hiçbirisini tevarüs etmeyen bir melezdır. Thornburg Raporu devletçi plancıları yalnız kendi çalışmalarında acemilikle değil, özel teşebbüsün mümkün genişlemesini önlemekle de itham eder. "Özel teşebbüs başarısız olmadı; kasten şevki kırıldı"⁴¹⁹.

ABD'li iktisatçı Thornburg'un görüşleri, 1949'da Türkiye'ye dair yazdığı bir kitapta da tekrarlanmaktadır. Buna göre, "Türkiye'de zengin maden cevherleri, büyük enerji kaynakları, müsait bir iklim, kuvvetli bir zirai bünye, ehliyetli şahsiyetler ve geniş topraklar vardır. Sanayi bakımından, memleket geniş imkanlar vaat etmektedir. Deniz ve kara ticareti bakımından da Türkiye müsait bir mevkidedir. Memlekette, mühim miktarda yerli sermaye mevcuttur. Fakat bütün imkanlara rağmen, Cumhuriyetin ilk 26 senelik devresinde halkın hayat seviyesinde hiçbir salah temin edilememiştir. Türkiye'de iktisadi teşhizat mubayaasına lüzumlu döviz bulmak için yabancı sermayelere ve getirtilen teşhizat ile modern tesisler kurabilmek ve işletebilmek için yabancı iş adamlarının ve organizatörlerin bilgi ve tecrübesine ihtiyaç vardır"⁴²⁰.

Thornburg, yabancı sermayenin her şeyi halletmeyeceğini ve bir zihniyet inkılabına da ihtiyaç bulunduğunu belirterek, eski iktidar hakkında bir

⁴¹⁷ Karluk, a.g.e., s. 227.

⁴¹⁸ Zürcher, a.g.e., s. 314.

⁴¹⁹ Lewis, a.g.e., s. 286.

⁴²⁰ Yabancı Sermaye, s. 7.

değerlendirme yapmaktadır: “Türkiye’de siyasi kuvveti ellerinde tutanların durumunda esaslı bir değişiklik husule gelmeksizin Türklerin ve Türklerle işbirliği yapmak isteyen Amerikalıların muvaffak olabilmeleri zayıf bir ihtimaldir. Türkiye’de iktisadın tek partili bir bürokrasi cihazı ve muayyen şahıslar menfaatine değil, müstahsil ve müstehlik nüfusun yararına idare edilmesi lazımdır. Vergiler ıslah edilmeden müessese idareleri siyasi müdahaleden kurtarılmadan, iltimas ve himayeciliğe son verilmeden Türklerin zengin iktisadi kaynaklarını, layıkıyla kullanabilmeleri ve bu maksadı temin için Amerikalıların fiili yardımda bulunabilmeleri kabil değildir”⁴²¹.

Savaş dolayısıyla 1939-1945 yılları arasında kalkınma hamlesinin duraklamasıyla birlikte, kaybedilen zamanın da telafi edilmesi isteniyordu. İşte bu amaçla tekrar yabancı sermaye teminine gayret sarf edilmeye başlanmıştır. Hatta Avrupa’yı iktisadi bakımdan kalkındırmak maksadıyla hazırlanan Marshall Yardım Planı’ndan ilk zamanlar (Nisan 1948’den itibaren) gafletimiz yüzünden istifade edilemediğini ve ancak 1949’dan sonra bu yardımdan faydalanma çarelerine daha isabetle başvurulduğunu görüyoruz. Nitekim, 1948-49 devresinde Marshall Planı’ndan 50 milyon dolar yardım görmeye muvaffak olunmuştur. Bu devrede iç üretim hacminde de gelişme kaydedilmiş ve 1946’da 146 olan (1938 yılı üretimi 100 itibar edilmiştir) sanayi üretim endeksi, 1949’da 178’e yükselmiştir⁴²². Marshall Yardımı’ndan 50 milyon dolar alınmıştır. Bu yardım tarımın makineleşmesi bakımından oldukça önemlidir. Kalkınmada yabancı sermayenin gerekliliğinden de sıkça söz edilir olmuştur. Tüm bu girişimlerle üretimde eskiye göre artışlar meydana gelmeye başlamıştır⁴²³.

Yeterince destek alınamamışsa da, Yunanistan ile Türkiye’ye Marshall Yardımı çerçevesinde verilmeye başlanan dış yardımlar, ülkenin döviz gelirlerini ve kaynaklarını genişletmiştir. Böylece bu yardımlar çerçevesinde Türkiye ilk defa “kendi kendine yetme” siyasetinin dışına çıkmıştır⁴²⁴. Böylece Türkiye Batı Bloku ile, özellikle bu dönemde Batının lideri pozisyonuna geçen

⁴²¹ **Yabancı Sermaye**, s. 7.

⁴²² Cillov, **a.g.m.**, s. 137.

⁴²³ Kuyucuklu, **a.g.e.**, s. 197.

⁴²⁴ Kansu, **a.g.e.**, s. 27.

ABD ile, ilişkilerinin yoğunlaştırmıştır. Özellikle Truman Doktrini ve Marshall Yardım Programı ile birlikte Türkiye'ye gelen uzmanlar, uygulanmakta olan devletçi ekonomi politikalarını ve devlet müdahaleciliğini eleştirmişlerdir. Böyle bir ortamda Türkiye'nin iktisat politikasını değiştirmesi adeta zorunlu hale gelmiştir. Çünkü Türkiye'nin Marshall Yardım Programına alınması ve dış kaynak kullanımlarından faydalanabilmesi için iktisat politikasını değiştirmesi gerekiyordu. İktisadi kalkınması için kendi kaynaklarının yetersizliğine inanan Türkiye, yabancı kaynaklardan faydalanmak için Batıyı örnek almış ve iktisadi politikalarını da bu anlayış çerçevesinde şekillendirmiştir⁴²⁵.

B. Demokrat Parti'nin Ekonomi Görüşü ve Yabancı Sermaye İle İlişkileri

Demokrat Parti'nin doğuşuna yol açan en önemli sebep, Halk Partisi'ne duyulan muhalefetin çok yaygın ve köklü bir hale gelmiş olmasıydı. Bu muhalefet başlıca iki kaynaktan besleniyordu. Bunlardan birincisi, egemen sınıfların artan iktidar arzusu; ikincisi ise, halkın yaygın bıkkınlığı idi. Savaş içinde ithalatın kısıtlanması ve karaborsanın alabildiğine yayılması sonucunda ticaret burjuvazisi ve toprak ağaları içinde bir grup büyük karlar elde etmişlerdi. Bu kesim iktidarı ele geçirmek istiyordu. Çünkü Cumhuriyet Halk Partisi'nin müdahaleci iktisat politikasından tedirgin oluyor ve kendilerini güvende hissetmiyorlardı⁴²⁶.

1947 yılı siyasal reform sürecinde olduğu gibi yeni ekonomi siyasetinin kabulünde de bir dönüm noktası olmuştur. O zamana değin C.H.P., 1930'larda başlatılmış olan "Devletçilik" siyasetine sıkı sıkıya bağlıydı. Bu siyaset, hem yerli iş çevrelerinin; hem de Amerikalıların giderek sertleşen eleştirilerine maruz kalıyordu. Demokrat Parti, kendini ülke içindeki eleştirilerin sözcüsü konumuna koymuştu. Adnan Menderes, kimi zaman çok ileriye giderek, devletçiliğin faşizmin itibardan düşmüş bir kalıntısı olarak

⁴²⁵ Şahin, **a.g.e.**, s. 100.

⁴²⁶ Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 4. baskı, Ankara, İmge Yayınevi, 2003, s.86.

tanımlıyordu. Demokrat Parti'nin Celal Bayar gibi daha ılımlı olan liderleri ise, devletin ekonomideki rolünün değişmesini ve devletin doğrudan müdahaleci olmayıp, özel girişimde eş güdüm sağlamasını ve destekte bulunmasını istiyorlardı⁴²⁷. Demokrat Parti liderlerinin başta başbakan Menderes olmak üzere, ekonomik planlama denildiği zaman hemen akıllarına devletçiliğin zararları geliyor ve ekonomik planlamayı andıran her şeye alerji duyuyorlardı. Hatta Menderes planlamanın komünizmle eş anlamlı olduğunu ifade ederek açıkça eleştirmiştir⁴²⁸. Demokrat Parti'nin tüzüğünde, “özel teşebbüs ve sermayenin faaliyetinin esas olduğu” belirtilmekte (Madde 42) ve hatta verimlilik gerekçesiyle, devlet kuruluşlarının özel girişime devredilebilmeleri istenmektedir (Madde 47). Piyasanın faaliyetiyle ilgili olarak tam liberal bir görüş benimsenmiştir: Kesin zorunluluk olmadıkça piyasalara karışılmayacaktır (Madde 51)⁴²⁹.

Demokrat Parti, hükümeti programında devletçiliği ve devletin iktisadi hayata müdahalesini sert biçimde eleştirerek, devletin ekonomideki konumunun daraltılacağını, iktisadi kalkınmayı özel kesimi geliştirerek sağlayacağını ilan etmiştir. Bu çerçevede iktidarın ilk yıllarında ekonomide liberasyonu arttıracak yönde bazı adımlar atmıştır⁴³⁰. Bir taraftan geçmişe yüklenirken, öte taraftan kendi rejimlerinin temellerini atmayı da ihmal etmiyorlardı. 1950 yılı Temmuz ayı başlarında hükümetin aldığı bir kararla beş altı kalem mal dışında dış ticarete liberasyona gidildi. Gümrük kapıları yabancı mallara böylece açılırken, hükümet bir yandan da Batı ile daha yakın siyasal ilişkiler kurmak için fırsat kolluyordu⁴³¹.

Demokratların ekonomi düşünceleri oldukça basitti. Dizginleri serbest bırakılınca piyasanın işleyeceğine kesin olarak inanıyorlardı. 1951'de hükümet güçlü Amerikan etkisi altında Türkiye'de yabancı yatırımı teşvik etmek için bir yasa getirdi. Hükümet, Türk burjuvazisinin 1940'larda biriktirmiş olduğu karları yatırıma dönüştürmeye başlayacağı ve yabancı kapitalistlerin

⁴²⁷ Zürcher, **a.g.e.**, s. 312-313.

⁴²⁸ Zürcher, **a.g.e.**, s. 328.

⁴²⁹ Eroğul, **a.g.e.**, s.32.

⁴³⁰ Şahin, **a.g.e.**, s. 101-102.

⁴³¹ Eroğul, **a.g.e.**, s.102.

Türk ekonomisine yatırım yapmak için kuyruğa girecekleri beklentisindeydi. Ne var ki bu kesimlerin katkısı hayal kırıcı oldu⁴³².

Demokrat Parti'nin geçmişe saldırmaktan, yabancı çıkarlara memleketi açmaktan başka bir önemli uğraşısı da yerli burjuvaziye destek olmak için çabalamaktı. Ağustos 1950 başında memleketimizde ilk defa olarak devlet parasının ve yabancı sermayenin katılmasıyla özel girişimi desteklemek üzere Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kuruldu⁴³³. Yeni kurulan bankanın amacı basında şöyle belirtildi: Özel sanayi kurmak, yerli ve yabancı sermayenin sanayiye iştirakini teşvik etmek, Türk sanayine müteallik esham ve tahvilatın özel mülkiyete intikaline ve özel mülkiyette bulunmasına gayret etmek. Ayrıca, yeni banka ile ilgili olarak gazetelere beyanat veren İş Bankası Genel Müdürü Mecit Duruiz, bankanın: "hususî bir müessese olmasına, Amerikalıların bilhassa dikkat ettiklerini" belirtti⁴³⁴. Bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, yeni bankanın kimlere hizmet etmek için kurulduğu apaçık meydandadır.

Çoğu ekonomistler, 1950'lerdeki DP iktidarının karnesini yaklaşık üçer dörder yıllık üç dönemde değerlendirmeyi tercih ederler. İlki bir genişleme ve hızlı kalkınma, ikincisi duraklama ve bocalama, üçüncüsü ise; 1960 askeri darbesiyle sonuçlanan bir karışıklık, yüksek enflasyon, geri gidiş, hatta çöküş dönemleridir⁴³⁵. Bu dönemin ilk yıllarında dışa açık bir iktisat politikası izlenmiştir. Yeni hükümet daha 1950'de ithalatı liberalize etmiştir. İkili antlaşmalardan ve kliring uygulamalarından vazgeçilmiştir. Liberal bir yabancı sermaye mevzuatı oluşturulmuştur⁴³⁶. Bu önlemler ilk zamanlarda başarılı olmuştur. 1950'lerin ilk üç dört yılı içinde milli gelir yılda ortalama %10'un üzerinde arttı. 1950-1953 arasında kişi başına düşen milli gelir, sabit fiyatlarla yaklaşık %30 yükseldi⁴³⁷.

1950-1960 alt dönemi başında siyasal iktidar değişmiş ve daha önce muhalefet olan iktisadi yaşamda özel girişimi esas alan düşünce egemen

⁴³² Zürcher, **a.g.e.**, s. 326.

⁴³³ Eroğul, **a.g.e.**, s.103.

⁴³⁴ Eroğul, **a.g.e.**, s.103.

⁴³⁵ Kansu, **a.g.e.**, s. 27.

⁴³⁶ Şahin, **a.g.e.**, s. 104.

⁴³⁷ Kansu, **a.g.e.**, s. 31.

olmuş, ulusal bir burjuvazi yaratılması ve güçlendirilmesine yeniden ağırlık verilmiş, dış ilişkiler, burada dış ekonomik ilişkiler de bu yönde geliştirmek istenmiştir. Buna göre devlet işletmeciliği ancak kamu hizmeti niteliğindeki alanlarda ve özel girişimin yatırım yapmadığı ve yapmak istemediği alanlarda uygulanmalıdır. Bunun dışında devlet işletmeleri kurulmamalı, kurulmuş olanlar da özel kesime devredilmelidir⁴³⁸. Bu görüşler çerçevesinde Demokrat Parti, ekonomideki devlet hakimiyetini gitgide azaltmış ve yabancı sermayenin ülkemize girişini kolaylaştırmak için bazı önlemler almıştır. Ülkemizin geniş ve işletilmeye hazır olanakları, yatırıma, üretime, sermayeye ve ileri teknolojiye olan ihtiyacı dolayısıyla yabancı sermayeden yararlanma karar ve tercihini 6224 sayılı kanunla esasen yapmış ve bu nitelikteki girişimleri teşvik etme kararını kanunlaştırmıştır⁴³⁹. 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde, 1954-1960 döneminde gelen yabancı özel sermaye yatırımları tutarı 104 milyon dolardan ibarettir⁴⁴⁰. Demokrat Parti'ye göre, yabancı sermaye ülkemize refah getirecektir. Girişecekleri faaliyetin memlekete faydalı olacağı araştırmalar sonucunda anlaşılan yabancı sermayeler tamamen kendi hesaplarına veya Türk iş adamları ile ortaklaşa çalışacaklardır. Bu sayede temin edilecek faydalar şunlardır: şimdiye kadar dışarıdan satın alınan mallardan bir kısmını içerde yaparak dövizden tasarruf etmek, iç piyasanın iş hacmini genişletmek mümkün olacaktır⁴⁴¹.

C. Yabancı Sermayeyi Teşvik Dönemi

1950 yılında Türkiye'de siyasi iktidarın değişmesiyle birlikte, hükümetlerin genel ekonomi politikasında bazı önemli sayılabilecek değişiklikler meydana geldi. Yeni iktidar, özel sektöre dayanan liberal bir ekonomi düzenine taraftar olduğunu ifade ve iddia ediyordu. Aynı zamanda,

⁴³⁸ Kuyucuklu, **a.g.e.**, s. 197.

⁴³⁹ Karakoyunlu, **a.g.e.**, s. 8.

⁴⁴⁰ Şahin, **a.g.e.**, s. 105.

⁴⁴¹ **Yabancı Sermaye**, s. 13.

uluslar arası alanda, özel yabancı sermayeden büyük yararlar umulmaktaydı⁴⁴².

Türkiye'nin Truman Doktrini'ne açıldığı yıl olan 1947'de, Türk hükümeti bir kararname çıkararak yabancı sermayeyi davet yoluna gitmiştir. Bu adımları diğerleri de izlemiş ve Mart 1950'de, yabancı sermayeyi desteklemek üzere ilk kanun çıkarılmıştır. Mayıs 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle bu çabalar iyice hızlanmış ve 1 Ağustos 1951'de "Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu" kabul edilmiştir⁴⁴³. Bu kanun 18 Ocak 1954 tarihinde 6224 sayılı kanun çıkartılıncaya kadar geçen iki buçuk yıla yakın bir süre yürürlükte kaldı. 5821 sayılı kanuna göre, "Memleket ekonomisine yarayacak mahiyette olmak, Türk hususi sermayesine açık işlerde kullanılmak, herhangi bir inhisar ve imtiyazı tazammum etmemek şartıyla ve sanayi enerji, maden, bayındırlık, ulaştırma ve turizm sahalarına yatırılmak üzere getirilecek yabancı sermaye" aynı kanunda yazılı hak ve menfaatlerden yararlanabilecekti. 5821 sayılı kanun kar ve sermayenin transferi konularında da yeni hükümler getirmekteydi. Buna göre "Yüzde 10'u geçmeyen ve gelir ve kurumlar vergilerine esas olan vesikalara göre taayyün eden yıllık kar, faiz ve dividantların" ve belli şartlara uyularak ana sermayenin transferi mümkündü. Bir yıllık karın yüzde 10'u geçmesi halinde, kalan miktar, yüzde 10 karın gerçekleşmediği yıllara eklenerek, bu mümkün olmadığı taktirde ana sermaye ile birlikte ve bu kanundaki hükümlere uyularak veya muayyen malların ihracı şeklinde transfer olunabilecekti. Kısa sayılabilecek bir sürede bu kanunun da, düşünülen seviyelerde yabancı sermayeyi çekmediği görüldü. Bunun üzerine kanuni mevzuatta yeni bazı değişiklikler yapılması yoluna gidildi. 5821 sayılı, "Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu"nu yürürlükten kaldıran, 6224 sayılı "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu" 18 Ocak 1954 tarihinde kabul edildi ve 23 Ocak 1954 tarihinde de yürürlüğe girdi. Bu kanunun, yürürlükten kaldırmış olduğu 5821 sayılı kanundan en belirgin farkı, yabancı sermayenin kabul edileceği alanlarla kar ve sermaye transferlerini sınırlayan hükümleri kaldırmış olmasıdır. Söz

⁴⁴² Tuncer, a.g.e., s.74.

⁴⁴³ Eroğul, a.g.e., s.134.

konusu kanun Türkiye’de yapılacak yabancı sermaye yatırımlarında “memleketin iktisadi inkişafına yararlı olması”, “Türk hususi müteşebbislerine açık bulunan bir faaliyet sahasında çalışması” ve “inhisar veya hususi bir imtiyaz ifade etmemesi” şartlarını aramaktadır. Bu şartlara uyan yabancı sermayenin yatırım yapabilmesi için, aynı kanunda “Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesinin” kararı ve “İcra Vekilleri Heyetinin” tasvibi zorunlu görülmektedir⁴⁴⁴.

Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte, yabancı sermaye teşvik edilmiş ve yabancı sermayenin ülkemize girmesi için geniş kapsamlı önlemler alınmıştır. Bu politika çerçevesinde, 18 Ocak 1954’te, 1951 tarihli kanunu yürürlükten kaldıran ve daha liberal hükümler getiren “Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu” kabul edildi. Tasarının meclisteki görüşmeleri sırasında, dönemin Ekonomi ve Ticaret Bakanı Fethi Çelikbaş “Yabancı sermayenin memleketimize gelmesi ana davamız olduğu için sermayeye en geniş imkanlar bahşedilmiştir” diyerek, Demokrat Parti’nin yabancı sermaye ile ilgili görüşünü göstermiştir. Gerçekten de Demokrat Parti’nin iktidarı boyunca ekonomik hedeflerinden birisi de, yabancı sermayeyi ülkemize sokmaktır. 1954’te kabul edilen Yabancı Sermaye ve Petrol Kanunları bu gerçeğin açık delilleridir. 1954 tarihli “Yabancı Sermaye Kanunu”, 1951 tarihli kanunun henüz koruduğu en önemli sınırlamaları kaldırdı. Bundan böyle Türkiye’de faaliyette bulunan yabancı sermayedarlar, yerli teşebbüslere tanınan bütün hak, muafiyet ve kolaylıklardan eşit olarak yararlanacaklardır. Yabancı sermayenin gerekli gördüğü yabancı teknik eleman ve kalifiye personele bazı gümrük muafiyetleri tanındığı gibi, bunlara ayrıca Türkiye’deki kazançlarını dışarıya götürme hakkı da verildi. Nihayet bu kanunun öngördüğü “Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesi”ne, yabancı sermayenin karından alınan verginin tamamını veya bir kısmını bu sermayeye ilave etmeye karar verme yetkisi tanındı⁴⁴⁵.

⁴⁴⁴ Tuncer, **a.g.e.**, s.74-75.

⁴⁴⁵ Eroğul, **a.g.e.**, s.135.

SONUÇ

“Milli Ekonomi’ye Geçiş Sürecinde Atatürk Sonrası Dönem Millileştirme Çalışmaları (1939-1950)” tezimizin amacı, “Milli Ekonomi”yi yapılandırmada yabancı özel sermayeli şirketlerin hükümet tarafından millileştirilmesinin ekonomik ve siyasal yönden incelemektir.

Osmanlı Devleti’nin daha kuruluşundan itibaren yabancı sermaye ile olan ilişkiler mevcuttu. Özellikle yükselme dönemiyle birlikte bir cihan devleti haline gelen Osmanlı Devleti’nde; dış ticaret ilişkileri ve buna bağlı olarak yabancı sermaye etkinliğini, daha fazla hissettirmeye başladı. Ancak o dönemin şartlarında bu konu çok da ciddiye alınacak bir konu olarak görülmedi. Yabancı sermayenin Osmanlı Devleti’ni tehdit eder hale gelmesi, duraklama ve özellikle yıkılma dönemlerinde yaşanmıştır. Zaten tezimizde incelediğimiz özel yabancı sermayeli şirketlerin tamamı 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında kurulmuştur. Onun içindir ki Türkiye Cumhuriyeti döneminde yapılan millileştirmeleri anlayabilmek için Osmanlı Devleti’nin son dönemlerini iyi bilmemiz gerekmektedir. O dönemde yabancılara verilen ayrıcalıklar, ülkede bir “yabancı sermaye” sorununu ortaya çıkarmıştır. İşte bu yabancı sermayenin yıkıcı faaliyetleri sonucunda Türkiye Cumhuriyeti “millileştirme” hareketine girişmiştir.

Atatürk’ün milli bağımsızlığı milli ekonomiyle bağdaştıran görüşleri çerçevesinde girişilen millileştirme faaliyetleri, gelişigüzel bir şekilde başlamamıştır. Fikri alt yapısı hazırlanmış ve bir program çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bunu, millileştirilen şirketlerin sektörel yapısından ve stratejik öneme sahip şirketler olmalarından anlıyoruz. O dönemin koşulları dikkate alındığında bu tür bir hareketi doğal karşılamak mümkündür.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, daha kuruluşundan itibaren yabancı sermayeye tamamen karşı olmadığını defalarca dile getirmiştir. Hatta bu millileştirmelerin gerçekleştiğı sırada bile Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı özel sermayeli şirketlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktu. Hatta bu şirketler millileştirilirken bile bazı yabancı özel sermayeli şirket kurulmuştur. Bu da bize göstermektedir ki, devlet tamamen yabancı özel sermayeye karşı

değildir. O dönemin siyasi liderleri yabancı sermaye karşı olmadıklarını birçok konuşmalarında dile getirmişlerdir.

Millileştirme faaliyetlerinde dikkat edilen diğer bir nokta ise, devletin bu millileştirmelerden çok zarar görmemesidir. Çünkü millileştirilen şirketlerin büyük bir çoğunluğu demiryolu, tramvay gibi ulaşım sektöründe faaliyet gösteren şirketlerdir. Osmanlı Devleti'nin yabancılara vermiş olduğu imtiyazların büyük bir çoğunluğu ulaşım alanında faaliyet gösteren işletmelere verilmişti. Bu işletmeler yatırımları karşılığında devletten kilometre ve faiz garantisi temin ediyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti bu yatırımlardan mali olarak kazanç elde edemiyordu. Bu işletmelerin imtiyazlarının devlet tarafından alınmasıyla birlikte, hem yabancılardan elindeki stratejik öneme sahip şirketler devlet tarafından alınıyor, hem de maliye büyük bir külfetten kurtuluyordu. Ayrıca özellikle ulaşım şirketlerinin millileştirilmesinin sebeplerinden bir diğeri, bu şirketler arasında bir birlikteliğin bulunmamasıydı. Her şirket kendi politikaları doğrultusunda fiyat tarifesi uyguluyordu. Böylece ülke genelinde bir bütünlük oluşmuyor ve ulaşım sektörü karmaşık bir yapı arz ediyordu. Zaten yeni sanayileşen ve ekonomisinin büyük çoğunluğunu tarım sektöründen sağlayan Türkiye'nin, ürünlerini belirli bir düzen çerçevesinde ve ulaştırması için ulaşım ağındaki yapıyı sistemli hale getirmesi şarttı.

Bu millileştirme çalışmaları sırasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yabancı özel sermayeli şirketler tarafından çok büyük zorluklarla karşılaşmamışlardır. Bu işletmelerin sahipleri dünyada meydana gelen gelişmeler sonrasında Türkiye piyasasından çekilme konusunda oldukça istekliydiler. Bunun en önemli sebepleri olarak, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nı ve II.Dünya Savaşı'nı gösterebiliriz. Dünya Ekonomik Bunalımı sonrasında kapitalist dünya görüşünün sarsıntıya uğramasıyla birlikte, dünya genelinde bir çok ülke iktisadi hayatta korumacı ekonomik politikalar takip etmişlerdir. Böyle bir ortamda Türkiye Cumhuriyeti'nin de içe kapanma politikası takip etmesi kadar doğal bir hareket düşünülemezdi. Bu korumacı politikalar sonucunda devlet özellikle millileştirme politikalarına hız vermiştir. Millileştirilen bir çok şirketin özellikle 1928 yılı sonrasında tasfiye edilmesi

korunmacı politika çerçevesinde millileştirme faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini destekler niteliktedir. Millileştirmeleri etkileyen diğer bir dışsal etken ise, II. Dünya Savaşı'dır. Genel olarak 1939-1950 yılları arasında millileştirilen şirketlerin hemen hemen tamamı, II.Dünya Savaşı'na katılan devletlerin şirketleri olmaları, millileştirme politikaları üzerinde ne kadar etkili olduğunu açıklar niteliktedir. Bilindiği gibi II.Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri yüzünden ekonomik dar boğaza giren şirketlerin hareket alanları daralmıştı. Bu dönemde, Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı özel sermayeli şirketlerin büyük bir çoğunluğu Türkiye'deki faaliyetlerini durdurup kendi ülkelerindeki faaliyetlerine ağırlık verme politikası izlemişleridir. Böyle bir ortamda yabancı sermayeli şirketler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin millileştirme politikalarına karşı çıkmak bir yana desteklemişlerdir. Bu yabancı özel sermayeli şirketlerin Türkiye Cumhuriyeti hükümetleriyle yaptıkları anlaşmaların hükümlerine baktığımızda bunu çok rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü, yapılan anlaşmaların geneline bakılacak olursa, çoğu şirketle yapılan antlaşma Türkiye lehine sonuçlanmıştır. Birçok şirketin taşınmaz varlıkları, alacakları gibi değerleri neredeyse şirketlerin satış değerine denk gelmekteydi. Değerinin altında alınan şirketlere ödenecek paralarında uzun vadelere yayılmış olması, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu satın almalarından kar ettiğini göstermektedir. O zamanın şartlarında yapılan bu anlaşmalar şirketlerin devri konusunda yabancıların aceleci ve istekli olduklarının bir göstergesidir.

Çalışmamızda özellikle millileştirmelerin ekonomik ve siyasi yönü üzerinde durduk. İleride yapılacak daha kapsamlı bir araştırma ile bu millileştirme faaliyetlerinin sosyal boyutu da ele alınabilir. Millileştirme faaliyetleri "Milli Ekonomi"ye geçiş sürecinde önemli bir yere sahiptir. Yapılan millileştirmeler hem güvenlik yönünden hem de ekonomik yönden; Türkiye Cumhuriyeti Devleti için olumlu sonuçlanmıştır, diyebiliriz. Ancak dünyada ve ülkemizde yaşanan gelişmeler millileştirme faaliyetlerinin durmasına neden olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı ve ekonomideki liberalleşmeyle birlikte millileştirme faaliyetleri sona erdi. Demokrat Parti ve sonrasında başa geçen iktidarların ekonomi politikaları da buna eklenince millileştirme faaliyetleri, bir daha yapılmamak üzere kapandı.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, “Ankara Havagazı ve Elektrik İmtiyazlarının Elektrik Şirketi’ne Devredilmesi”, Tarih:13/5/1934, Sayı:-, Dosya: 16211 Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 157.103..2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, “İki Alman Müessesesi Elinde Bulunan Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik T.A.Ş.’ye Ait Hisse Senetlerinin Satın Alınması”, 20/06/1939, Sayı: 02/11233 Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 87.55..1

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, “Bira tüketiminin artması sebebiyle Bomonti-Nektar Türk A.Ş.’nin fabrikalarının satın alınması”, Tarih: 17/6/1940, Sayı:-, Dosya: 21116, Fon Kodu: 30..10.0.0., Yer No: 182.254..17.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, “Bomonti Nektar T.A.Ş.’den satın alınacak fabrikalar bedeli olarak verilen 418.410 kg. tütünün ihracına izin verilmesi”, Tarih:17/6/1940, Sayı:2/13653, Dosya: 211-42 Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 91.54..13.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, “Bursa ve Müttehit T.A.Ş. ile tesisatın ve Mersin Elektrik T.A.Ş. hisse senetlerinden bir kısmının satın alınması hakkında kanun tasarısı”, 24/6/1939, Sayı: 2/11330, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 87.54.20

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, “İstanbul Elektrik Türk A.Ş.’ye tanınacak imtiyazlar”, Tarih: 2/4/1930, Sayı: 9055, Dosya:-, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 9.17..5.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, “İstanbul Tramvay ve Tünel Şirketlerine Ait Muamelelerin İstanbul Elektrik İşleri Umum Müdürlüğü'ne Bağlı Geçici Bir İdare Tarafından Yapılması İçin Nafia Vekaletine Yetki Verilmesi” 24/2/1939, Sayı: 2/10446, Dosya 158, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 86.15..20.

b. Resmi Yayınlar

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, İçtima: F, Cilt 4, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, İçtima: F, Cilt 3, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, 1939, s.1.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre, İçtima:F, Cilt 4, Ankara, T.B.M.M. Matbaası, s.1.

Düstur, (3. Tertip), Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1958, s. 818.

Düstur, (3. Tertip), Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1970, Cilt XXV, s.270-295

c. Gazete Haberleri

“Ankara Elektrik şirketinin satın alınma müzakeresi”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Haziran 1939, s.4.

“Ankara, Adana ve Bursa'daki Elektrik ve Gaz Şirketlerinin mubayaası işi” **Ulus Gazetesi**, 6 Temmuz 1939, s.1,7.

“Ankara Elektrik ve Havagazı, Adana Elektrik Şirketleri satın alındı”, **Ulus Gazetesi**, 23 Haziran 1939, s. 1.

“Ankara Havagazı ve Elektrik, Adana Elektrik şirketleri satın alınıyor”, **Ulus Gazetesi**, 11 Haziran 1939 s.1,3.

“Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketi’nin mubayaası meselesi konuşuldu”, **Ulus Gazetesi**, 6 Temmuz 1939 , s.1,7.

“Bomonti Fabrikası Satın Alınacak”, **Ulus Gazetesi**, 27 Nisan 1940, s.8

“İstanbul Elektrik, Tramvay, Tünel işlerinin belediyeye devri kabul edildi”, **Ulus Gazetesi**, 10 Haziran 1939, s.2.

“İtalyan Sermayeli Elektrik Şirketleri”, **Ulus Gazetesi**, 19 Haziran 1939, s.1,3.

“İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi de Hükümetimiz tarafından satın alındı”, **Ulus Gazetesi**, 25 Haziran 1943, s.1.

“İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi’nin Hükümetçe satın alınması”, **Ulus Gazetesi**, 2 Temmuz 1943, s. 5.

“İzmir Su ve Elektrik Şirketleri de satın alınıyor”, **Ulus Gazetesi**, 05 Temmuz 1939, s. 2

“Satın Alınan Elektrik Şirketleri”, **Ulus Gazetesi**, 23 Haziran 1939, s.1,8.

d. Kitaplar

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, c.I-III

AKANDERE, Osman, **Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998

ARAR, İsmail, **Hükümet Programları (1920-1965)**, Tipo Neşriyat ve Basımevi, 1968, s. 145.

ARIBURNU, Kemal, **Atatürk'ün Milli Ekonomi Üzerindeki Düşünceleri**, Ankara, Doğu Matbaası, 1973

BAŞKAYA, Fikret, **Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına (Türkiye Ekonomisinin İki Bunalım Dönemi)**, Ankara, Maki Basın Yayın, 2004

BORATAV, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. baskı, Ankara, İmge Yayınları, 2006

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2005**, 11. baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2007

BULUTOĞLU, Kenan, **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970

CEM, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1970

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003

DERİNGİL, Selim, **Denge Oyunu**, İstanbul, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2003

DURA, Cihan, **Sömürgeleşen Türkiye**, İstanbul, İleri Yayınları, 2004

HİÇ, Süreyya, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994, s.108.

İktisadi Esaslarımız, Tecelli Basımevi, İstanbul 1940

İNAN, A. Afet, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, TTK(2.baskı), Ankara 1989.

KANSU, Günal, **Planlı Yıllar (Anılarla DPT'nin Öyküsü)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.

KARAKOYUNLU, Erdoğan, **Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları ve Yabancı Sermaye Dairesinin 1980 Faaliyetleri Sonuçları**, İstanbul, 1981.

KAYSERİLİOĞLU, R. Sertaç, **Dersaadet'ten İstanbul'a Tramvay**, İstanbul, İETT Genel Müdürlüğü Yayınları, 1999

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları No:22, 2002

KILIÇBAY, Ahmet, **Türk Ekonomisi**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No:263, 1984

ÖKÇÜN, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, SPK yay. No:59, Ankara 1997

SERİN, Necdet, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, AÜSBF ve Basın- Yayın Yüksek Basımevi, Ankara:1982

ŞAHİN, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi (Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu)**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1995

TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, 5. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002

TUNCER, Baran, **Türkiye’de Yabancı Sermaye Sorunu**, Ankara, A. Ü. Sosyal Bilimler Yay. No:241, Sevinç Matbaası, 1968

TUNÇAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931**, İstanbul, 4.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 88, 2005

TURAN, Mustafa, **Milli Mücadele’de Siyasi Çözüm Arayışları (30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923)**, Ankara, 2. baskı, Siyasal Kitabevi, 2005

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, (Ed. Durmuş Yalçın vd.), Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2002, C. I-II

UÇAR, Uğur Salih, “Türkiye’de Yabancı Sermayenin Analizi, Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri”, **Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi**, Ankara, 2003

URAS, T.Güngör, **Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları**, İstanbul, İktisadi Yayınlar (Formül Matbaası), 1979

Yabancı Sermaye, Ankara, Demokrat Parti Neşriyatı No:1, Güneş Matbaası, 1954

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 15. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003

e. Makaleler

AĞAOĞLU, Samed, “Milli Korunma Kanununun Tatbikatı”, **Siyasi İlimler Mecmuası**, No.113, Ekim 1940, s.272-277

AKAY, İhsan, “Cumhuriyet’in 50. Yılında İzmir İktisat Kongresi”, **Atatürk Yolu**, 1973, s. 10-11

AKŞİN, Sina, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi** (Haz: Sina Akşin), Milliyet yay.,c.I,s.120-155

ALKİN, Erdoğan, “Atatürk Döneminde Devletçilik”, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, İstanbul, Aydınlık Matbaası, 1981, s.114-128

AYSAN, Mustafa A., “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü”, **Atatürk ve Ankara**, Ankara, Neyir Ofset, 1988, s.87-112

AYSAN, Mustafa A., “Atatürk’ün Ekonomi Politikası”, **Uluslar arası Atatürk Konferansı Tebliğleri (10-11 Kasım 1980)**,cilt I, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981, s. 183-192

BORATAV, Korkut, “İktisat Tarihi (1908-1980)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi**(Haz: Sina Akşin), Milliyet yay.,c.I, s. 274-326

CİLLOV, Haluk, “Türkiye’nin Ekonomik Politikası”, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yay. No:169, 1965, s.130-132.

DİKMEN, M. Orhan, “Milli Korunma Kanununda Yapılan Tadilat, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, No.2, Ocak 1941, s.269-277

EROĞLU, Hamza, “Atatürk ve Devletçilik” **Belleten**, Cilt 49, Sayı 194, s.358-372.

GÜNER, Günay, “1923 İzmir İktisat Kongresi ya da Yabancı Sermayeyi Teşvik”, **İmece**, cilt 3, sayı 33, 1987, s.6-9

HAMİTOĞULLARI, Beşir, “Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik bağımsızlık”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s.110-115

İREN, Cihat, “Yabancı Sermaye”, **Türkiye İktisat Mecmuası**, sayı 35, 1951, s.1-4

KOÇAK, Cemil, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980)**, İstanbul, Milliyet Doğan Gazetecilik A.Ş., c.1, s.119-150

KUTAY, Cemal, “Tarih Ne Zaman İbrettir?”, **Ambalaj**, sayı 6, Şubat 1989 s.41-43

MANİSALI, Erol, “Cumhuriyet’in Atatürk Döneminde Sanayileşme Politikası ve Sanayide Gelişmeler”, **Uluslar arası Atatürk Konferansı**, İstanbul, 1981, s.203-228

NEBİOĞLU, Osman, “Yabancı İmtiyazların Türk İktisadiyatına Tesirleri”, **Türkiye Ekonomisi’nin Başlıca Meseleleri**, Ankara, Türkiye İktisat Cemiyeti, 1944, s. 130-145.

SAFA, Peyami, “Milli Ekonomi”, **Çınaraltı**, Cilt 3, Sayı 57, Ekim 1942, s.5.

ONARAN, Oğuz, “Milli Korunma Kanunu’nun Tatbikten Kaldırılmasıyla İlgili Sorunlar”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No.2, Haziran 1962, s.483-500

ÖLÇEN, Ali Nejat, “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s.132-1374

SELİK, Mehmet, “İktisadi Gelişme-Sermeye İhtiyacı ve Yabancı Sermaye”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt XVI, Aralık 1961, s.14. **Yabancı Sermaye**, Ankara, Demokrat Parti Neşriyatı No:1, Güneş Matbaası, 1954, s.13-30

TALAS, Cahit, “İzmir İktisat Kongresi, Gazi Mustafa Kemal ve Ekonomi” **Atatürkçü Düşünce**, cilt I, sayı 10, s.9-10

TEKELİ, Esat, “Milli Korunma Kanununa Dair”, **İktisadi Uyanış**, No.88, Mayıs 1956, s.34-35,39

TEZEL, Yahya Sezai, “Birinci Büyük Millet Meclisinde Yabancı Sermaye Sorunu”, Ankara, **Atatürk Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sevinç Matbaası, 1970, c.25, no:1, s.239-251

TOKGÖZ, Erdinç, “Cumhuriyet Dönemde Ekonomik Gelişmeler”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 2. Cilt, Ed. Durmuş Yalçın vd., Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2002, s. 291-337

TOPUZ, Gülseren, “İzmir İktisat Kongresi Üzerine Genel Bir Yaklaşım”, **Kemalizm**, cilt 32, sayı 381, Nisan 1984, s.26

TORUN, Osman Nuri, “Milli Korunma Kanununun Tatbikatına Toplu Bir Bakış”, **İktisat ve Maliye**, No.6, 15 Eylül 1956, s.238-242

TÖRE, Nahit, “Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s.45-61

TURAL, Mehmet Akif, “Cumhuriyet’in Başarısı: Yabancı Şirketleri Millileştirme”, **Milli Kültür**, Sayı 59, 1987, s.83-85.

TURAN, Mustafa, “Atatürk ve Milli Bağımsızlık”, **Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu**, Ankara, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2003, s. 150-165

YAZMAN, Aslan Tufan, “Kalkınmamızda Yabancı Sermayenin Rolü”, **İktisadi Yürüyüş**, cilt 25, sayı 433, 1964, s.1.

ZARAKOLU, Avni, “Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi”, **Atatürk ve Ankara**, Ankara, Neyir Ofset, 1988, s.113-129

ZARAKOLU, Avni, “1929/1930 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:513, 1982, s.89-103

EKLER

Ek-I: Bomonti Nektar TAŞ'den satın alınacak fabrikalar bedeli olarak verilen 418.410 kg. tütünün ihracına izin verilmesi

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayısı:
2

Kararname

13653

Tasfiye halinde bulunan Bomonti Nektar Türk Anonim şirketinden inhisarlar idaresince 3811 sayılı kanuna tevfiқан satın alınacak fabrikalar bedeli olan 400 000 lira kıymetinde 418 410 kilo tütünün mukabilinde döviz istenilmemek şartile Amerika Birleşik devletlerine ihracına izin verilmesine dair olan Gümrük ve inhisarlar vekilliğinin 12/4/940 tarih ve 10420 sayılı teklifi ile Maliye vekilliğinin bu hususa müteallak 3/5/940 tarih ve 6500 sayılı mütaleanamesi icra Vekilleri Heyetince - 7. HAZİRAN 1940 tarihinde okundu. Bahsı geçen fabrikalar bedeli olan 400 000 lira mukabil 418 410 kilo tütünün Amerika Birleşik devletinden mada diğer memleketlere ihracı ve karşılığı dövizin istenmemesi suretili transfer edilmesi kabul olunmuştur.

REİSİCÜMHUR

İsmet İnönü

Bg. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V.

Mf. V.

Na. V.

İk. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Zr. V.

M. M. V.

Tl. V.

03	0	18	01	02	91	54	13
----	---	----	----	----	----	----	----

Ek-IV: İstanbul Tramvay ve Tünel Şirketlerine ait muamelelerin İstanbul Elektrik İşleri Umum Müdürlüğü'ne bağlı geçici bir idare tarafından yapılması için Nafia Vekaletine yetki verilmesi.

1. C.
BAŞVEKALET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayı
2
10446

Kararname

CUMHURİYET ARŞİVİ

İstanbul Tramvay ve Tünel Şirketleriyle aktedilen satın alma mukavelelerine göre I/I/939 tarihinden itibaren işletme muamelâtı hükûmet namına yapılmakta ve tesislerin fiilen hükûmete devir tarihi I/mart/939 olarak tesbit edilmiş bulunmakta olduğundan bu tarihten sonra amme hizmetlerinin fasılasız ve arızasız idamesini temin için satın alma mukavelelerinin Büyük Millet Meclisince tasdikine ve yeni idarenin teşkili hakkındaki kanunun isdarına kadar müesseselerin hali hazır kadroları dahilinde lüzum görülecek memurların çalışdırılmasına devam edilmesi ve tarife esaslarıyla maaş, ücret ve işletme masrafları gibi bilumum veridat ile sarfiyata ait muamelelerin şirket zamanındaki usullere tevfi kan İstanbul Elektrik İşleri Umum Müdürlüğüne merbut muvakkat bir idare tarafından yapılması için Nafia Vekilliğine salâhiyet verilmesi; Nafia Vekilliğinin I7/2/939 tarih ve 819/2081 sayılı tezke resile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 24/2/939 tarihinde onanmıştır.

24/2/939

REİSİCÜMHUR

İsmet İnönü

Bş. V.

S. P. Çaydaru

Ad. V.

T. F. Çaydaru

M. M. V.

M. Tuncay

Da. V.

Fazıl Öztürk

Ha. V.

H. Akar

Ma. V.

E. Ağralı

Mf. V.

Yücel

Na. V.

A. Cetinkaya

İk. V.

H. Akar

S. İ. M. V.

S. H. Alataş

G. İ. V. ve Ha. V. V.

Ö. K. Karaman

Zr. V.

M. Y. Karaman

080 18 01 02 86 15 20

Ek-V: Bursa, Gaziantep, Edirne, Balıkesir ve Tekirdağ elektrik müesseseleri ile Mersin elektrik şirketine ait bir kısım hisse senetlerinin satılınması

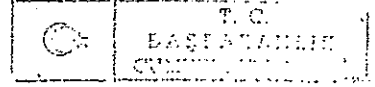
T. C.
BASVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

Karar sayısı

2

11232

Kararname

İmtiyazı Hükûmet tarafından verilmiş olan Bursa Cer, Tenvir ve kuvvei muharrike Türk Anonim Şirketine ait Bursa Elektrik müessesesinin ve imtiyazı mahallî Belediyelerce verilmiş olan müteahhit Elektrik Türk Anonim şirketine ait Gaziantep, Edirne, Balıkesir, Tekirdağ Elektrik müesseselerinin ve Mersin Elektrik şirketine ait 188 âdi ve 14 Jüisans hisse senedinin bilcümle imtiyaz hukuk ve vعاibile birlikte mezkûr şirketlerden Hükûmetçe satın alınması hususunda Nafia Vekâletinin 15/5/939 tarih ve 2544 numaralı tezkeresine bağlı anlaşma esasları dahilinde bir mukavele akt ve imzası için Nafia Vekâletine mezuniyet verilmesine 14 HAZİRAN 1939 tarihinde İcra Vekilleri Heye - tince karar verilmiştir.

REİSİCÜMHUR

İsmail İnönü

Bş. V.

S. F. Haydaroğlu

Ad. V.

Fatih Çayır

M. M. V.

M. T. İmre

Da. V.

Ş. S. Samsel

Ha. V.

Ş. Samsel

Ma. V.

E. Ağral

Mf. V.

Y. Yıldız

Na. V.

A. F. Cebecioğlu

İk. V.

Ş. Samsel

S. İ. M. V.

Ş. H. Alaklı

G. İ. V.

R. Karadeniz

Zr. V.

M. H. Karadeniz

Mf. Mf. V.

Ş. Samsel

Ti. V.

Ş. Samsel

680 28 01 02 84 54 20

Ek-VI: Merkezi Ankara olmak üzere Ankara Elektrik ve Ankara Havagazi
TAŞ'lerinin kurulmasına izin verilmesi.

816

بازار
مستأمن
نمبر

قرارنامه

7216

مرکزی انقده ایلیمه اوزره تشبیه نشی ایلمه و سراسیمه سوره فرانسی اولارده تبت ایلمه اولان
انقده ایلیمه و انقده صوغا غازی نوزک انونیم شرکتلرینک نقد بدت و تعیمات لوزم ایلیمه
افقار و سمان جلیله سنک 30 - 9 - 928 نایغ و 164 نوزدلو نوزد سوره
مغادره نایغ سراسیمه ایلیمه و سمان جلیله سوره سمان اولسان ارعا و طب اوزیمه مذکور
نیز سراسیمه ایلیمه نوز نوزک لایسی قیضه هانز محمراون لیه لایق عیضه یقیم یقیم مایلون
نوزک لایسی اولارده قبول ایلمه نوزک لایسی شرکت و سمان طرفه معطی استیثانام و سمان
سنک 10 - نزیه اول - 928 نایغ و 8482 نوزدلو مطالعه نایغ ایلیمه
سنک 10 - نزیه اول - 928 نایغ ایلیمه و سمان طرفه معطی استیثانام و سمان
مغادره نایغ ایلیمه و سمان طرفه معطی استیثانام و سمان

10 - نزیه اول - 928

نیز محمراون
مغادره

خارجیه وکیل
داخلیه وکیل
مدافعه ملیه وکیل
عدلیه وکیل
باش وکیل

صیومسانت اجنایه وکیل
اقتصاد وکیل
نایغ وکیل
مبارف وکیل
نایغ وکیل

10 61 30 1 18 080

Ek-VII: İki Alman müessesesi elinde bulunan Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik TAŞ'ye ait hisse senetlerinin satın alınması

T. C.
BÂŞVEKÂLET
KARARLAR DÂİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
 Sayı:

T.C.	BÂŞVEKÂLET
------	------------

2
 11233

KARARNAME

Ankara Elektrik ve Ankara havagazı Türk Anonim Şirketleri-
 nin birer buçuk milyondan üç milyon ve Adana Elektrik Türk anonim
 şirketinin bir milyon olmak üzere ceman dört milyon Türk ~~lx~~ liralık
 hisse senetlerinin kâffesine sahip bulunan ve ayrıca bu şirketlere
 yapmış olduğu avanslardan dolayı 31/12/938 tarihinde bu şirketlerden
 ceman 6 614 486 lira ve 35 kuruş matlubu bulunan (Elektricitats -
 Lieferungs - Gesellschaft , Berlin) (ve Didier Werke , Berlin) nam
 Alman müesseselerinin bu ~~lx~~ hisse senetleri ile avans matlubatını
 aşağıdaki şartlarla Hükûmete devretmek kaydile Londrada Benson Con-
 pany Ltd. müessesesine devre ve temlik eylesine ve taraflar
 arasında bu devir muamelesine müteallik mukavelenin akdi için Na-
 fia Vekâletine mezuniyet verilmesine Nafia Vekiliğinin teklifi
 üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 20. HAZİRAN 1939 tarihli ictima-
 ında karar verilmiştir.

1 - Ankara Elektrik ve Ankara hava gazı ve Adana elektrik
 şirketlerinin hisse senetleri Hükûmete devr ve temlik olunacaktır.

2 - Bu şirketlerin 31/12/938 tarihli bilançolarında
 (6 614 486 , 35) lira mikdarında Alman müesseselerine olan borç-
 larından dolayı yukarıda ismi geçen Alman ve İngiliz müesseseleri
 tarafından Hükûmetten hiçbir guna mutalebe ve iddiada bulunmamak
 şartile mezkûr bilançolar aktif ve pasifile Hükûmetçe devr alı-
 nacaktır.

3 - Bu devir ve temlike mukabil Hükûmet Benson Company
 müessesesine (3 100 000) lira tediye edecektir. Bunun (450 000)

030 18 01 02 87 55 1

Karar sayısı
2

11233

- 2 -

lirası peşin olarak ve mütebakisi 20 senede ve yüzde beş faizli
ve İstanbul tramvay şirketine verilen tahviller miâilli tahviller-
le ödenecektir.

4 - Bu paraların transferi mümasil şirketlere yapılan
şartlar dahilinde olacaktır.

REİSİCÜMHUR

İsmet İnönü

Bg. V.

S. P. Daydary

Ad. V.

—

M. M. V.

M. T. May

Da. V.

Fayık Östraç

Ha. V.

S. S. S. S.

Ma. V.

A. A. A. A.

Mf. V.

Yücel

Na. V.

A. F. Cebeci

lk. V.

L. A. A. A.

S. I. M. V.

S. H. A. A. A.

G. I. V. Ve. V. V.

F. Karadeniz

Zr. V.

M. A. A. A.

M. M. V.

A. C. A. A.

Ti. V.

A. A. A. A.

680 18 01 02 87 55 1

Ek-VIII: Bira tüketiminin artması sebebiyle Bomonti-Nektar Türk Anonim Şirketi'nin fabrikalarının satın alınması.

T. C.
MALİYE VEKÂLETİ
VARİDAT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

Ankara: 5/2/1940

ŞUBE

SAYI

Yüksek Baş Vekâlete

Özü:

Ek:

Bira istihlâkinin artması dolayısıyla alınacak tedbir-
ler hakkında Gümrük ve Inhisarlar Vekilliğinden yazılan tezkere
ile merbutlarının birlikte tetkik ve müzakere edilmesi hakkında-
ki emri devletleri üzerine, 28/12/1939 tarihinde Maliye Vekâle-
tinde toplanıldı.

Tetkik mevzuu, artmakta olan bira istihlâkinin karşı-
lanmasına, Ankara bira fabrikası istihsalâtı ve kapasitesi kâfi
gelmediğinden, imtiyaz müddeti hitama ^{Sona} ermiş olan Bomonti-Nektar
Anonim Şirketinin İstanbul ve İzmirde kâin fabrikalarının Hükû-
metçe satın alınması düşünülmekte olduğundan bu bapta bir karar
ittihazi hususundan ibaret bulunmaktadır.

Gümrük ve Inhisarlar ve Maliye Vekilleri tarafından
izah ve teşrih olunan vaziyete nazaran esas itibarile bu fabri-
kaların satın alınması hususunda iki vekâlet arasında bir nokta
nazar farkı mevcut olmayıp ancak Gümrük ve Inhisarlar Vekili,
bira imalinde kullanılan maltın, yalnız kiş aylarında imali müm-
kûn bulunmasına mebni, önümüzdeki sene istihlâk tezayüdünün kar-
şılanmasını temin edecek miktarda maltın imaline imkân verebil-

./.

030 10 182254/17

5

T. C. MALİYE VEKALETİ

SAYFA : 2

mek ve derhal bira imaline başlayabilmek üzere mubayaanın bir ay içinde yapılması lüzumunu tebarüz ettirmiş ve bundan başka mubayaanın geciktirilmesi takdirinde, şirkete ait bu iki fabrikanın kabili istifade bir halde bulunan ve sökülerek dışarıya satılması mümkün olan dinlendirme kaplarının ve diğer makine, motör aksamının elden kaçırılması muhtemel bulunduğunu ifade eylemiştir.

Bu iki fabrikanın, Inhisarlar İdaresi mütehassısları tarafından yapılan muayene ve keşfi neticesinde hali hazırile 943.808 lirası İstanbul ve 220.723 lirası İzmir fabrikalarına ait olmak üzere 1.164.531 lira değerinde bulunduğu tesbit edilmiş ve hissedarların vekili sıfatile hareket eden doktor Piris namındaki şahsın, bunları Inhisarlar İdaresine evvela bina vergisine esas olan kıymetleri nazara alarak 925.000 ve en son -- 750.000 liraya satmağa teklif ettiği ve Inhisarlar Umum Müdürlüğü günün de bir taahhüdü tazammun etmemek üzere, beşyüz bin lira fiyat teklif etmiş olduğu, doktor Pirisin, ahiren tekrar Inhisarlar Umum Müdürlüğüne müracaat ederek fabrikaların satın alınması bahsinde, kendi elinde bulunan ve hisse senetlerinin de en büyük kısmını temsil eden hisselerin satın alınması halinde Hükümetin en büyük hissedar mevkiine geçerek fabrikaları istediği fiyat üzerinden tasfiye edebileceği şeklinde bir teklif dermeyeran ettiği gibi, imalâtını münhasıran ecnebi memleketlere ihraç etmek şartile fabrikaların şirketçe işletilmesine müsaade olunması halinde memleket mahsulâtının ve el emeğinin kıymetlendirilmiş olacağını da dermeyeran ederek Hükümetin bu yolda bir teklife muvafakat edip etmeyeceğini istimzaç etmiş olduğu ve piyasa kıymeti dokuz kûsur lira olan hisse senetlerinin beherine 25 lira fi-

030	10			182	254	17
-----	----	--	--	-----	-----	----

1/ 6

T. C. MALİYE VEKALETİ

SAYFA: 3

yat istemiş olduğu da Gümrük ve Inhisarlar Vekili tarafından ilâ veten ifade edilmiştir.

Maliye Vekili, fabrikaların satın alınmasına esas itibarile tarafdard olmakla beraber, mubayaa işinin, hazine menfaatına en uygun şekilde intaç edilebilmesi için, mubayaada isticâl gösterilmemesi ve işlerini tasfiye etmekten ve elindeki fabrikaları da bizzarur satmaktan başka çaresi olmayan şirketin, Hükûmetten daha iyi bir müşteri bulamayacağı tabîî olduğundan, Hükûmetçe müstağni davranıldığı nisbette, mubayaanın ehven fiyatla icrası mümkün bulunduğunu ve şirketin salâhiyetli adamı doktor Pirisin, muhtelif ve müteaddit tekliflerle Inhisarlar Umum Müdürlüğüne müracaatının da şirketçe fabrikaların mümkün olduğu kadar fazla bir fiyatla bir an evvel Hükûmete satılmak arzusu beslendiğini açıkça göstermekte olduğunu, fabrikaların uzun müddettenberi işletilmekte bulunmuş ve hayli eskimiş ve bedelleri de amorti edilmiş bulunduğundan ve arsasının da topdan müşteri bulması müşkül olduğu gibi, parsellere ayrılarak satılması da kolay olmadığından bunların en uygun fiyatla mubayaasını temin etmek üzere, şimdilik mubayaadan vaz geçilmesi münasip olacağını ve bu vaziyete şirketçe kat'î kanaat hasıl olunca, onlar tarafından teklif ve teşebbüslerin behemehal geleceğini ve fiyat tenzilinden sonra bira istihlâkinde görülen tezayüdün hakikî bir ihtiyacın ifadesi olmaktan ziyade fiyat indirilmesinden mütevellit psikolojik amillerden hasıl olması muhtemel bulunduğunu, binaenaleyh bu tezayüdün ileride devam edip etmeyeceğini görmek ve alınacak tedbirlere ona göre veçhe vermek bakımından da isticâl etmemenin muvafık olacağını beyan eylemiştir.

030 10 182 254 17

Z

T. C. MALİYE VEKALETİ

SAYFA: 4

Yapılan müzakere neticesinde, Bomonti fabrikalarının kısa bir zamanda alet ve makinelerinin sökülüp satılması kabil olmayacağı ve bilhassa çoğu demirden mamul olan bu alet ve makinelerin memleket dışına çıkarılmasına bu günkü mevzuatın müsait olmaması ve arsasının dahi süratle ve kolayca elden çıkarılması mümkün bulunmaması hasebile bu cihetten yakın bir tehlike varit olmadığı nazarı dikkate alınarak, esas itibarile mubayaa işinde isticai gösterilmemesi ve Hükümetçe mubayaa edilmemesine karar verilmiş olduğunun alakadarlara ismai muvafık olacağı düşünülmüş, bu işin bir müddet olduğu yerde bırakılması ve doktor Piris'e de "istenilen fahiş fiyatlar ve yapılan nakabili kabul teklifler karşısında Hükümetin bu fabrikaları satın almak istemediğini" bildirmesi için İnhisarlar Umum Müdürlüğüne, Gümrük ve İnhisarlar Vekilliğince talimat verilmesi karar altına alınmıştı.

Gümrük ve İnhisarlar Vekili tarafından izhar olunan arzu üzerine 30/1/1940 tarihinde ikinci bir toplantı daha yapılmıştır. Bu toplantıda :

Gümrük ve İnhisarlar Vekili, şirket tarafından henüz bir müracaat vaki olmadığını ve malt imaline müsait bulunan kış aylarının geçmekte bulunduğunu, fabrikaların satın alınması işinin uzamasına karşı önümüzdeki sene ihtiyacını karşılayabilecek miktarda malt imalini temin edebilmek için millî korunma kanunıyla verilmiş olan salâhiyete istinaden İstanbul Fabrikasına vaz'ı yet edilmesi hususunu tetkik etmiş ve kanunun 15 inci maddesine göre bunun mümkün olacağı neticesine varmış olduğunu beyan etmiş ve Maliye Vekili de, evvelki toplantıda bildirdiği noktaları nazaranı teyit ederek şirketin er, geç doğrudan doğruya veya bilvasıta Hükümete müracaatla fabrikaları satma teklifinde bulunacağı

030	10			182	254	17
-----	----	--	--	-----	-----	----

1/8

ğını ve fakat arada geçen müddetin nakâfi olduğunu, kat'î bir müddet tayin edilememekle bu müracaatın kısa bir zamanda icrası beklenilebileceği gibi uzunca bir müddet gecikmesi de mümkün ola-
bileceğini ve yeni sene bütçesinin tevzini için aranan varidat menbaları arasında, inhisar maddeleri üzerindeki resimlerin tez-
yidi de derpiş olunduğunu ve bu cihetin de istihlâki az çok tah-
dit edeceğini ve maamafih millî korunma kanununun verdiği salâhi-
yete dayanarak, İstanbul fabrikasına vaz'ı yet edilmesi mümkün
görüldüğü takdirde, buna karşı bir diyeceği olmadığını bildirmiş-
tir.

Bu mütalâalar üzerine tekrar yapılan müzakere netice-
sinde, mubayaa işinde isticâl gösterilmemesi hakkında Maliye Ve-
kili tarafından serdolunan mütalâanın musip bulunduğu ve evvelki
kararın değiştirilmesine mahal olmadığı kararlaştırıldıktan son-
ra, bira istihlâkinde görülen tezayüt tetkik edilmiş ve normal
senelerde, bu tezayüdün takriben % 15 nisbetinde bulunduğu ve
fiyat tenzilinden evvelki vaziyette Ankara fabrikasınca bu teza-
yüdün uzunca bir müddet karşılanması mümkün idi ise de, fiyat
tenzilinden sonra istihlâkte hasıl olan tezayüdün, Ankara fabri-
kası imalâtile karşılanması imkânı bulunmadığı, istihlâk artışı-
nın seyri filhakika bir az gayri tabiî olması ve bütçenin tevzini
hususunda tütün ve içki üzerine mevzu resimlerin arttırılması --
fikri de ilk hatıra gelecek tedbirler arasında bulunması itibarı
le istihlâkin fiyat tenzili akabinde görülen tezayüt seyrini mu-
hafaza etmesine pek fazla ihtimal verilmemekle beraber, eldeki
rakamlara göre, mutedil bir tahmin yapıldığı takdirde dahi, önü-
müzdeki sene istihlâkini Ankara fabrikasının imalâtile karşılama-

030 10 182.254.17

./.

9

T. C. MALİYE VEKÂLETİ

211
16
SAYFA

ğâ imkân bulunmadığı ve millî korunma kanununun takip ettiği hedefler arasında memleketin bu ihtiyacının da yer alması olduğu olduğundan, İstanbul fabrikasının bir sene müddetle işletilmesi muvafık olacağı neticesine varılmıştır.

Millî korunma kanununun 15 inci maddesi, Hükûmete bu hususta kâfi salâhiyet vermiş olmakla beraber hali hazırda fabrikasının işletilmemesi, imtiyaz müddetinin bitmiş olmasından ve Hükûmetçe temdit edilmemesinden mütevellit olduğu nazara alınarak, fabrikasının bir sene müddetle işletilmesi ve imalâtının, maliyet fiyatına bir mikdar kâr ilâvesile İnhisarlar İdaresine devrinin şirkete teklif olunması ve şirket tarafından bu teklif kabul edilmediği takdirde, makul bir taviz mukabilinde, Hükûmetçe işletilmek üzere vaz'ı yet olunması mümkün bulunduğu gibi, kanunun 15 inci maddesindeki mutlak salâhiyete dayanılarak tatiili faaliyet sebebi her ne olursa olsun fabrikaya vaz'ı yet etmekte kanunî bir mahzur da mevcut olmadığı hususlarının yüksek makamlarına arzı kararlaştırılmıştır.

Saygılarımızla arzeyleriz.

Maliye Vekili

Nafia Vekili

İktisat Vekili

M. Ağır

A. F. Cebesoy

R. F. Cebesoy

Gümrük ve İnhisarlar Vekili

Ticaret Vekili

P. Karadeniz

M. C. Cebesoy

030	10			182	254	17
-----	----	--	--	-----	-----	----

ÖZET

PEKTAŞ, Ümit. Milli Ekonomi'ye Geçiş Sürecinde Atatürk Sonrası Dönem Millileştirme Çalışmaları (1939-1950), Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009

Bu çalışmamızın amacı, “Milli Ekonomi”ye geçiş sürecinde yapılan millileştirmelerin önemi üzerinde durmaktır. Çalışmamız Atatürk’ün ölümünden sonra başlayıp Demokrat Parti iktidarına kadar olan millileştirme sürecini kapsamaktadır. Yabancı sermayenin Türkiye Cumhuriyeti öncesi dönemden başlayarak, cumhuriyet döneminde başlayan millileştirme faaliyetleri konu alınmıştır. Özellikle Atatürk sonrasında millileştirilen şirketler kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Daha sonra da millileştirme faaliyetlerinin sona ermesine sebep olan gelişmeler açıklanarak çalışmamız sonuçlandırılmıştır. Çalışmamızın sonucunda, millileştirmelerin zorlamayla değil de o dönemin şartları gereği karşılıklı yapılan anlaşmalarla yapıldığını görmekteyiz. Bu millileştirmelerin devlete maliyeti çok fazla olamamıştır. Hatta bazı millileştirilen şirketlerden devlet kar dahi etmiştir. Millileştirilen şirketlerin en önemli özelliği stratejik öneme sahip şirketler olmasıdır. Liberal ekonomiye geçişle birlikte millileştirme faaliyetleri de son bulmuştur.

Anahtar Sözcükler

1. Millileştirme
2. Yabancı Sermaye
3. Devletçilik
4. Milli Ekonomi
5. Liberalizm

ABSTRACT

PEKTAŞ, Ümit, Post Atatürk Statism Studies during the Period of Passing to the National Economy (1939-1950), Post graduate thesis, Ankara, 2009

The aim of this study is to deal with the nationalization realized during the passage period to national economy. Our study has started after the death of Atatürk and covers the nationalization period until the Democrat Party government. Starting from the period before Turkish Republic concerning the foreign capital, the nationalization activities starting in the republic period is discussed. Especially the companies nationalized after the period of Atatürk is dealt in detail. Then the reasons for the termination of the nationalization activities are explained and our study finishes. As a result of our study, we see that nationalization is not forced however it is done by the contracts made mutually in accordance with the conditions of that period. These nationalization activities do not cost too much for the state. Even state has gained some profit concerning some nationalized companies. The most important feature of the nationalized companies is that they have strategic importance. Together with passing to the liberal economy, nationalization activities have also ended.

Key words

1. Nationalization
2. Foreign Capital
3. Statism
4. National Economy
5. Liberalism